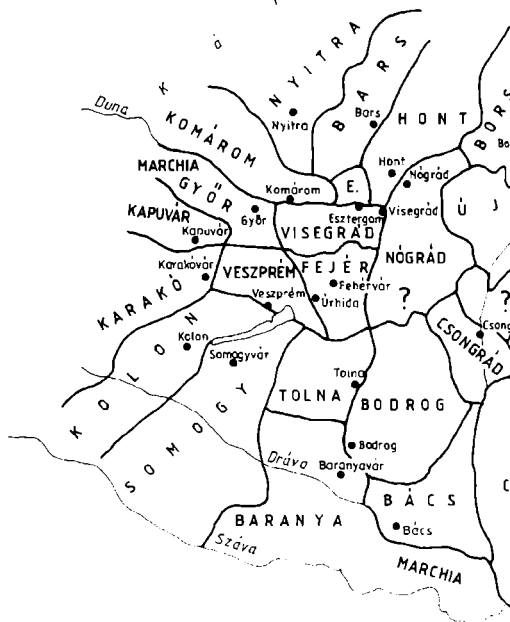

M A G Y A R S Z Á Z A D O K

Kristó Gyula

A tizenegyedik század története

VÁRMEGYÉK, VÁRISPÁNSÁGOK SZENT ISTVÁN

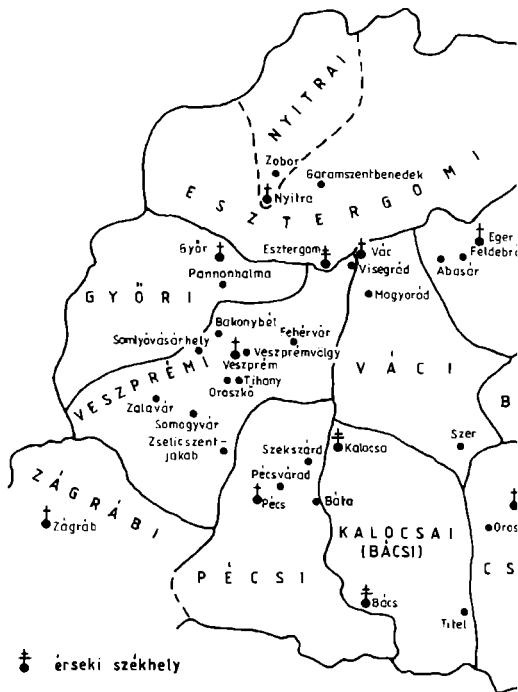
Niskolai Egyetem

E. Esztergom

• várispánsági székhely

? bizonytalan hovatartozású vidék

KORÁBAN

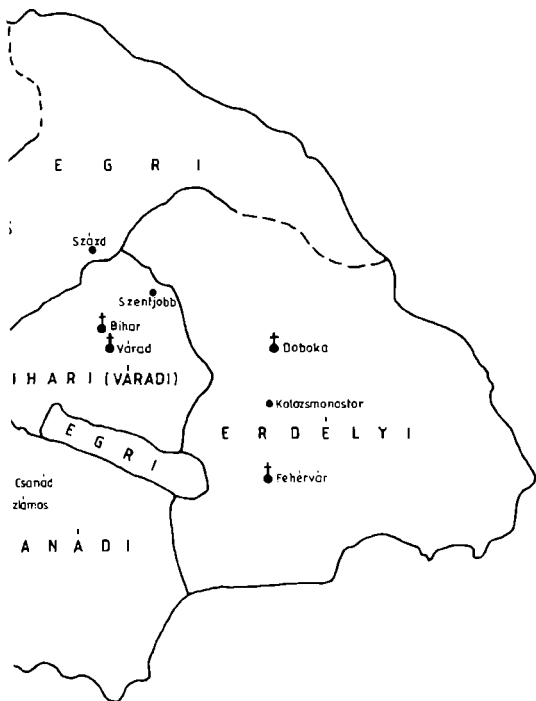
✙ érseki székhely

✝ püspöki székhely

• apátság, prépostság

--- bizonytalan határ

EGYHÁZSZE

RVEZET SZENT LÁSZLÓ KORÁBAN

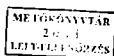
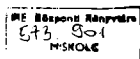
Készült a Magyar Millennium alkalmából
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának
támogatásával

Kristó Gyula

A TIZENEGYEDIK
SZÁZAD
TÖRTÉNETE

PANNONICA
— K I A D Ó —

Sorozatszerkesztő
SZVÁK GYULA

© Kristó Gyula, 1999
© Pannonica Kiadó, 1999
© Szvák Gyula editor, 1999

ELŐSZÓ

Jelen könyv a magyar történelem 997–1095 közti szakaszáról szól, ami nagyjából megfelel a 11. századnak. Az időhatárként választott első év szám István nagyfejedelmi trónra kerülésének dátuma, a második pedig László király haláláé. A század tényleges tárgyalását egy rövid bevezető fejezet előzi meg, amely a 10. század néhány kérdését villantja fel. Erre azért volt szükség, mert csak ezek ismeretében érthető és értékelhető a 11. század legtöbb új fejleménye. Persze a feltüntetett időhatároknak egy szempontból túlzottan nagy jelentőségük nincs, ugyanis a kötet nem az eseménymenet szerint, nem a politikátörténet nyomvonalán, vagyis nem uralkodóról uralkodóra haladva számol be arról, hogy melyikük alatt milyen fontos, említésre érdemes történések estek meg. Az olvasó ezt már megtanul(hat)ta iskolai tanulmányai során, továbbá az elmúlt évtizedek újszólván valamennyi összefoglaló munkájában fellelheti ezt, a közkezen forgó kézikönyvek (kronológia, lexikon) ugyancsak eligazítanak e vonatkozásban. Természetesen a jelen könyvben is fel-felbukkan egy-egy esemény, előfordulnak köztörténeti tények (a kötet végén található uralkodói lista és genealógiai táblázat szintén segít a tájékozódásban), de nem ezek alkotják a tárgyalás gerincét. Ha nem lenne lehetetlenség a 11. század esetében ilyenről beszélni, azt kellene mondani, hogy „szociologikus” szemlélet határozta meg a könyv felépítését, tárgyalásmódját. E munka arra keresi a választ, hogy mennyiben más a 11. század, mint a megelőző (éppen ezért a 10. századról szóló bevezető fejezeten kívül az egyes témakörök bemutatásakor többször utal a korábbi helyzetre, hogy a változás markánsan kirajzolódjék).

A 11. század a magyar történelem első, immár sokoldalúan vizsgálható százada. Míg a megelőző időszakok esetében idegenek magyarokra vonatkozó hosszabb-rövidebb (de mindenképpen kurta) megjegyzései képezik a kutatás alapját, addig a 11. századból már nem elhanyagolható mennyiségben maguk a magyarok illetve a magyarok nevében idegenek – szólnak meg, hogy írott szövegek változatos formáiban (oklevélben, törvénykönyvben, legendában, évkönyvben, krónikában, erkölcsi és filozófiai műben) saját életükről, ténykedéseikről, akaratukról, gondolataikról adjanak tájékoztatást. Persze továbbra sem hiányoznak a külföldiek magyarokra tett írásos utalásai. Ezek együttesen képezik a jelen munka forrásos bázisát. A határként szereplő két évszámnak, 997-nek és 1095-nek főleg e szempontból van igazi jelentősége. Olyan írott forrásokra támaszkodtunk, amelyek vagy e 98 év alatt keletkeztek, vagy pedig – ha alkalmasint későbbi keletkezésűek is – erről a közel száz esztendőről szolgálnak megbízható híradással. (Ettől a gyakorlattól csak igen ritkán tértünk el, csupán abban az esetben, ha a későbbi kútfő nagy valószínűséggel a 11. századra is érvényes információval szolgál.) Tudjuk, a források köre még tovább lenne bővíthető más típusú emlékekkel (a régészeti, művészettörténeti anyag bevonásával). Ezekről azonban e helyütt – apró utalásokat leszámítva – le kellett mondanunk. Az emberi csontváz, a sír melléklete vagy annak hiánya, a magasba törő vagy éppen földbe süllyesztett építmények a mi szempontunkból voltaképpen illusztrációi, konkrét testet öltött példái mindazoknak a folyamatoknak, fejleményeknek, amelyeket az írott források tükröznek. A sírmelléklet nem maradt volna el, a templom nem épült volna fel a kereszténység felvétele nélkül. Mindez (vagyis a temető, a telep, a templom, a freskó) persze hallatlanul fontos az önálló diszciplínaként létező régészet- és művészettörténet-tudomány számára. Aki e vonatkozásokra (is) kíváncsi, számos szakmunkával elégetheti ki érdeklődését.

A 11. század a magyar történelem bizonyos értelemben szakrális évszázada. Nem elsősorban azért, mert két szent király uralkodása keretezi be az általunk tárgyalt 98 évet, nem is azért, mert e század rajtuk kívül további szenteket adott az egyháznak, hanem alapvetően azért, mert a 11. században kelt életre legtöbb olyan értékünk, amely ma is

kerete, meghatározója és bizonyos értelemben eltetője életünknek. Ekkor született meg és állta ki a megsemmisüléssel fenyegető első próbatételeket az a politikai keret, Magyarország, amelyben ezer esztendeje élünk. Az országgal együtt állam is jött létre, még ha magát az államot modern ismérveivel hasztalanul keressük ekkor. Sőt ez az állam egy másik uralmi szisztémát váltott fel, amelytől hacsak nem rakunk ellenzőt a szemünk elé – egy másfajta uralmi-hatalmi, de mégiscsak állami jelleget nem tagadhatunk meg. A 11. század elején megszületett királyság 1946-ig létező realitás volt, a korona ma is önálló államiságunk legfőbb szimbóluma. A 11. század különben is a nagy változások és váltások kora. A magyarság ekkor szakadt ki véglegesen a steppe öleléséből, ekkor kezdett először nagy erőfeszítéseket tenni annak érdekében, hogy a kelethez fűző kötelékeit oldva nyugatra forduljon, és lépéseit a nyugathoz igazítsa. Nem csupán új állam született ekkor, hanem új hit is gyökeret vert a Kárpátok hegykoszorúin belül – a mai napig életünket, kultúránkat, erkölcsünket átható kereszténység.

Megváltozott az életmód, átalakult a mindennapok rendje. Másként kellett élniük és másból kellett megélniük az embereknek a 11. században, mint a 10.-ben. Más lett az embernek emberhez való viszonya. A szinte mindenkit megillető szabadság helyébe az úgyszólván mindenkit kötelekébe soroló úr-szolga viszony lépett. A településnek, az emberi lakóhelynek új formái jelentek meg. Egy olyan kultúrával ismerkedett meg a magyarság a 11. században, a római alapokra visszamenő latin kultúrával, amely nem csupán betűink latin jellegén hagyta rajta a lenyomatát, hanem egész ezeréves gondolkodásunk ennek jegyeit hordozza. Az európai viselkedésformák, mentalitások a 11. században érintették meg először a magyarságot.

A 11. század azért szakrális évszázad, mert történelmi távlatok alapján „szentséges” (fenséges, szinte csodaszerű) dolgok történtek ekkor, amit ezer év gyakorlata szentesített. Egy steppei nomád nép korábbi lényegétől idegen típusú államot alapított, felvette a keresztény hitet, átalakította társadalmát, átformálta mindennapjait. Ugyanakkor a „szentség” vérben és erőszakban fogant, a 11. század embere jobbára csak fenyegetettséget, lecsúszást látott, a századot (vagy annak nagy részét) személyes és közösségi kudarcként élte át. A 11. század ilyen

ELŐSZÓ

módon egyszerre objektív sikertörténet és szubjektív kudarcélmény, azaz a végletek százada is. Mindennek bemutatására tesz kísérletet e könyv, az eseménymenetet, a csaták, a békekötések leírását, az egyes uralkodók portréjának felvázolását áldozva fel azért, hogy e folyamatot a maga lehető teljességében – de a forrásanyag szűkössége miatt mégis hiányosan bemutathassa.

Szeged, 1999 februárjában

AZ ELŐZMÉNY: A 10. SZÁZAD

Életmód A 10. század a magyarokra már a Kárpát-medencében köszöntött. A 895-ben (vagy 896-ban) elkezdődött honfoglalás azt eredményezte, hogy 900-ra a medence egésze a magyarok uralma alá került. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen életmódot folytató nép került ide a 9. század végén, a megbízható választért elsősorban az írott forrásokhoz kell fordulnunk. Bár nem bővelkedünk ilyen kútfőkben, mindaz, ami ránk maradt, félreérthetetlen tanulsággal szolgál. Ám az írott források nem csupán „beszédes” voltak miatt érdemlik meg kivételezett figyelmünket (vagyis azért, hogy nem egyszerűen szikár minősítést adnak, hanem többnyire körül is írnak, részletezik azt), hanem azért is, mert ezek etnikai minősítéssel szolgálnak, világosan kifejezésre juttatják, hogy információik a magyarokról szólnak. Persze itt is leselkedik veszély a kútfőket vallató történészre, még-hozzá a kiüresedett toposzok nem ritka használata. Ha az egykori író-nak nem állt egy-egy népről megbízható híryanag a rendelkezésére, azt gyakorta sztereotípiákkal, közhelyekkel pótolta. Ez ellen úgy védekezhetünk, ha egy-egy nép hajdani megítéléséről széles körben tájékozódunk, és eltérő kultúrkörökben fogant, különféle nyelveken írott tudósításokat állítunk egymás mellé. A korai magyar történelem szerencsés adottsága ez, mert bár kevés a rá vonatkozó hiteles forrás, de ami van, az sok nyelven és a világot eltérő prizmán át szemlélő szerzők tollából maradt ránk. Ugyancsak kevésbé számolhatunk toposzokkal, ha az információkat közlő szerzők közelről ismerték azt a népet, amelyről feljegyzéseket készítettek, azaz esetünkben a magyarságot. Nemcsak az

számít tehát fontosnak, hogy mit olvashatunk a kútfőkben, hanem az is, hogy kik írták azokat. Itt megint a véletlen játszik a kezünkre, hiszen a 9. század végi és a 10. századi magyarok életmódjáról tudósító beszámolók írói rendre jól informált, a magyarokat közéről ismerő szerzőknek minősülnek. Még egy mozzanatot kell előre bocsátanunk: az életmód viszonylag lassan és nem robbanásszerűen változik. Ebből tehát az következik, hogy egy-egy szilárdan álló, hiteles tudósításnak évtizedekkel előre- és hátraható érvénye van. Mindezek ismeretében sorakoztassuk fel a magyarok életmódjára vonatkozó kútfőket!

A 9. században megszületett mozlim (mohamedán) földrajzi irodalom egyik első, a magyarságról még etelközi hazájában szóló terméke egyebek mellett kereskedők beszámolóin alapult. Ennek későbbi korokban fenntartott szövegváltozatai ilyen képet adnak a 880 közüli magyarokról: „Sátraik vannak, és együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval... Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van. Itt marad télire, és halászik.” Másik helyen: „Van egy pusztájuk, amely csupa fű és tágas hely.” Ismét másik helyen: „Ők egy olyan nép, melynek sátraik és jurtáik vannak, s az esőzéseket s a füves helyeket követik.” Más információ szerint „sátorlakó nép”. Végül: „Bárhová utaznak, együtt utaznak ingóságokkal, sátraikkal... és az állatokkal.” Érdekes módon e legkésőbbi híradás lebbenti fel a fátylat arról, hogy az egész sátrazás és mozgó életmód nem önmagáért, hanem állataik kedvéért volt. A mozlim forrás szöveghagyománya alapján tehát egy sátrakban élő, állatait cső áztatta, dús fűvű legelőkre hajtó, vagyis folytonosan mozgásban levő nép képe rajzolódik ki a 9. század végi magyarságról, amelyik nem állandó szállásra tért telelni, hanem ahhoz a folyóhoz húzódott, amelyhez éppen a legközelebb tartózkodott a tél beköszöntekor. A honfoglalásra indult magyarokról egy szláv nyelvű forrás azt jegyezte fel, hogy a Dnyeper-nél, Kijev mellett „megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint most a polovecek”. E híradás eleve magán viseli a későbbi lejegyzés nyomát, hiszen polovecekről, azaz kunokról az 1060-as éveket megelőzően Kijevben nem lehetett írni. Ugyanakkor semmi nem áll azon feltevés útjában, hogy a sátrakkal vándorló magyarok valós képét az orosz hagyomány megőrizte, és utóbb, amikor az oroszok látóterében a

polovecek megjelentek, a hasonló életmódot folytató két nép – a köztük levő másfél évszázados időbeli távolság ellenére is – az írott forrásban egymás mellé került.

Hogy a honfoglaló magyarok valóban sátras nép volt, azt nem csupán a 880 körüli állapotot tükröző mozlim forrás közlésének előreható tanúsága jelzi, hanem olyan, megfellebbezhetetlen hitelű koronatanú is, mint Bölcs Leó bizánci császár, akinél jobban külsországi személy aligha ismerte a kortárs magyarokat, mivel a honfoglalás előestéjén ő szövetkezett az etelközi magyarok vezetőivel a bolgárok ellen. Nos, a császár arról írt az általa türköknek nevezett magyarokról szólván, hogy „követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is... A háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron. Háború idején viszont a szükséges lovakat maguk mellett tartják, és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében... Türk ellenfeleinknek hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát. Ütközet idején főleg a hadirendben álló gyalogosalakulat fog nagy kárt tenni bennük, amely ártalmukra van nekik, akik lovasok, és lóról le nem szállnak; gyalogosan ugyanis nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel.” Bölcs Leóval egy időben a Rajnán túl Regino apát is írt a magyarokról. Ő valószínűleg soha életében egyetlen élő magyart sem látott, de információinak egy része közvetve azoknak a magyar követeknek az elbeszélésére vezethető vissza, akik német előkelőkkel, Regino személyes ismerőseivel folytattak tárgyalásokat a 9. század végén. Így csak ő jegyezte le azt a becses hírt, hogy a magyarok „először is a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak, vadászattal és halászzattal szerezvén meg mindennapi táplálékukat...; kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorlottsággal lőnek ki szarújaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani”. Ugyanakkor a magyarok jellemzésére – mintegy toposzként – felhasználta a szkítákról évszázadokkal korábban lejegyzett híryanagot is. Eszerint „előrenyomuló vagy visszaforduló lovaikon harcolnak... Minden idejüket lovaikon töltik; azokon szoktak utazni, tartózkodni, gondolkodni és beszélgetni.” Ezt azonban csak akkor minősíthetnénk üres és értéktelen toposznak, ha nem tudnánk, hogy vele egy időben és tőle függetlenül a magyarokat közről ismerő Leó császár is azt írta ró-

luk: a „lóról le nem szállnak”. A hajdani szkítákat és a 10. század eleji magyarokat tehát lényegi hasonlóság kötötte össze, életmódjuk igen közel állt egymáshoz. Ez a körülmény mentette meg Reginót a vaskos tévedéstől. Bölcs Leó meg is adta azt az összefoglaló minősítést, ami miatt a szkíta népeket – bennük a bolgárokat és a magyarokat – jogos egyazon közösségbe sorolni: „általában nomád életet élnek”. A császár azonban finom különbséget tett a bolgárok és a magyarok között: a magyarok „jellemző vonásai... csupán annyiban különböznek a bolgároktól, hogy amikor ezek magukévá tévén a keresztények hitét, a római [bizánci] erkölcsök hatása alatt kissé megváltoztak, akkor hitetlenségükkel együtt vadságukat és nomád voltukat is levetkőzték”. Tegyük hozzá azt, amit Leó már nem írt le, de megfogalmazása szerint sejtett: szemben a magyarokkal, akik vadságukat és nomád voltukat nem adták fel. Hogy a császár valóban nomádnak ismerte meg a magyarságot, azt írásának azon helye is bizonyítja, amely szerint az „a fáradalmakat és a nehézségeket derékasan tűri... lévén nomád nép”.

A 10. század közepi magyarok nomád voltára egy 11. század második felében élt, munkáját gondosan szerkesztő arab krónikás, Ibn Hajján a tanú, aki ugyan nem volt kortársa a leírt 942. évi eseménynek, a magyarok hispániai kalandozásának, de alapos a gyanú, hogy a most idézendő helyet korábbi forrásból kölcsönözte, s annak híre végső soron a Hispániában 942-ben fogságba esett és utóbb a kalifa testőrei közé sorozott magyarok szóbeli információira vezethető vissza. Eszerint a magyarok „szálláshelyei a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak szétszórt táborhelyeken”. Ibn Hajján nem egyszerűen a beduinokhoz hasonlította a magyarokat (nem akként járt el, mint a magyarokat a polovecekkel összevető óorosz forrás), bár ez sem lenne tanulság nélküli. A beduinokról tudniillik még a 13. század eleji arab forrás is azt jegyezte fel: „sátorpillérekkel ellátva utazgatnak és ütnek táborn”. Ibn Hajján pontos értelmezését adta a magyarok nomádságának: nélkülözik a szilárd, állandó lakhelyet, gyorsan szétszedhető és összerakható nemezsátraik mozgó életmódjuk bizonyosságai. Bölcs Leó szerint a magyarok szétszéledve legeltették lovaikat, Ibn Hajján pedig ettől függetlenül arról írt: a magyarok nemezsátrai szét-

szórt táborhelyeken álltak. Az egymástól mind nyelvben, mind térben, mind korban különböző kútfők – az általános mondanivalót és a finom részletmegfigyeléseket tekintve egyaránt egybecsengő tudósításai – aligha hagynak kétséget abban a tekintetben, hogy a 9. század végének és a 10. század első felének magyarjai nomád életmódot folytattak. A Kárpát-medencébe 895/896-ban behatoló és azt fennhatósága alá vonó magyarság tehát lótarásra berendezkedett (nagyállattartó) nomád nép volt, s ebbeli életmódját a 10. század első felében sem adta fel.

Kalandozások Ezt a megállapítást támasztják alá mindazon információk, amelyekkel az úgynevezett kalandozásokról rendelkezünk. A magyar szakirodalom megszépítő módon kalandozásoknak vagy portyázásoknak nevezi a 9–10. századi magyarok idegen területek elleni, meg-megújuló katonai akcióit. Hogy csak felületes benyomások alapján és jó adag elfogultsággal lehet ez esetben kalandokról és portyákról beszélni, azt e hadjáratok egész története egyértelművé teszi. A magyarok már attól a pillanattól kezdve, hogy az írott történelem lapjain megjelentek, azaz a 830-as évek óta, nagy rendszerességgel folytatták e háborúkat. A honfoglalás csak annyi változást hozott ebben, hogy módosult a katonai akciók iránya és hatósugara. Uralkodóvá váltak a nyugati, kisebb mértékben a délkeleti irányú hadjáratok, vagyis a támadások Nyugat-Európa, illetve a Balkán és a Bizánci Birodalom ellen irányultak. 899 és 970 között legalább 47 katonai akcióról rendelkezünk viszonylag pontos, évhez köthető ismeretekkel, de feltehető, hogy ez a szám néhány további (a forráshiány miatt ismeretlenül maradt) hadjárat számával növelhető. Ez azt jelenti, hogy minden három év közül legalább kettőben hadra keltek a magyarok. Amikor meg otthon maradtak, akkor élvezték a háború megváltásáért, azaz a békéért a bizánci és a nyugat-európai uralkodóktól kapott évpénzt (hadisarcot). A 47 hadjáratból 38-at vezettek nyugat, kilencet pedig délkelet felé. A nyugati kalandozásokban jól megfigyelhető az, hogy egyre távolabb merészkedtek. A 10. század első évtizedében még csak szűkebb-tágabb szomszédságukat támadták, 911-ben keltek át először a Rajna folyón, 915-ben a dán határnál. a 920-as évek elején Dél-Itáliá-

ban bukkantak fel, 937-ben kijutottak az Atlanti-óceánhoz, 942-ben pedig Hispániában harcoltak.

Hogy milyen módon zajlott le és milyen eredményekkel járt egy-egy magyar kalandozás, azt a 937. évi nyugat-európai katonai akció rövid bemutatásával jól lehet érzékeltetni. A magyarok már 936/937 telén elindultak nyugatra. Ahogy haladtak mind nyugatabbra, útirányuknak megfelelően mint afféle órlángok világítják meg számunkra az út egyes állomásait a magyarok vonulásának irányába eső különböző területek krónikás híradásai. A hadra kelt magyarok egyik célja az újonnan trónra lépett német király, a szász dinasztiába tartozó I. Ottó megleckéztesése, térdre kényszerítése volt, hogy ennek eredményeképpen az évpenzt fizessen nekik. Egy forrás szerint „a régi ellenség, a magyarok eljöttek, hogy kipróbálják az új király vitézségét. Betörték Frankföldre, és elhatározták, hogy ha lehetséges, a nyugati égtáj felől megtámadják Szászországot.” Frankföldön a gazdag Fulda monostorát égették fel. Szászországot azonban Ottó megóvta a magyar pusztítástól, és az uralkodó a lotaringiai (ma franciaországi) Metz városáig űzte a nyugat felől betörni próbálkozó magyarokat. Itt azok Lotaringia feldúlásába fogtak. Reims környékén monastorokat támadtak, az egyikben – amelyből a szerzetesek a magyarok hírére elmenekültek – berendezték táborukat, „a környező zsákmányolásból rendre ide tértek vissza”. Párizs környékén, Sensban ugyancsak kolostort fosztottak ki, tűzzel-vasal dúlni kezdték Gallia, Aquitánia és Burgundia vidékeit. Városokat, falvakat pusztítottak el, igen sok egyházat felégettek. Egy francia előkelő Orléans-nál a Loire-on túlra szorította a magyarokat, akik megfordultak Bourges vidékén, és eljutottak egészen az Atlanti-óceánig. Visszaútjukban Burgundia szenvedett tőlük igen sokat. Kortárs leírás szerint a burgundok a magyaroktól való félelmükben hegyek gerinceire, völgyek mélyébe, sziklák hasadékaiba rejtőztek. Itt is sok egyház esett a magyarok gyűjtogatásainak áldozatul, a szerzeteseket megölték. Mindent elragadtak, amit az egyházakban vagy a falvakban találtak. Virágzó földek váltak pusztává, a lakosok száma megfogyatkozott. Innen Itáliába mentek a magyarok, Campania és Liburia tartomány elpusztítása után Capua ellen fordultak. A „mérhetetlenül sok magyar Capua környékén mindent elpusztított és felprédált”. A Monte

Cassinó-i monostor emberei közül sok foglyot ejtettek, akiknek visszaváltásáért az apátság komoly anyagi áldozatot hozott. Veszélybe került Nápoly városa is, de ez végül elkerülte a romlást. A nagy sikerek miatt igencsak elbizakodott és busás zsákmánnyal megrakott magyarok egy része az Appennin-hegységben, ahol szintén gyűjtogatni és dúlni kezdett, csapdába esett.

A „forgatókönyv” minden magyar kalandozó hadjárat esetén ugyanaz volt, legfeljebb az időpont és a helyszín változott. A magyarok rátörttek a kiszemelt területre, kisebb egységekben a környező vidékeket módszeresen kifosztották, foglyokat szedtek, akiket vagy a helyszínen felajánlottak kiváltásra, vagy magukkal hurcoltak a Kárpát-medencébe. Mindent, ami mozgatható volt, elhoztak onnan, kivált erőszerezettel gyűjtötték a nemesfémeket és az élelmet. A nyugat-európaiak jól látták meg, hogy „az ellenség nem együtt vonult, hanem csapatonként támadta meg a városokat és a falvakat, mivel senki sem állt ellen, és kifosztván felperzselt azokat, s így váratlanul ott tört rá a készületlen emberekre, ahol csak akart”. A meglepetésszerű támadást lovaik gyorsaságának köszönhették. A magyarok 899-ben lovaikon és bőrhajóikon hatoltak be Velencébe. Amikor 954-ben a lobbos-i monostorra támadtak, érkeztek az jelezte, hogy „kora hajnalban hirtelen megsűrűsödött a levegő a lovak porfelhőjétől, és a föld eldugott széleiről sisakok ezrei bukkantak fel”. Ha veszélybe kerültek, mint 933-ban, „lustának szidják a gyors paripát... Eldobálják íjaikat, szétszórják nyilaikat, sőt melldíszeket is levetik, csak hogy a lovak annál könnyebben futhassanak.” A magyar kalandozások lóháton lebonyolított, legtöbbször példátlan kegyetlenséggel párosult hadjáratok voltak. Eredendő céljuk a zsákmány- és a fogolyszerzés volt. Előszerezettel támadtak meg olyan helyeket, ahol a prédá nagy biztonsággal elérhető volt. Ezért rohamozták meg a kolostorokat, mert ott egy helyen jutottak élelemhez, nemesfémhez, textíliához. Amint egy 11. századi német szerző írt a norvégokról, teljes mértékben érvényes a magyarokra is: „Hazájuk szegénysége rákényszeríti őket, hogy messzire kimeréskedjenek a nagyvilágba, és ezekről a portyáikról hozzák haza azokat a termékeket, amelyek más országokban bőségesen megteremnek.” A zsákmányt a magyarok is hazahozták, a nemesfémeket itthon beolvasztották, belőle új vereteket ké-

szítettek. A foglyokból is hasznot húztak, vagy a helyszínen váltatták ki, vagy a Kárpát-medencében adták el mozlím rabszolga-kereskedőknek, olykor szolgálikként foglalkoztatták őket. Az sem véletlen, hogy Nyugat-Európába és a Bizánci Birodalomba jártak hadakozni, oda, ahol az ő szintjüknél fejlettebb társadalom olyan javakat állított elő, amilyenekre ők csak vágytak, de természetes úton nem vagy alig szerezhették volna meg azokat. Kezükre játszott, hogy nomád voltaknak megfelelően minden felnőtt férfi egyszersmind katona is volt. A megtámadott területek tehát egy erősen militáns társadalom attackjaival találták szembe magukat.

Hogy hányan jártak el kalandozni a Kárpát-medencéből Európa közeleli és távoli tájaira, pontosan nem tudjuk. Az mindenesetre bizonyos, hogy tömegek indultak el kora tavasszal, és tértek meg késő ősszel. A források gyakorta emlegetik a kalandozó magyarok hatalmas létszámát, óriási embertömegét, amiben persze mindig lehet jó adag túlzás. A kevés biztos pont egyike, hogy a 955. évi augsburgi csatában harcoló magyarok létszáma megközelítette vagy el is érte a 10 ezret. Ha tudjuk azt, hogy 880 táján a teljes magyar haderőt 20 ezer lovas alkotta, ez mintegy a fele annak. Augsburgnál ugyanis nem a teljes magyar haderő harcolt, hanem annak csak egyik része, hiszen a másik rendszeresen délkelet felé járt hadakozni, s ezt a 955. évi augsburgi csata után is folytatta még másfél évtizedig. E 10 ezres augsburgi sereg perdöntő bizonyosság arra, hogy nem egy szűk elit úri passziója volt a zsákmány- és foglyszerző hadjáratok lebonyolítása, hanem az egész társadalmat alapjaiban érintő kérdés. A magyar kalandozások nem magukban álló, egyedi jelenségei az európai történelemnek. Joggal állíthatók párhuzamba a Kr. u. 1. századi germánok, a 4–5. századi hunok, az 5–7. századi szlávok, a 6–7. századi avarok, a 7–8. századi arabok és a 8–11. századi vikingek (normannok) ugyancsak rabló jellegű katonai akcióival. A magyarok váratlan támadásai, kezdeti gyors sikerei a nyugat-európai és a bizánci írástudókban a hajdani hun és avar rohamok emlékéét idézték fel. Európa nyugati felén és a Balkánon rettegtek a magyar lovas nomádoktól, a magyarok félelmetes nyilaitól való megszabadulás imáik tárgya volt. (Ugyancsak imába foglalták Galliában azt, hogy az Úr a normannok haragjától mentse meg őket.) De a magyar támadásoktól szen-

vedő területeken nemcsak imádkoztak, hanem cselekedtek is. Új alapokra fektették, megreformálták a hadügyet, néhány évtized alatt méltó ellenfeleivé váltak a magyaroknak; kezdtek megszokasodni a magyar fiaskók. A 10. század közepére, második felére a magyar kalandozásoknak befellegzett. A megerősödött Német Királyság, illetve a mély hullámvölgyből kilábalt Bizánci Császárság megálljt tudott parancsolni a magyarok pusztításainak. Nyugat felé 955 (az augsburgi csata), délkeleti irányban 970 (az arkadiupoliszi ütközet) az a mérőöldkő, amely a portyázások végét jelöli. A magyar kalandozások fölött persze eredendően a megváltozott európai erőviszonyok húzták meg a lélekharangot, de életetésükben, fenntartásukban a magyar társadalom belső problémáinak is fontos szerep jutott, a portyázások lezárulta pedig egyenesen társadalmi krízist idézett elő.

Társadalom A 10. századi magyar társadalomról nincsenek egykorú forrásokon alapuló, ezért megfellebbezhetetlen hitелű információink. Amit a kútfők erről közölnek, az inkább felkelti, semmint csillapítja kíváncsiságunkat. A 880 körüli állapotokat tükröző mozlím híradás későbbi szövegváltozatai szerint „a magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek. Ruhájuk brokát, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és arannyal berakottak.” Másutt: „Nagyon gazdag emberek, de közönségesek... Az összes, körülöttük lakó pogányokkal háborúskodnak, és a magyarok szoktak a győztesek lenni.” Ismét másutt: „Vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek.” Megint más helyen: „Állandóan legyőzik a szláv és az orosz népet. Ezeket sorban láncra verve foglyokká teszik. A rajtuk levő dolgokat, ruhákat, cobolyprém öltözetet lehúzzák róluk, s meztelen viszik Bizáncha, és eladják őket.” Aligha lehet arra gondolni, hogy ezek a magyarokról általában adott jellemzések néhány tucat előkelőre érvényesek csak. Sokkal inkább hihető, hogy a magyarok társadalmának egészét minősítették ekként. Vagyis a 9. század végi magyarok – a nomádokról felületes benyomások alapján alkotott közhiedelemmel ellentétben – éppen nem koldusszegények, hanem meglepően gazdagok voltak, teherösségüket egyaránt köszönhatték nagy állatállományuknak,

sikeres portyáiknak és ügyes kereskedésüknek. Gazdagok voltak a Tacitus korabeli germánok is a Kr. u. 1. században, hiszen mint a római történetíró feljegyezte: „Bőkezűségük anyagi alapját háborúval és rablással teremtik elő.” A honfoglaló magyarok régészeti leletei megerősítik az írott forrásokban olvasható, gazdagságukra vonatkozó információkat. A férfiaknál is dívott az ékszerviselés (hajkarika, karperec, gyűrű), ezek aranyból, aranyozott ezüsből, ezüsből, bronzból készültek, kinek-miből futotta. Természetesen a különböző anyagokból való ékítmények a sírokban váltakozva szerepeltek. A karosi II. temető 50. sírjából például több aranyozott ezüstveret mellett bronzból öntött övveret is előkerült. Az egyik, Augsburgnál 955-ben fogságba esett magyar vezér díszéhez arany nyakperec, ruhája alján csüngő aranycsengettyűk (harangocskák), pajzsra rögzített ezüstkereszt tartozott. Szintén díszes viselés jellemezte az asszonyokat. A magyarok még lószerszámaikat is veretekkel és korongokkal ékesítették.

Bölcs Leó bizánci császár a 10. század elején azt írta le a magyarokról, hogy „férfiakban gazdag és szabad ez a nép, s egyéb pompát és bőséget mellőzván, csupán arra van gondja, hogy vitézül viselkedjek a maga ellenségeivel szemben”. E tudósítás a nagyszámú férfit háborúba felvonultató magyar társadalomról rajzol képet, ami teljesen érthető, hiszen Leó a magyarokat főleg a harcterekről ismerte. Ez ismét perdöntő bizonyosság arra, hogy a magyar hadakozások, portyázások nem egy szűk elit katonai akciói voltak, hanem azokban a nép, vagyis a fegyverképes férfi népesség vett részt. Mintha arra is utalna a császár idézett mondata, hogy a magyarok, bár megtehették volna, a kirívó pompát és a bőség fitogtatását mellőzték, illetve a katonai szempontoknak rendelték alá. A magyarok gazdagságáról a mozlím kútfőkben található tudósítások hitelét tehát közvetve Leó is megerősítette. Ami pedig a magyarok szabad voltát illeti, itt leginkább arra gondolhatunk: a császár a nép függetlenségére, szabadságszeretetére utalt. Olyan elem ez, amely minden, kalandozó hadjáratokat vezető nép sajátja. A frankok között még az 5. század végén is akadt olyan meggondolatlan ember, aki azt hitte, hogy neki egyenlő jogai vannak a királlyal, így ellentmondott Chlodvig azon kérésének, hogy egy, az egyháztól rabolt „csodás nagyságú és szépségű vázát” a zsákmány szétosztása során a király kapjon meg, mi-

közben az „épebb elméjű többség” már elismerte maga felett a *kunig* uralmát. Ezek azt mondták: „Mindazok, miket látunk, dicsőséges király, a tiéd, ami neked jólesik, tedd, mert senki sem képes hatalmadnak ellentállni.” A renitens frankot az uralkodó egy év múlva koholt vétség okán megölette. Ez már a hajdani egyenlőség utolsó fellobbanása volt. Sokkal inkább jellemző a 10. századi magyarokra az az eset, hogy amikor a – már ezen az állapoton túljutott – frankok megkérdezték a portyázó vikingektől, ki a vezérük, azok így feleltek: „Mindnyájan egyenlőek vagyunk!”

A rabló hadjáratokat folytató népek társadalmai egyszerre őrizték az egyenlőség valóságát és illúzióját. A nép tagjai szabadok voltak, jogi értelemben az utolsó frank, viking vagy magyar közharcos is ugyanannyit ért, mint a király (ezért mondhatott ellent a váza ügyében az egyszerű frank a királynak, s ezért tiltakozhattak a vikingek az ellen, hogy főnökük lenne), ennek megfelelően a vérdíj is minden szabad esetében ugyanakkora összeg volt. A jogi egyenlőség burkában azonban gazdasági és hierarchikus különbségek húzódtak meg. A népből bonyolult folyamatok eredményeképpen vezetőik választódtak ki, akik kezdetben személyes tulajdonságaik révén érdemesültek erre. A legrégebb magyar főnökök közül Levedit nemes származása, értelmes és vitéz volta, Árpádot tekintélye, bölcsessége, megfontoltsága és vitézsége tette alkalmassá erre (amint Bíborbanszületett Konstantin írta Árpádról: „rátermett volt erre a tisztségre”). Egészen addig, amíg a hatalom nem intézményesült, nem szakralizálódott, és nem vált elismerten örökletessé, az egyéni kvalitások döntő szerepet játszottak a kiválasztódásban. A vezér kezdetben a nép legfőbb élettevékenységének számító katonai akciókat vezette, vitézségét csakis e módon tudta igazolni. A katonai vezérszerep erősítette tekintélyét a rövid békés időszakokban is. A katonai vezető (a *heerzog*, a *vojevoda*, a *hadnagy*) a társadalom fölé nőtt, s ha posztját néhány nemzedéken át meg tudta őrizni, dinasztiát alapított. Tacitus az 1. század végi germánokról írta: „A kiemelkedően nemes származás vagy az ősök nagy érdemei az ifjakkal is biztosítják a főembernek kijáró méltóságot; a többiek azokhoz csatlakoznak, akik megemberesedtek, és már előbb bebizonyították derekasságukat... Az, hogy mindig válogatott ifjakkal álló nagy csoport veszi őket körül, bé-

kében dísz, háborúban oltalom... A nagy kíséretet is csak erővel s háborúval lehet megtartani”, mivel főnököktől állandóan bőséges javakat követeltek. A pozíciók gazdasági előnyökkel jártak, a vezért és legszűkebb, egyre inkább állandóvá váló kíséretét a zsákmányból több és jobb illette meg. A jogi egyenlőség megmaradt, a fegyverképes férfitársadalom minden tagja személyében szabad volt, de gazdasági és pozicionális egyenlőtlenség keletkezett, a teljes egyenlőség eszméje pedig az illúziók világába szorult vissza. Bölcs Leó a magyarokról írta le a 10. század elején, hogy ez a „gazdag és szabad nép... egy fő alatt áll, fellebbvalóitól kemény és súlyos büntetésekkel szenved elkövetett vétkeiért”.

Tovább növelte a különbségeket, hogy a rabló hadjáratok eredményeképpen rabszolgák áramlottak az egyenlőség illúzióját melengető társadalmakba. A Tacitus kori germánok élete irányadó lehet a 10. századi magyarokra is: a fegyverforgató férfi katonáskodott; ha éppen ott-hon volt, akkor sem dolgozott, olykor vadászattal múlatta az időt. A család többi tagja, az asszonyok, az öregek és a gyermekek látták el a ház és a föld körüli teendőket, ebbe kapcsolódtak be a még szinte családtagként kezelt rabszolgák. Jelenlétük gyengítette az egyenlőség illúzióját. Az igazi gondok azonban akkor támadtak, amikor a katonai akciók egyre több fiaskóval jártak, majd megszűntek. Elapadt a mérhetetlen kincsek forrása, kimerült a rabszolga-utánpótlás tárháza; így a társadalom egésze, amely eddig idegen országok rovására biztosított magának kivételes életnívót, hirtelen és drasztikusan szegényedni kezdett. Ez az alig kiemelkedett elitet éppen úgy érintette, mint a szegény szabadot. A vezető és lassan határozott körvonalakat öltő köre (kísérete) az eddigi gazdagság pótlására kényszerült, s hogy jövedelmekhez itthon, saját fennhatósági területén jusson, ehhez saját népére, eddigi katonáira kellett különféle terheket rakni. A szegény szabad előtt felrémlett a függésbe kerülésnek, a szabadság elvesztésének a réme. Ő nem tudta senkire továbbhárítani a kalandozások megszűnte miatt elapadt bevételei pótlását, ráadásul két emberöltő alatt kiderült – amint ezt már a 6–7. század fordulója körüli évtizedekben az itt élő avarok példája is bizonyítja –, hogy a Kárpát-medence földrajzi okok miatt alkalmatlan a tartós és nagyméretű nomadizálás feltételeinek biztosítására. A szegény szabad tehát egyszerre szembesült lesüllyedése veszé-

lyével és azzal a kényszerrel, hogy életmódot kell váltania, fel kell adnia az egyoldalú és külterjes nagyállattartó gazdálkodást. Harcolni könnyebb volt, mint földet művelni. Amit Tacitus írt a germánokról, az a 10. század közepének magyarjaira is igaz: „Arra, hogy földet szántsanak, vagy kivárvák a termést, nem is vennéd rá őket oly könnyen, mint arra, hogy kihívják az ellenséget, és sebeket szerezzenek; sőt a restség és tehetetlenség jelének ítélik verejtékkel szerezni meg azt, amit vérrel megvehetnek.” Amint azonban többé nem lehetett hadba szállni, a nomadizmust változatlan keretekben nem lehetett tovább folytatni – azaz a 10. század második felében –, reális lehetőséggé vált (számukra inkább fenyegető veszélyt jelentett) a földművelésre való áttérés. A Kárpát-medencében a nomád magyarokkal együtt éltek különböző, itt talált és ide fogolyként behurcolt földművelő népek. Ők a magyarok adófizetői voltak. A szegény szabad magyar – ha máshonnan nem, hát az ő példájukat látva – tudta, hogy a földművelésre való áttéréssel nem egyszerűen életformát vált, hanem feladja szabadságát, és leszámol az egyenlőség illúziójának csekély maradványával is. Harcának esélyeit rontotta, hogy vele szemben nem csupán a szintén szegényedő elit állt, hanem a föléje megszerveződött állam is.

Politikai viszonyok

A magyarok az egész 10. században a fejedelemség politikai keretei között éltek. Ez az intézmény a Hétmagyar nevet viselő törzsszövetség vezetésével a 850-es években jött létre azáltal, hogy az akkor Etelközbe került magyarokhoz kavarok (kazárok) csatlakoztak, illetve hogy a magyarok kiterjesztették fennhatóságukat Kelet-Európa különböző szláv törzseire. Bíborban-született Konstantin bizánci császár (Bölcs Leó fia) szerint a magyarok Árpádot (a valóságban inkább Álmost) „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tették”, s vele kezdődött a Magyar Fejedelemség. Az a berendezkedés, amely ekkor a magyaroknál létrejött, a steppei nomád törzsi állami modellt követte, amint erre megszületésének egyértelmű kazár inspirációja is mutat. E nomádállami rendszer gyökeresen különbözik az Európában megismert állami képződményektől. Az eltérések – több más mellett – abban ragadhatók

meg, hogy ez nem területi alapon állt, hanem népek feletti uralomgyakorláson; hogy nem vagy alig ismerte és alkalmazta a magántulajdont; hogy türelmes volt a birodalmában élő népek vallási, foglalkozási más-ságát illetően; végül pedig hogy adókat, járadékokat kizárólag az aláve-tettektől (tehát a birodalmán kívüli, valamint a birodalmon belüli ide-gen elemektől) hajtott be, saját népétől viszont csak katonai szolgál-atot várt el, amit az – nem érezve annak szolgálat jellegét – saját érdekeiben, önként teljesített. Mindezen ismérvek együttesen azt ered-ményezték, hogy a steppe nomádállamai rendkívül gyorsan kialakul-tak, majd néhány nemzedéknyi virágzás (emlékezetes nagy hódítások) után hasonló gyorsasággal lehanyatlottak és felbomlottak, tehát insta-bil képződmények voltak. A magyar nomádállam abba a fejlődési sorba illik, amely – egyéb előzményeket itt nem említve – a Türk Kaganátus-sal vette kezdetét, s amelynek örökébe Ázsiában az ujugrok, majd a kir-gizek, a kelet-európai steppén pedig a kazárok léptek. A Magyar Fejede-lemség felépítése a kazár modellt követte, élén a harmadik számú kazár méltóság, a *kunde* állt, amely a létrejött szakrális kettős fejedelemségi rendszerben a szentként tisztelt főfejedelem tisztségének felelt meg, míg a tényleges, főleg katonai hatalmat a *gyula* gyakorolta.

A Magyar Fejedelemség fénykorát a 9. század végén és a 10. század első évtizedeiben élte. 880 tájára már függetlenedett a Kazár Kaganá-tustól, portyázó akcióik zöme Etelközből a szlávok ellen irányult, de egyik-másik a mai Ausztria területére is elért, élénk kereskedelem pedig fő-leg Bizánccal folyt. A fejedelemség fő feladata volt a zsákmányszerző hadjáratok indítása, az adók behajtása és a hatalmat gyakorló hét törzs egymás közti ügyeinek intézése. Nem okozott számottevő fogyatko-zást a Magyar Fejedelemség erejében a besenyőktől és a bolgároktól 895-ben elszenvedett katonai vereség sem, amely a Kárpát-medence el-foglalását eredményezte, hiszen az erőgyűjtés néhány éve után a ma-gyarok már 899-ben itáliai portyára indultak, s azt követően állandóvá váltak a Nyugat-Európa elleni, illetve kevesebb rendszerességgel a Bal-kánra irányuló rabló hadjáratok. E háborúkban a katonai segédnépként csatlakozott kavarak jelentették a magyarok számára az elő- és utóvé-det, és mutatnak nyomok arra is, hogy a kárpát-medencei szlávok egyes csoportjai szintén a magyarokkal tartottak e kalandozásokra. Feltevés

szerint 10. század eleji adat szól arról, hogy a magyarok „legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.” E szlávok nagyrészt földműveléssel foglalkoztak, hiszen máskülönben nem adhattak volna élelmiszereket a magyaroknak. Ugyanakkor írásos nyoma is maradt annak, hogy a magyaroknak „sok szántóföldjük van”. Ezt azonban nem a magyarok, hanem a szlávok, valamint a szlávok mellett a Kárpát-medence más, itt élő (avar, onogur) és a kalandozásokból fogolyként ide behurcolt népei művelték meg. Ők segítették a magyarokat nagy állattállományuk ellátásában is. Hogy mily erősen egy kézben összpontosult a hatalom a Magyar Fejedelemségben a 10. század első évtizedében, azt Bölcs Leótól tudjuk, aki szerint a szkíta (tehát nomád) népek sok fő alatt álltak, csupán a bolgárok és a magyarok egy fő alatt.

Az első repedések az egyközpontú irányítás épületén a 910-es évek végén jelentkeztek; ekkortól kezdve több olyan esztendő volt, amikor a magyarok két irányba is indítottak hadjáratot. Ez arra mutat, hogy legalább két uralmi központ alakult ki a Kárpát-medencében, amely eltérő orientációt folytatott: az egyik Nyugat-Európa felé, a másik a Balkánra járt kalandozni, s általában nem sok gondot fordítottak arra, hogy akcióikat összehangolják. A fejedelmi hatalom hanyatlására mutat, hogy Árpád után évtizedekig nincs ismeretünk a (nagy)fejedelem személyéről. Bizonyára Árpád leszármazotta(i) volt(ak), de hogy ki(k), nem tudjuk. 950 táján viszont már egyenesen arról értesülünk, hogy a magyarok törzsei nem hunyászkodnak meg a maguk fejedelmei előtt, de védelmi háború esetén együtt harcolnak. E fejedelmek a Magyar Fejedelemség központi irányítói voltak: a *kün*-de szakralitását elvesztő nagyfejedelem, a bírói tisztességgé alakult *gyula* méltóság betöltője, valamint az ugyancsak bíróként funkcionáló *horka*. A 10. század közepén megnövekedett a törzsek szerepe, a széthulló magyar nomádállam törzsi államokban élt tovább. E törzsek eltérő politikai irányvonalat követtek. A nagyfejedelem családjából Árpád egyik dédunokája (Termacsu) a 940-es években Bizáncban járt, Árpád unokája (Taksony) vagy talán másik dédunokája (Géza) a 960-as évek elején a római pápához keregett, végül Géza a 970-es évek elején I. Ottó német-római császárhoz, az augsburgi győzőhöz talált kapcsolatot, s megkezdődött az Árpádok

törzsi államában, a Kárpát-medence nyugati részén a latin rítusú keresztény hittérítés. Gyula már 950 táján Bizáncból hozott magával térítő püspököt, aki a bizánci rítust, az ortodoxiát terjesztette a medence keleti felében, Gyula uralmi területén. Az ő kezéből jutott keleti szertartás szerinti hitéhez e Gyula leánya, Szent István király anyja, Sarolt. Bulcsú horka szintén Bizánc felé tájékozódott, de friss keresztény hitét megtagadva sokszor támadt fegyverrel a Bizánci Birodalom ellen.

Az augsburgi csatavesztést követően az ott nagy vérvesztéseget szenvedett, döntően a Kárpát-medence nyugati részét uraló törzsek rovasára az Árpádok törzse erősödött meg; a nyugat felé történő nyitást követően a források is elsősorban arról tudósítanak bennünket, ami a Kárpát-medence nyugati területén történt. A 970-es évek közepén még hallunk Géza püspökről, de azután két évtizedre megtört a keresztény térítés lendülete. Géza számító pogány nagyúr módjára viselkedett, elég gazdagnak tartotta magát ahhoz, hogy egyszerre szolgáljon a keresztények Mindenhatójának és a pogány isteneknek. A keresztények iránt politikai érdekből – hogy fékezze a kelet felé hatoló német befolyás erejét – szívélyesen viselkedett, de lelke mélyén megmaradt pogánynak. Sem püspökséget nem állított fel, sem bencés kolostort nem létesített 996 előtt. Valamelyest rajta hagyta lenyomatát a Kárpát-medence nyugati felén Géza feleségének, Saroltnak ottani működése. A 11. század eleji nyugati hittérítők egyike lekicsinylően szólt arról, hogy bár Magyarországon Sarolt „vezetése alatt kezdődött meg a kereszténység, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, s ez a bágyadt és zavaros kereszténység rosszabb kezdett lenni a barbárságnál”. Nem kizárt, hogy a veszprémvölgyi görög rítusú apácakolostor Géza korában, Sarolt befolyására létesült. Géza békére törekedett valamennyi szomszédjával. Mint egy későbbi és kevés hitelre számot tartó osztrák forrás írta: „elhatározta Magyarországot... többé nem jogtalan zsákmányokkal, hanem törvényes jövedelmekkel gazdagítani. S mivel tudta, hogy földje jó és termékeny, rávette népét, hogy a fegyvereket tegye le, s inkább azon áruit vigye szét a szomszédokhoz, amelyeket országa bőségesen megtermett.” Géza, bár névlegesen nagyfejedelem volt, országa, ahol valóságos fennhatóságot gyakorolt, ténylegesen csak a Kárpát-medence nyugati részére terjedt ki. A medence többi részein önálló törzsek éltek

a maguk életét. Magyarország, a Magyar Fejedelemség inkább csak elméletben létezett, a törzsek közti egyre gyérülő számú közös ügy éltette csupán. Hogy mi lesz e törzsek sorsa, az nagymértékben attól függött, ki áll és áll-e egyáltalán valaki egy új integráció élére. E vonatkozásban 995/996-ban sorsdöntő fejlemények történtek. Kevéssel halála előtt megjelent Géza udvarában a száműzött Adalbert prágai püspök, aki új lendületet adott a kereszténység megrekedt terjesztésének. Ő tartotta keresztvíz alá Vajkot, a későbbi Szent Istvánt, vele jött tanítványai számára Géza megvetette Pannonhalmán az első kárpát-medencei bencés monostor alapjait. István eljegyezte, majd feleségül vette Henrik bajor herceg húgát, Gizellát. Veszprémben, Gizella városában püspökség létesítését határozták el. Amikor Géza 997-ben meghalt, a Kárpát-medence óriási változások küszöbén állt.

A KIRÁLYSÁG

Koronázás A 11. századi magyar történelem egyik legfontosabb eseménye a királyság megszületése volt. Elvértve korábban is neveztek nyugat-európai szerzők 10. századi magyar főembereket királynak, így például az augsburgi csata után Regensburgban felakasztott Bulcsút, Géza nagyfejedelemet pedig nem kisebb személy illetve királyi címmel, mint I. Ottó császár. Az általánosan bevett gyakorlat szerint azonban a király minősítés jogszerű használatához két mozzanatra volt szükség: a királyi címet valamelyik európai főhatalomtól (a pápától, illetve a két császár – a német-római és a bizánci – valamelyikétől) kellett elnyerni, továbbá ezt megfelelő külső formák közepette (pl. felkenéssel, hatalmi jelvény átruházásával, koronázással) ki kellett nyilvánítani. (Ez a megállapítás a francia királyra nem érvényes, aki korszakunkban szintén gyakorta nevezte császárnak magát, s ugyanakkor azt az elvet vallotta, hogy királyként is *imperiumot* kormányoz, Krisztus birodalmát.) A keresztény uralkodók saját országukban egyzersmind az egyház fejének is számítottak, akik szabadon döntöttek a főpapok kinevezéséről, áthelyezéséről és letételéről. Mutatnak nyomok arra, hogy a király önállósága legfőbb ismérvének éppen az egyházszervezet ügyeiben való szuverén döntéshozatal, végső fokon – az ideológia szintjén – a kereszténység védője (*defensor Christianitatis*) feladat ellátása számított. A király tehát világi uralkodó és pap (*rex et sacerdos*) volt egy személyben.

A Magyar Királyság megszületéséről egyetlen rövid tudósítás olvasható az 1018-ban meghalt Thietmar merseburgi püspök krónikájában.

A latin szöveg szó szerinti magyar fordítása így hangzik: „Az említett császár kegyéből és biztatására Henriknek, a bajorok hercegének sógora, Vajk, országában püspöki székeket hozva létre koronát és áldást kapott.” (Az említett császáron III. Ottó német-római császár értendő.) Feltűnő, hogy az ország nincs megnevezve. Ha nem említéné a szöveg, hogy Vajk Henrik sógora volt, akkor bizony csak körülményesen vonatkoztathatnánk a hírt Magyarországra, mert hiszen István pogány neve, a Vajk mindössze itt szerepel a forrásanyagban egyetlen alkalommal. További gond, hogy vajon a püspöki székek létesítésére vonatkozó hír oksági vagy időbeli kapcsolatban van-e a korona és az áldás elnyerésével. Azért jutott-e István ezekhez, mert püspöki székeket létesített? Azt követően nyerte-e el a koronát és az áldást, hogy püspöki székeket alapított? Bár az előző értelmezés sem kizárt, az utóbbi a valószínű. Thietmar oly pontosan fogalmazott, hogy Henriket, aki III. Ottó halálát követően német király, majd még a krónikás életében német-római császár lett, nem későbbi, magasabb címei valamelyike szerint nevezte meg, hanem az esemény (a korona és az áldás Vajk által történt elnyerése) idején érvényes titulussal. Ha ebből lehet arra következtetni, hogy más téren is pontos a megfogalmazás, akkor Vajkot az elismerés akkor érte, amikor már legalább két püspöki szék létezett országa területén. A legfőbb nehézség az: nem derül ki a mondatból, hogy István kitől kapta a koronát és az áldást. Mivel a későbbi magyar hagyományban élt a pápától való koronakérés emléke, illetve hagyománya, igen valószínű, hogy akit Ottó biztatott, az II. Szilveszter pápa volt.

A pécsi püspökség alapítólevele 1009. augusztus 23-án kelt, ami István uralkodása kilencedik évének felel meg. Eszerint uralkodásának első éve 1000. augusztus 23-ával kezdődött, és 1001. augusztus 22-ével zárult. Ez csakis királlyá koronázásától számított idő lehet, hiszen István már 997, Géza halála óta ült a nagyfejedelmi székben. Ezt az időpontot szűkíti az a körülmény, hogy III. Ottó császár 1000. augusztus közepétől 1001. február közepéig, az ottani lázadás kitöréséig tartózkodott Rómában. Ez idő alatt járulhattak a pápa – és a vele együtt levő császár – elé Istvánnak uruk számára koronát kérő követei. Hogy István a követtséget Rómába küldte, arra mutat: a királyi címre jogosító felhatalmazást a pápától kérte. Ha igaz az a feltevés, hogy István már a Gizel-

lával való házassága alkalmából III. Ottótól lándzsát kapott ajándékba, ami a német császártól való függés elismertetésére szolgált, nagyon is érthető, hogy István miért fordult a pápához új hatalmi felségjelvény kieszközlésének igényével. Más kérdés, hogy Rómában a magyar követek ott találták Ottót is, s így a koronát a pápa és a császár mintegy együttesen küldte Istvánnak, a kegyet Ottó gyakorolta, az áldást pedig a pápa adta. A dolog lényegét illetően pontosan ugyanezt a két dolgot, az áldást és a koronát emelte ki István nagyobbik legendájának szövege: „Megérkezett az apostoli áldást tartalmazó levél, a főpapok és a papság, az ispánok és a nép hangos dicsőítésének kíséretében Istvánt, az Isten kedveltjét királynak kiáltották ki, és felkenték a krizma [szentelt olaj] kenetével, majd a királyi méltóság koronájával szerencsésen megkoronázták.” Hogy István maga a koronát tekintette (legfontosabb) uralkodói jelvényének, azt fiához, Imréhez intézett erköcstanító könyve, Intelmei tanúsítják, amelyben csak a királyi korona fordul elő (többször is), a lándzsa egyszer sem. Semmi támpontunk nincs arra vonatkozóan, hogy Istvánt milyen koronázási rend (*ordo*) szerint tették királlyá. Az viszont biztos, hogy megkoronázása a magyarság számára a keresztény európai népek közösségébe való befogadást jelentette. Ennek István teljesen tudatában volt, hiszen I. törvénykönyvében a királyi bíróságot a kereszténység védelmezőjének (*defensor Christianitatis*) nevezte, magáról pedig azt állította, hogy államát Isten akaratából (*dei iutu*) kormányozta. Ez új legitimációt jelentett számára, hiszen eddigelé valamennyi elődjének uralomhoz való jogosságát a pogány kultúrkörben fogant monda biztosította, amely szerint a dinasztia (turultól fogant) ősanjyának álmában turul jelezte előre leszármazottai uralkodói voltát. Amikor tehát István vállalta az Isten kegyelméből uralkodó király minősítést, minden hidat felégetett maga mögött, amely őt elődei pogány múltjával, azok uralkodásának pogány jogcímével összekötötte.

István (egyik?) koronája az 1031-ben készült miseruhán (utóbb koronázási paláston) látható ábrázolás szerint abroncskorona volt, amelynek „abroncsát” drágakövek ékesítették, felső peremét pedig hliomok díszítették. Ez nem azonos a mai Szent Korona sem alsó, sem felső részével. Hogy mi lett e korona sorsa, nem tudjuk. Lehet, hogy ez az

a korona, amelyet a lándzsával együtt a Magyarországra bejött III. Henrik német király 1045-ben Rómába küldött vissza, s ott nyoma veszett. Ez a körülmény sokat nyom a latban annak mérlegelésekor, hogy a korona valóban Rómából származott. A 11. században divatban volt, hogy az uralkodó egy-egy nagyobb ünnepen is megkoronáztatta magát. Így Aba Sámuel 1042-ben húsvétkor Csanádon az ottani püspököt, Gellértet kérte meg, hogy „az ország koronáját az ő keze helyezze fejére”. Mivel a legtöbb középkori császár és király több koronával rendelkezett (jutott belőlük az uralkodó sírjába is), továbbá a 12. századnál előbb nem szűkölt le egyetlen darabra a hatalomba iktatás elengedhetetlen kelléke, a 11. században indokolt az óvatosság, hogy egy-egy korona meddig volt használatban. Kétségtelen, hogy a későbbiekben Magyarországon minden királyt koronázással avattak királlyá, de hogy melyik uralkodót milyen konkrét hatalmi jelvénnel, az már bizonytalan. Mivel István koronája révén a magyar királyi cím európai főhatalomtól származott, nem volt szükség arra, hogy utódait, a későbbi magyar uralkodókat rendre a pápától vagy a császároktól elnyert diadém-mal avassák királlyá. I. András röviddel trónra lépte után keresztetni kezdte István király személyes tárgyait. Ezekre aligha megkoronázásához volt szüksége, ha már egyszer trónon ült, s így az is kérdéses, hogy ezeken egyáltalán hatalmi jelvények értendők-e. Elterjedt feltevés szerint I. András XI. Konstantin bizánci császártól kért és kapott koronát, királlyá tétele ezzel történt. Erre a nézetre az adott alapot, hogy a 19. század második felében Nyitraivánkán egy XI. Konstantintól származó koronát ástak ki a földből. Mivel semmi más bizonyíték nem szól a koronával való királlyá avatás mellett, jogosan lehet arra is gondolni, hogy a bizánci uralkodó egyik koronája hadizsákmányként került Magyarországra. 1057-ben I. András – hogy biztosítsa fia trónutódlását testvéröccse, Béla ellenében – még életében megkoronáztatta Salamont. Bizonyos, hogy ekkor egy angolszász eredetű *ordo* szerint ment végbe a szertartás. Az 1059-ben lezajlott várkonyi jelenet – ahol Béla hercegnek a korona és a kard képében az ország és a hercegség közül kellett választania – immár teljes bizonyossággal jelzi: az ország feletti hatalom jelvénye a korona. Ekkorra a lándzsa, amely még a 11.

század első felében is több forrásban hatalmi szimbólumként szerepelt, elvesztette jelentőségét.

A 11. század 70-es éveiben két uralkodó koronázása vet fel kérdéseket. Vitathatatlan tény, hogy I. Géza király Bizáncból kapott koronát. Ez azonos a Szent Korona alsó részével. E korona zománclemezein képi ábrázolás mutatja annak küldőjét, VII. Dukasz Mihály bizánci császárt, továbbá a kedvezményezettet, Gézát, Turkia (azaz Magyarország) hű királyát. A probléma itt nem a korona eredetével van, hanem azzal, hogy Géza miért nem elégedett meg hazai készítésű (esetleg valamelyik elődjétől származó) koronával, és miért kért hatalmi jelvényt Bizáncból. Úgy tűnik, a magyarázatot nem abban kell keresnünk, hogy csak európai főhatalomtól nyert koronával volt jogérvényes a koronázás abban az esetben, ha már az elődök a királyi címet viselték. (Hogy milyen korona illethette Péter, Aba Sámuel és I. Béla fejét, nem tudjuk, de aligha külföldről származó.) Arra lehet gondolni, hogy Gézát súlyos helyzete vezethette el Bizánchoz, ahol a támogatás nyújtásának feltétele a hűbéri fennhatóság igényét is magában hordozó koronaadás volt. László koronázásával az a gond, hogy a magyar krónika szerint ez egyáltalán nem is történt meg: „Bár a magyarok akarata ellenére királlyá választották őt, sohasem tette fejére a koronát, mivel inkább a mennyei koronát választotta, mint a földi, élő királyt megillető koronát.” (Az élő király, akit a krónikaszöveg említ, Salamon volt.) Hogy László mikor és milyen diadémmal koronáztatta meg magát, nem tudjuk, de koronázására mindenképpen sor került, mert viaszpecsétje és pénzei koronás uralkodót ábrázolnak.

Királyok A Szent István-i királykoronázás súlyát mutatja, hogy valamennyi utóda királyi címet viselt. Ezzel a közép-európai térségben Magyarország volt, illetve lett az egyetlen állam, amelynek uralkodóját vitathatatlanul megillette a királyi cím. Lengyel fejedelem 1025-ben, cseh fejedelem 1085-ben jutott először királyi címhez (s azt követően sem viselték azt utódaik folyamatosan). A térségben nagy múltra visszatekintő (925 óta létező) Horvát Királyság a 11. század utolsó évtizedében magyar hódításnak esett áldozatul, Almos rövid életű

tű itteni királyságát követően a horvát királyi cím a magyar uralkodókat illette meg. (Műló epizódnak, a pápai aktuálpolitika megnyilvánulásának számított csupán, hogy VII. Gergely pápa mind Mihály zétai, mind Izjaszláv-Demeter orosz fejedelmet királynak tekintette.) A magyarok feletti királyi uralom oly mély nyomokat hagyott, hogy a Közép-Európába a 13. században eljutott mongolok egyenesen a magyar népet nevezték *keralnak*, ami a *király* szóból torzult. E szó a magyarban szláv, közelebből óhorvát eredetű, ami teljesen érthető is, hiszen a szlávok közül egyedül a horvátoknak volt a magyarokat megelőzően királyuk. (A szláv szó viszont Nagy Károly császár nevéből ered.)

A 11. századi magyar királyok magukat többnyire a magyarok (pannónok) királyának nevezték. István az 1001. évi (de inkább 1002-ből való) pannonhalmi alapítólevélben *Ungrorum rex*nek, ugyanő az 1009. évi veszprémi adománylevelében, I. András az 1055. évi tihanyi alapítólevélben *Pannoniorum rex*nek, Péter ólombulláján *Ungariorum rex*nek, Salamon ugyancsak ólompecsétjén *Ungrorum rex*nek, I. Géza az 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben korábbi állapotára utalva *Hungarorum dux*nak, I. László 1091-ben Odilo apáthoz, Kálmán pedig 1097-ben a velencei dózséhez intézett levelében *Ungarorum rex*nek titulálta magát. Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy az István – 13. századi átíratban fennmaradt – 1009. évi pécsi oklevelében olvasható *Hungarie rex* (Magyarország királya) megnevezés az átírat modernizálása, hiszen a magyar királyokat immár régóta ilyen címen említették az oklevelek *intitulatiójában*. Egy eredetiben ránk maradt 11. századi királyi oklevélben, a László uralkodásának végén (1093–1095 táján) keletkezett pannonhalmi oklevélben szerepel első ízben a király megnevezés mellett Magyarország, vagyis a terület (ország) neve (*rex Ungarie*). Az a körülmény, hogy a veszprémvölgyi görög nyelvű oklevél kiadója magát „egész Magyarország királya”-ként említette (*kralész pascész Hungriasz*), kevéssé illik bele István okleveleinek *intitulatiói* közé, viszont hasonlóságot mutat azzal a Bizáncban szokásos megoldással, amely a magyar uralkodókat már kezdettől az ország és nem a nép vezetőjeként említette. Bíborbanszületett Konstantin Turkia (Magyarország) fejedelméről, illetve nagyfejedelméről írt a 10. század közepén, Szkülitész a 11. század közepére vonatkoztatva Turkia királyát (*kralész Turkiasz*)

említette, az I. Géza által kapott bizánci koronán pedig a magyar uralkodó mint Turkia hű királya (*pisziosz kralész Turkiasz*) szerepel. Az a körülmény, hogy a 11. századi magyar királyok magukat általában a nép és nem a terület királyainak nevezték, egy régebbi szemlélet maradványa lehet, amely uralmát népek és nem terület felett érvényesítette. Ebben az értelemben a 11. századi magyar uralkodók a magyarok (és a magyarok uralma alatt álló más népek) királyai voltak. Amint a Szent István-i alapvetésű állam tudatára ébredt saját területi voltának, a nép feletti hatalomgyakorlást kifejező király címet a területtel összekapcsolt király cím váltotta fel, s így lett a magyarok királyából a 12. században Magyarország (Horvátország, Dalmácia stb.) királya.

Az új, a 11. századdal megszülető magyar királyi tisztség sajátos elmentmondást hordozott. Annak a dinasztiának a kezében maradt a főhatalom, amely legalábbis a Magyar Fejedelemség 850-es évekbeli megalakulása óta – a pogány viszonyok közepette is gyakorolta azt. Ez azonban nem magyar sajátosság, hanem szerte Közép-Európában általánosnak tekinthető. Hogy ez így alakult, az két körülménnyel kapcsolatos. Egyfelől oly nagy volt a tekintélyük a pogány korban uralkodó dinasztiáknak (a Kárpát-medencében az Árpádoknak), hogy leváltásuk, félreállításuk nem sikerült, noha ezt a magyarok esetében Bulcsú a 10. század közepén, a cseheknél pedig a Slavnikok nemzetsége a 10. század végén megkísérelte. Másfelől a dinasztiából valakiknek Saulusból Paulusszá kellett válniuk, akik átmentették ugyan a dinasztiát, viszont gyökeresen szembefordultak annak korábbi legitimitásával. A külföld számon tartotta, hogy „István, a pannónok királya (*rex Pannoniorum*), pogányból lett keresztény, az igaz hit követője”, amint egy lotaringiai munka írta az 1060-as években. A dinasztiák egyházzal szövetségre lépő tagjai – a cseh Vencel, a magyar István – végezték el a sorsdöntő fordulatot, aminek „jutalmául” utóbb a szentek sorába emelkedtek. Az új, keresztény ihletettségű fejedelmi, illetve királyi hatalom alapvető értéknek a keresztény hit oltalmazását, a keresztényi elkötelezettséget tartotta. Az uralkodói alkalmasság legfontosabb kritériuma éppen ez volt. Amikor István rendezni kívánta a trónutódlás kérdését, szomorúan kellett tapasztalnia, hogy „saját vérrokonai közül senki nem látszott alkalmasnak (*vidoneus*) arra, hogy halála után az országot a keresztény

hitben megőrizze". Nagyobbik legendája szerint amikor közeli halálát érezte, a püspököket és palotájának keresztény előkelőit arra intette, hogy „őrizzék meg az igaz hitet”. István oly szigorúan vette a keresztény alkalmasságot, hogy mellőzte fiági rokonait (unokatestvérét, Vazult és annak fiait, Leventét, valamint a később trónra került Andrást és Bélát), és a hatalmat leányára örököltette át, trónörökösévé nőtestvérének Orseolo Ottó velencei dózsétól született fiát, Pétert tette meg, aki akadálytalanul vehette át a királyi hatalmat István halála után. S hogy mily nagy veszély fenyegette volna az országot, ha Levente kerül a trónra, azt a magyar krónika e szavakkal juttatta kifejezésre: „kétség-telenül egész Magyarországot megrontotta volna a pogány bálvány-imádással”, s mivel nem katolikusként élt, pogány módra temették el 1046 táján. Nagy a valószínűsége annak, hogy amikor 1031 után István száműzte az országból Vazul fiait, még András és Béla sem volt keresztény. András immár keresztény név (ehhez Oroszországban juthatott megkeresztelésekor), pogány nevét nem ismerjük, Béla viszont pogány név, az ő keresztény neve Adalbert volt. I. Géza e pogány neve mellett magát Magnusnak is címezte, s pénzein szintén efféle névalak szerepel.

Hosszú viták folytak arról, hogy a 11. századi trónöröklésben miféle elvek érvényesültek. Kétségtelen, hogy a szeniorátus elve (a legidősebb férfi családtag öröklése) elsősorban a nomád társadalmakban dívott, ahol mindig biztosítani kellett, hogy a harcias képződmények (törzsszövetség, nomádállam) élére személyes érdemeikkel kitűnő, felnőtt férfiak kerüljenek. A 10. századi magyar fejedelmi öröklési rend lényegében nem különbözhetett az e korbéli besenyőtől, amelynek meghatározó elve az volt: az azonos őstől, a nemzetség fejétől leszármazó minden ág részesedjék a főhatalomban, „nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább”. Ez nem kedvezett az elsőszülöttségi elvnek, viszont lehetőséget biztosított a főhatalom oldalági, unokatestvérek közti öröklésére, s ezáltal mindig felnőtteket ültetett a vezetői posztra. Az is kétségtelen, hogy az elsőszülöttség főleg keresztény trónutódlási elv, hiszen ott a személyes erények korántsem játszottak akkora szerepet a főhatalom betöltésében, mint a kereszténység felvételét megelőző időben. Ugyanakkor szó sincs arról, hogy ezek az elvek kizárólagosan érvényesültek, vagyis hogy a szeniorátus a feje-

delemség, az elsőszülöttség a királyság korában egyeduralkodó lett volna. Géza nem a keresztény primogenitúra alapján adta át a nagyfejedelmi széket Vajknak, viszont Béla sem a szeniorátus elve alapján jutott a királyi trónra testvére, András után és unokaöccse, Salamon ellenében. I. Géza, bár keresztény volt, nem fiai egyikének (Kálmánnak vagy Álmosnak) adta át a főhatalmat, hanem öccse, László következett utána. Bizton állítható, hogy a 11. században nem kialakult, pontosan szabályozott elvek, hanem a tényleges hatalmi erőviszonyok alapján történt a királyi méltóság öröklése. Az került a hatalomba, aki az adott pillanatban kellő, illetve a legnagyobb hatalommal rendelkezett. Ezt mutatja, hogy a trónbetöltés dolgában gyakorta összeesküvés, fegyveres belháború, külső támadás, tehát erőszakos cselekmény döntött (így bukott meg mindkétyszer Péter, továbbá Aba Sámuel, I. András, I. Béla és Salamon királysága). A 11. században (1095-ig) a magyar trónon ült nyolc uralkodó kilenc országlása közül ötnek a királysága (hat országlás) ért ekként véget, mindössze István, Géza és László nem jutott erre a sorsra.

Volt valamiféle szerepe a királykreálásban (talán a fejedelemállítás-hoz hasonlóan) a választásnak is. Bíborbanszületett Konstantin leírása szerint már a 9. században beleszóltak az alattvalók, hogy Álmos vagy Árpád legyen-e a fejedelem. A magyar krónika a 11. századi királyok közül Aba Sámuel és László trónra lépte kapcsán említ választást. Ugyancsak megjelent a 11. században a fizikai alkalmasság szempontja is a trónra kerülésben. Amikor István megvakíttatta a megsüketített fia, Imre halála után – a Péterre vonatkozó jelölését el nem fogadó – Vazult, ezzel a lehetséges trónjelöltek sorából zárta ki unokatestvérét. Hasonló megfontolás motiválta Péter 1046. évi megvakítását is, nehogy újból visszatérhessen a hatalomba. Ugyanakkor annak függvényében, ahogyan a koronázás egyre nagyobb súlyt kapott a hatalomátruházásban, a koronázás ténye maga is trónöröklési elvet hozott létre, a legitimitás elvét, vagyis hogy a törvényesen megkoronázott király egyetlen, alább említendő esetet kivéve – nem fosztható meg jogszerűen a hatalmától. Ez az elv főleg Salamon királyságával kapcsolatban merült fel, még hozzá két vonatkozásban is. Egyrészt őt még apja életében megkoronázták, helyette mégis nagybátyja, Béla került András halála után a

trónra. Másrészt ő az egyetlen 11. századi uralkodó, akit ugyan elmozdítottak a hatalomból, de ennek kapcsán bizonyosan nem esett az ellen irányult erőszakos fellépés áldozatául (ugyanis Péter esetében nem tudjuk, hogy túlélte-e második detronizációját, Aba Sámuel, I. András és I. Béla pedig királyságával együtt életét is elvesztette). Salamon tehát túlélte országlása megdöntését, így egy szigorúan legitim felfogás értelmében mind Géza, mind egy ideig László (de még Béla is) illegitim uralkodók voltak. Ez az álláspont tükröződik a magyar krónika több helyén. Géza például vétkesnek mondta magát, „amiért elfoglalta a törvényesen megkoronázott király országát”, s ígéretet tett visszaadására Salamonnak. Lászlóról az olvasható, hogy „nem volt törvényes joga Salamonnal szemben, mindent megtett ténylegesen, ám jogalap nélkül”. Ugyancsak ezzel kapcsolatos a krónika azon, már idézett mondata is, hogy László „inkább a mennyei koronát választotta, mint a földi, élő királyt megillető koronát”. A legitim felfogás azonban Magyarországon mint tényleges királykreáló elv aligha érvényesült a 11. században, hanem csak a 12. században nyert teret, s visszamenőleg vetítették ezt rá az ideológiára érzékeny krónikások a 11. század harmadik negyede hazai viszonyaira. Ez viszont azt jelenti, hogy Béla, Géza és László egy percig sem kételkedtek abban, hogy ők legitim uralkodók, és országlásuknak megkoronázásuk, illetve a hatalom tényleges gyakorlása adott nyomatékot. A törvényesen megkoronázott király ellen akkor számított jogosnak a fellépés, ha zsarnokként országolt. A középkori szemlélet elítélte a zsarnok királyt. Már István arra tanította fiát, Imrét, hogy „a türelmes királyok királykodnak, a türelmetlenek pedig zsarnokoskodnak... Ha a királyt istentelenség és kegyetlenség szennyezi, hiába tart igényt a király névre, zsarnoknak kell nevezni.” A 11. századi uralkodók közül Péter és Aba Sámuel esett ebbe a vétségbe. Az ellenük támadt felkeléseket már a kortársak is jogosnak ismerték el. Az 1060-as évek elején Nyugat-Európában az terjedt el – nyilván magyarországi sugallatra –, hogy „István halála után András következett az országlásban”, vagyis Pétert és Aba Sámuelet kihagyták a magyar királyok sorából. Ezt támasztja alá az a – feltehetően 12. századi – magyarországi királylista, amely szerint éppen ők ketten nem kerültek be a „kegyes emlékü királyok” közé.

Királynék A nők szerepe gyökeresen más volt a nomád korban, mint a kereszténység térhódítását követően. Sok adat maradt ránk arról, hogy a steppén a nomádok különböző korokban egyaránt igényt tartottak a fiatal nők fegyveres szolgálataira, s mivel a férfiak gyakorta távoli portyákon vettek részt, a szolgák mellett a nőknek is szerepet kellett vállalniuk az állatállomány ellátásában, illetve a legelő- és szállásterület megvédésében. Hogy a nomád politikai alakulatok fejedelemszonya milyen életvitelt folytatott, gyakorta mekkora aktivitást fejtett ki, arra jó példát nyújt Géza nagyfejedelem felesége, Vajk anyja, Sarolt, aki formálisan ugyan keleti rítusú (ortodox) keresztény volt, különböző források révén megismert cselekedetei azonban nem a hit buzgó követőjeként, a keresztény életcselekmény propagálójaként mutatják be, hanem tipikus nomád nagyasszony képét vetítik róla élénk. Az egyik kortárs nyugat-európai kútfő szerint „szerfelett ivott, és férfiasan ülte meg a lovat, s egy alkalommal kilovagolva annyira fejébe szállt a harag, hogy megölt egy férfit. Illőbb lett volna, ha kezét nem vérrel szennyezi be, hanem orsót pörget vele, és alázat zabolázza szeretlen indulatát.” Az utolsó mondat a keresztény szerző megvetését fogalmazta meg a más értékrend szerint élő fejedelemszonnal szemben. Egy másik egykorú, szintén nyugati szerző azt adja hírül, hogy Adalbert püspök követeket küldött a magyarok nagyfejedeleméhez, „helyesebben az ő feleségéhez, aki az egész országot kezében tartotta, férjét és ami a férjéé volt, maga kormányozta”. Sarolt temperamentumának, férfiasan erős akaratának tudható be, hogy bár Géza (jóllehet formálisan) felvette a latin rítusú kereszténységet, az Árpádok törzsi államában, a Kárpát-medence nyugati felében mégis Sarolt „vezetése alatt kezdődött meg a kereszténység”, annak keleti rítusú változata. Ezek a forrásmorzsa Sarolt jellemén túl abba is bepillantást engednek, hogy milyen viszonyok közepette élte le gyermekéveit fiuk, Vajk, a későbbi Szent István.

Vele és a keresztény Magyar Királyság megteremtésével a fejedelemszony Sarolt-féle rusztikus figurája, nomád habitusa egy csapásra múlttá vált. A 11. századi magyar királynék már az új, keresztény életcselekmény hordozói és megvalósítói voltak. A dolog természetéből adó-

dóan minden magyar király felesége idegen országból jött. Ezt az elvet már többnyire a pogány magyar fejedelmek is érvényesítették. Taksony felesége „kun” (mindenképpen keleti: kazár, volgai bolgár vagy besenyő) nő volt. Géza is egy tőle ténylegesen független (tehát ilyen értelemben idegen) fejedelem, a Kárpát-medence keleti felében hatalmat gyakorló Gyula leányát, Saroltot vette nőül. Ennek az elvnek az volt az alapja, hogy a fejedelem, illetve a király nem keveredhetett alattvalóival, csak magához illő párt választhatott,ilyent pedig kizárólag külszországban találhatott. Ennek révén az uralkodó házassága egyszersmind a mindenkori aktuális politika része lett. Taksony keleti orientációját nyomatékosította keletről hozott felesége. Géza törekvését, hogy a formálissá vált nagyfejedelmi hatalmat a Kárpát-medence mind nagyobb részén érvényesítse, juttatta kifejezésre Saroltal kötött frigye. Még hangsúlyosabb ez a királyság korában. Az uralmában erőteljesen a németekre támaszkodó Péternek bajor hercegnő volt a felesége. András és Béla száműzetésük színhelyéről, Orosz-, illetve Lengyelországból hozták nejüket. Salamon jutott a 11. századi magyar királyok közül a leg-rangosabb feleséghez, a német-római császár leányát kapta nőül, ami összefügg az 1050-es években folyt német magyar háborúk lezárásával. I. Géza második felesége onnan való, ahonnan koronáját kapta, Bizáncból, s a két mozzanat, a bizánci koronaküldés és a bizánci házasság ugyanazt a célt szolgálta. A bizánci magyar kapcsolatok szorosra fonásának záloga volt mindkettő, amelyből kikandikált a Magyarországot bizánci hűbéressé tenni akaró diszkrét szándék. A bizánci császár ugyanis, aki magát szentnek és az apostolokkal egyenlőnek tekintette, nem ismert el hozzá felérő földi méltóságot, aminek a VII. Dukasz Mihály-féle korona is kifejezést adott: a kisebb méretű zománcképen kék színű felirattal szereplő Géza a bizánci *szebasztokrator* rangjával egyazon helyen levő császári rokonokkal azonos elbírálásban részesült, szemét a főhelyen, a nagyobb méretű zománcképen ábrázolt, vörös színű felirattal ellátott császárra emelte. Ugyancsak politikai szövetség motíválta László második házasságát, aki a német-római császárral szemben állva a német ellenkirály leányát vette feleségül.

A királynék a 11. századi Magyarországon – István feleségét, Gizellát és Salamon feleségét, Juditot leszámítva – nem játszottak szá-

mottevé politikai szerepet. Ez is tükröződhet abban, hogy többüknek sem a nevét, sem a származását nem ismerjük. Nincs semmi hitteles információnk Péter és László első feleségéről, továbbá a nevén kívül semmit nem tudunk I. Géza állítólagos első nejéről. A királynék az udvari élet intim szférájába szorultak vissza, fő feladatuk kétségtelenül a dinasztia fennmaradásának biztosítása, gyermekek (főleg fiúk) szülése és felnevelése volt. A nagyobbik István-legenda kendőzetlen őszinteséggel írta meg: István azért vett feleséget, hogy „megossa az uralkodást, és főleg ne maradjon utód nélkül”. A királynék többsége feladatának maradéktalanul eleget tett. Gizella legalább két fiút (Ottó és Imre nevűeket), továbbá számos leányt hozott a világra. Aba Sámuelnek (aki még jóval trónra lépte előtt István király húgát vette feleségül, szintén politikai célzatú házasság eredményeképpen) ugyancsak több, név szerint ismeretlen fia volt. András két fiúval (Salamonnal és Dáviddal), valamint egy leánnyal ajándékozta meg orosz felesége. Bélától lengyel nejének hét gyermeke, három fiú (Géza, László, Lampert) és négy leány született. Géza és első felesége házasságát szintén bőséges gyermekáldás kísérte, a legalább hat gyermek között volt Kálmán és Álmos. Ugyanakkor László, bár két felesége volt, csak egy-egy leányt nemzett. Gyermektelen maradt viszont Péter két és Salamon egy házassága. A gyermektelenséget a középkori felfogás Isten büntetésének tekintette. A magyar krónika szerint Salamonnak és testvérének, Dávidnak isteni rendelés miatt nem születtek gyermekei, mert apjuk, András hatalomvágyból megengedte, hogy a pogányok megöljék Gellért püspököt és sok keresztényt. A dinasztia életében a fiúk fontosságát a két, utóbb szentté avatott király, István és László trónutódlása mutatja. Bár Istvánnak két fia is volt, de azok még életében meghaltak, így István a keresztény alkalmassági elv alapján arra kényszerült, hogy nőági örökösödést vezessen be. Nem ez idézte elő a halála utáni válságos évtizedeket, de bizonyos mértékig ebben e körülménynek is szerepe volt. László sem hagyott hátra maga után fiú utódokat, s ez hozzájárult az I. Géza fiai, Kálmán és Álmos közti testvérharcokhoz. A gyermekáldás szükségessége, a korai elhalálozások idézték elő, hogy a Szent István utáni magyar királyok nem Szent István, ha-

nem általa megvakított unokatestvére, Vazul leszármazottai, a Szent László utániak pedig nem Szent László, hanem testvére, Géza utódai voltak.

Egészen kivételes hely illeti meg a 11. századi magyar királynék sorából Gizellát. A mai napig nem ismerjük pontosan, hogy milyen kezdeményezések és tárgyalások előzték meg Istvánnal kötött házasságát. Ebben bizonyos szerepet játszott István keresztapja, a bajor hercegi családdal jó viszonyt ápoló Adalbert prágai püspök. Kései hagyomány szerint a házasságot a bajorországi Scheyernben kötötték. Igazi jelentősége abban állt, hogy egy nagy tekintélyű nyugati uralkodó dinasztia amilyen a bajor hercegi család volt – a közép-európai népek vezetői közül elsőként a magyar Árpádokkal létesített házasságon alapuló rokoni összeköttetést. Ez nagy megtiszteltetésnek számított, ugyanakkor biztos garanciáját is jelentette annak, hogy Gizella neveltetéséhez méltó, keresztény lélkört alakít ki férje mellett, s nem válik Sarolt-szerű figurává. Gizelláról tudjuk, hogy királynévá szentelése olajkenet révén felkenéssel történt, ám feltehető, hogy már kezdettől fogva külön koronázás illette meg a királynét. Az 1031. évi miseruhán Gizella koronával szerepel. A 13. század elején még előfordul a forrásanyagban Gizella koronája. Felbecsülhetetlen az a támasz, amelyben Gizella férjét részesítette. Mindenekelőtt azzal, hogy a scheyerni esküvő után Gizellával lovagok és papok jöttek Magyarországra, akiknek fontos szerepük volt István katonai sikereiben rokona, a pogány érzelmű Koppány, valamint a neki ellenálló törzsi vezetők ellen, illetve a kereszténység térnyerésében. A Gizellával bejött lovagok közül a nürnbergi Hermant (magyarosan: Hermányt) név szerint ismerjük, de bizonyos Gizella kíséretébe tartozott a Koppány elleni háború két hőse, Hont és Pazman (magyarosan: Pázmány). A későbbi német hagyomány egyenesen Gizella nevéhez kapcsolta a magyarok megtérítését, ami ugyan túlzás, de a valóságtól mégsem áll nagyon távol. Elég, ha arra gondolunk, hogy az első latin rítusú magyar egyházmegye Veszprémben, Gizella székvárosában jött létre, illetve hogy a bajor papok aligha végezheték volna el a térítés munkáját e házasság és Gizella magyarországi jelenléte nélkül. A kereszténység gyámolításában méltó társa volt Gizellának István, s amikor a magyar krónika arról adott hírt, hogy a királyi pár Imre fiukkal

sorra járta a hazai egyházakat, személyesen intézkedtek a helyreállításról, régi hiteles hagyományt örökített ránk. Ugyancsak tudjuk, hogy Gizella számos adományt tett magyarországi egyházaknak. Jótékonkodásait – a nagyobbik István-legenda szerint – „számos egyházban tanúsítják a keresztek, edények, a csodálatos műgonddal készített avagy szőtt kellékek”. Gizella úgy volt jelen évtizedekig a magyar politikai életben, hogy háttérben maradt ugyan, de kezdeményezései, cselekedetei döntően szóltak bele az ország sorsának alakulásába. Aligha véletlen, hogy az 1030-as években Berno reichenai apát mind Istvánnak, mind Gizellának köszönetet mondott, mivel szívélyesen bántak két, a Szentföldre igyekvő szerzetessel. Gizella erőteljesen ápolhatta Magyarországon is német kapcsolatait, illetve nem rejtette véka alá német kötődéseit. Istvántól született fiainak az éppen országgló német császár, illetve király, III. Ottó és tulajdon bátyja, II. Henrik nevét adta (ez utóbbiból alakult a magyar Imre név).

Az István kori ötvösművészet egyetlen ránk maradt emlékeként Gizella készítette el anyja sírjára (1006 után) a nevét viselő aranykeresztet, amelyen őt magát is ábrázolták. A székesfehérvári bazilika számára 1031-ben adományozta a királyi pár azt a miseruhát, amelyen mind István, mind Gizella képi megőrkítést nyert, s ahol Istvánt a koronával, valamint a német uralkodótól egykor kapott (de István által utóbb már nem szerepeltetett, mert német hűbérré emlékeztető) lándzsával ábrázolták. Sokkal kevesebb az információnk Salamon feleségének, Juditnak magyarországi szerepéről. Egykorú forrás szerint közvetlenül intézkedett a magyarországi pénzverés dolgában, ami nem mindennapi beleszólásra utal az ország ügyeibe.

Hogy mily erősen kötődött a királynék sorsa királyi férjükhöz, azt néhányuk további életpályája bizonyítja. István már életében gondoskodni kívánt – amennyiben őt túléli – Gizella biztonságáról, s megeskette az általa uralomra jelölt Pétert, hogy tiszteletben tartja a királynét, javaiban nem károsítja, és mindenkivel szemben megvédi. Ebből Péter semmit sem teljesített, trónra jutva ellenségesen bánt Gizellával, akinek Veszprémben szinte háziőrizetben, elszigetelten kellett élnie. Péter elvette pénzét és javai egy részét. Az 1040-es évek közepén az addig Magyarországon nehéz körülményei ellenére is kitartó Gizella haza-

ment, s a passau-niedernburgi bencés kolostor apátnőjeként fejezte be életét igen magas korban, mintegy 75 évesen. Nemcsak tetteivel, de 170 cm körüli testmagasságával is kiemelkedett a 11. századi magyar királynék közül. Salamon mellett Judit, a német császár leánya csak addig állt ki, amíg férje király volt. Mikor az elvesztette a hatalmat, gyermektelen felesége visszament hazájába, ahol ekkor testvéröccse uralkodott. 13 évig éltek külön, Judit kívárta férje halálát, s a gyászév letelte után hozzáment a lengyel fejedelemhez, akit három gyermekkel ajándékozott meg. Salamonnal meddön maradt házasságáért tehát nem ő okolható. Ugyancsak kevéssel férje, I. Géza elhunytát követően elhagyta Magyarországot második felesége, Szünadéné bizánci hercegnő. A királynék bármily rövid magyarországi tartózkodása is a másságot hozta el a magyar királyok udvarába, és sok olyan haszonnal járt, amelyet a hazai viszonyok között kamatoztatni lehetett.

Hatalomgyakorlás

A középkori királyságok monarchiák voltak, vagyis egyetlen személy, a király uralma alatt álló politikai képződmények. Maga István nevezte monarchiának törvényében saját országát. Amikor Istvánt megkoronázták, valóságos hatalma még nem terjedt ki a Kárpát-medence egészére, hanem annak csak nyugati felére. Hogy az Árpádok milyen úton haladjanak tovább, azt a 997-ben István és Koppány között megvívott belháború döntötte el, amelyet a Gizellával bejött német lovagok segítségével István nyert meg. Ezzel egyértelművé vált, hogy az Árpádok törzsi állama keresztény monarchiává alakul át, s megkezdí a fegyveres harcot a hajdan a magyar nomádállamba foglalt, de a 10. század folyamán függetlenedett törzsek önállóságának letöréséért. Amikor István elsőként a kelet-magyarországi (erdélyi) Gyulát, tulajdon nagybátyját győzte le, a magyar krónika a fejleményről akként számolt be, hogy István Gyula igen tágas és nagyon gazdag országát Magyarország monarchiájához csatolta. Gyula egyébként a külföld számára hatalmát tekintve Istvánnal vetekedett, hiszen kortárs német forrás éppen úgy királynak nevezte, mint Istvánt, jóllehet Gyula nem volt megkoronázva. Közel 30 évig tartott, amíg Istvánnak sikerült Gyulát követően Keán, majd a fekete

magyarok legyőzése, Aba Sámuel házassági kapcsolat révén történt megnyerése, Vata törzsének behódoltatása és végül a félcimetes erejű Maros-vidéki törzsfő, Ajtony megölése után tényleges hatalmát a Kárpát-medence egészére kiterjeszteni. István ekkor, 1028 táján vált az újonnan megszületett, végleges területi kereteit elnyert keresztény monarchia, Magyarország urává.

A magyar király a 11. században monarcha (egyeduralkodó) volt, de nem despota (zsarnok). Hogy elkerülje a zsarnokságot, annak a keresztény erények (kegyesség, irgalmasság, türelem) gyakorlása mellett a legfőbb biztosítéka mások véleményének kikérése, meghallgatása volt. Ennek intézményes szerve a már István alatt létrejött királyi tanács. István ennek szerepéről ekként nyilvánított véleményt fiához intézett Intelmeiben: „A tanács (*consilium*) állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat, és ő ront le ellenséges várakat.” Igen széles körű szervnek gondolta tehát István a tanácsot, amely az ország sorsát érintő valamennyi kérdésben illetékes. Éppen ezért nem mindegy, hogy kik alkotják azt. Erről István így nyilvánított véleményt: „Mint hogy pedig a tanácsnak ekkora haszna van, ostoba, pöffeszkedő és középszerű emberekből összeállítani, én úgy vélem, mit sem ér; hanem a tekintélyesebbek és a jobbak, a bölcsebbek és a legmegbecsültebb vének ajkán formálódjék és csiszolódjék. Ezért, fiam, az ifjakkal és a kevésbé bölcsekkel ne tanácskozz, ne is kérj tőlük tanácsot, csak a gyűlés véneitől, kiknek koruk és bölcsességük miatt megfelel ez a feladat.” István valóban arra törekedett, hogy az általa elviekben megfogalmazottakat a gyakorlatban is megvalósítsa. Törvénykönyveinek sok cikkelyében hivatkozik a királyi tanács (*senatus*) határozataira. (Maga a *senatus* szó eredetileg a vének gyülekezetét jelentette.) A tanács úgy működött, hogy az ügyeket megvitatta, a királynak tanácsokat adott, de a döntés joga és felelőssége az uralkodóé volt. Jól mutatja ezt azon törvényhely, amely szerint István hozzájárult a szenátus kéréséhez. Ugyancsak István törvényeiből értesülünk arról, hogy körülötte születésre és méltóságra nézve nagyobbak (*maiores natu et dignitate*) álltak. Az előbbieket születési előjogon tartoztak a király környezetéhez, az utóbbiak pedig tisztségviselésük okán. Az előbbieket jog-

címe alkalmasint még a pogány időkben megszerzett előjogokon alapult, az utóbbiaké viszont már az új rendszerben gyökerezett, amelyet hivatalukkal szolgáltak. Az előbbieket magyarok voltak, az utóbbiak magyarok és idegenek. Feltűnő, hogy István mily erőteljesen támaszkodott a németek mellett saját családjának tagjaira. Az, hogy az első király udvarát hazaiak és külföldiek együtt alkották, István kompromisszumok iránti készségét mutatta.

Gond, feszültség akkor támadt, amikor a kényesen kialakított egyensúly felbomlott. Péter, aki nem élte végig a magyarországi változások sok gyötrelmessel járó, az ügyek kezelésében nagy tapintatot kívánó évtizedeit, meggondolatlanul hozzányúlt az istváni tanácshoz, s azon szerkezeti átalakításokat hajtott végre. Bizonyos jelekből arra lehet következtetni, hogy elsősorban a pogány érzelmű előkelőktől akart megszabadulni, s helyükre politikájával feltétlenül egyetértő németeket és – lévén maga velencei származású – olaszokat tett. Ez tükröződhet szélsőséges formában a magyar krónika azon tudósításában, hogy Péter „német dühvel tombolva Magyarország nemeseit megvetette, a föld javait gőgös szemmel és telhetetlen szívvel – az állati vadsággal ordítózó németekkel és a fecskék csivitelésével fecsegő olaszokkal együtt – felélte, az erősségeket, őrhelyeket és kastélyokat őrizetre a németeknek és az olaszoknak adta”. Az őt követő Aba Sámuel meg már egyenesen az István-féle alapok lerombolásához fogott. Szerinte „az uraknak minden közös a szolgálkkal... Az ország nemeseit megvetve mindig a parasztokkal és a nemtelenekkel vállalt közösséget.” Az előkelőket sértette, hogy a király „parasztokkal, nemtelenekkel eszik, lovagol, és folyton velük társalog”. Péter restaurációjával újra az Aba alatt hivatalaiktól elmozdított németek és olaszok jutottak nagy befolyáshoz. Nem véletlen, hogy az 1046. évi pogányfelkelés egyik fő jelszava az volt: „vesszen Péter emléke németjeivel és olaszaival együtt örökre”. A pogánysághoz visszatértek „Péter király ellen felkelvén az összes németet és olaszt, akik különböző hivatalok élén Magyarország-szerzte voltak, csűf halálnak adták át”.

A hatalom gyakorlásában új fejezetet nyitott András király azon elhatározása 1048 táján, hogy hazahívta Lengyelországból öccsét, Bélát, és megosztozott vele az országon, amelynek kétharmada a király, egyharmada pedig a herceg fennhatósága alá került. Ezzel életre kelt a kirá-

lyi hercegség (*ducatus*) intézménye, amelyet majd csak a 12. század elején számolt fel Kálmán király. Az európai országokban rendre sor került a hatalom megosztására az uralkodó és rokonai között. A királyi hercegség a szuverenitás viszonylag magas fokával rendelkezett, ami kiterjedt az önálló külpolitika, a saját pénzverés jogára is. A 11. század második felének hatalmi ellentétei immár nem elsősorban magyarok és idegenek, keresztények és pogányok, hanem a királyság és a hercegség szembenállásában öltöttek testet. A hercegség a Magyar Királyság viszonylag elmaradott, periferiális fekvésű területeit foglalta el, Bihar és Nyitra központtal, ahol éppen ezekben az évtizedekben jött létre a püspökségi szervezet, s ugyanekkor létesültek e vidékeken az első bencés monostorok is. A herceg feladata volt a területek felzárkóztatása, ugyanakkor a hercegség megszületése a tisztségek megkettőzésével járt. Mind a király, mind a herceg körül külön, egymás hatalmára féltékeny hatalmi központ jött létre. A lassan egységessé váló, a keresztény hit alapján álló elit kísérletet tett arra, hogy a maga érdekeinek megfelelően kihasználja a király és a herceg hatalmi ellentéteit. Tipikus képviselője ennek Vid, az idegen (német) eredetű családból származó bácsi ispán, aki egyenesen azzal próbálkozott, hogy – bár nem az Árpádok családjából eredt – magának szerezze meg Géza hercegségét. Ugyanakkor akadt néhány olyan uralkodó, aki vagy nem is engedte a hercegség feléledését királysága idején (Béla), vagy olyan hercege volt, akivel harmonikusan tudott együttműködni (László Lamperttel).

A hatalom a 11. században még túlságosan a király és a körülötte tömörült tanács kezében összpontosult, nem történt meg a hatalom területek szerinti megosztása. Az egész században csak egyetlen valódi udvari méltósággal találkozunk, ez a nádorispáni tisztség. A funkció a német palotagróf (*Pfalzgraf*) mintájára jött létre, első viselője, Aba Sámuel a palotaispáni (*comes pallatii*) méltóságból emelkedett a királyi székbe. A többi 11. századi nádorról nevükön kívül viszonylag keveset tudunk. Radó 1057-ben András király és Béla herceg együttes engedélyével tett adományt a pécsi egyháznak. Ebből arra lehetne következtetni – s ez az ország egysége szempontjából fontos mozzanat lenne –, hogy a hercegség ura nem tartott saját külön nádort. Ennek a feltételezésnek azonban ellentmond László III. törvénykönyvének egyik cikkelye. Elsőként

ez szabta meg a nádorispán feladatait. Eszerint a királyi udvarban ítélezhetett, de ha eltávozott onnan, akkor csak az udvarnokok és az önként hozzá fordulóok felett mondhatott ítéletet. Nos, a cikkely a herceg ispánját is tiltotta a mások alattvalóin történő ítélezéstől. A hercegispán ily módon legnagyobb valószínűség szerint a herceg „nádora” lehetett. Egy másik nádor, Ottó, német eredetű család sarja, a somogyi ispáni tisztté jutott a nádorságba. A 11. században a nádor udvari bíróságából alakult ki a király állandó bírói helyettesítése. A nádor e században emellett főleg gazdasági jellegű feladatokat látott el, kezelte a királyi udvar jövedelmeit, ellenőrizte a királyi birtokokat. Bár már az 1055. évi tihanyi oklevél méltóságsorában lovász és asztalnok bukkan fel, de bizonyosra vehető, hogy e helyütt nem a későbbi, udvari méltósággént szereplő lovász-, illetve asztalnokmesterrel találkozunk, hanem az udvarban ilyen jellegű irányító munkát végző, alacsonyabb rangú tisztségviselőkkel. A királyi udvar nádort követő második méltósága, az udvarispáni (a későbbi országbírói) tisztt első előfordulására egészen a 12. század 20-as éveinek végéig kell várni. Ez a tagolatlanság arra mutat, hogy az ügyek csekély száma és jellege még nem igényelt azok elintézéséhez differenciáltabb udvari hierarchiát.

Pénzverés A szuverén uralkodó egyik legfontosabb ismérve a középkorban az önálló pénzverés volt. A magyarországi pénzverés István királlyal kezdődött, semmi nyom nem mutat arra, hogy már Géza nagyfejedelem alatt megindult volna. A magyarok természetesen más, külföldi uralkodók pénzeivel hosszú évtizedek óta találkoztak, kalandozó hadjárataik során kivetett adóik egy részét pénzben hajtották be, a zsákmány egy részét is pénz tette ki. A portyázó magyarok azonban a pénzt nem funkciójának megfelelően, azaz nem értékmérőként, hanem átfúrva, díszként viselték. Az önálló pénzverés megindulását egy sor körülmény együttes hatása tette indokolttá, belső és külső okok egyaránt. Az elzárkózás évtizedei után Magyarország nyitottabbá vált a szomszédos országok, mindenekelőtt Németország irányában. A fellendülő kereskedelem mind nemzetközi méretekben, mind – egyelőre még kisebb mértékben – az országon belül megkö-

vetelte a pénz használatát. A meginduló adózás, vámszedés úgyszintén hazai pénzt igényelt. A pénzverésnek a gazdasági okokon kívül politikai okai is voltak. Az új képződmény, a Magyar Királyság ekként adta tudtul a világnak, hogy megszületett, és a saját hite szerint szuverén államként kelt életre. A pénzverésnek tehát jól kitetsző presztízssokai is voltak. Nem véletlen, hogy alig valamivel Magyarországot megelőzően Lengyelországban is megjelent az önálló pénz. A presztízssok azonban nem csupán a királyságra általában, hanem az egyes uralkodókra nézve is érvényes. Jól példázza ezt az, hogy legalább egy érmét mindegyik 11. századi magyar király veretett. További feltétele az önálló pénzverésnek az ezüsthöz való hozzájutás lehetősége. Ez Magyarországon viszonylag korán adott volt, hiszen Selmecen bizony már a 11. század elején bányásztak ezüstöt, s rövidesen a pénz forgalomba hozatalához szükséges apparátus is kiépült.

A magyar pénzverés kezdete – mint általában a kezdetek – körül nagy a bizonytalanság. István uralkodása idejéből két veretet ismerünk bizonyosan. A régóta számon tartott obolus (vagy féldenár) rendkívül sok változatban készült (ez hosszabb időn keresztül történt kibocsátására utal), és nagy szériában verték. Első verete dátumául a koronázást közvetlenül követő éveket éppen úgy számításba veszik, mint az 1015–1020 körüli időszakot. Vitathatatlan, hogy mintája Bajorországból származik. Előlapján STEPHANVS REX (István király), hátlapján pedig REGIA CIVITAS (szó szerinti fordításban: királyi város) felirat olvasható. Ez utóbbi megnevezés alkalmasint a pénzverés magyarországi helyére, a legnagyobb valószínűség szerint Esztergomra utalhatott. István apósa, Cívakodó Henrik bajor herceg regensburgi veretű pénzének hátoldalán REGINA CIVITAS (Regensburg) felirat van. Az is apósa veretére emlékeztet, hogy István e pénzén szintén négy háromszög szolgál díszítőelemként. Ugyancsak ezzel a bajor mintával mutat rokonságot István obolusának ezüstfinomsága és súlya. Az István-pénz lényegében színezüst veretnek tekinthető, súlya átlagban 0,82 gramm, ami nagyjából fele a bajor denárok súlyának. Ám hogy végül is Cívakodó Henrik vagy annak fia (István sógora), IV. Henrik bajor herceg (a későbbi király és császár) verete szolgált-e a súly szempontjából a magyar obolus mintájaként, nem dönthető el, ami a kibocsátása körüli kronológiai problé-

mák jó részét is okozza. A kiváló ezüstfinomság adja magyarázatát, hogy István obolusai hamarosan bekerültek az európai kereskedelmi forgalomba. Főleg Európa északi részében voltak népszerűek, Szászországtól Lengyelországon, Skandinávián és a Baltikumon át Oroszorszáig húzódik az a széles sáv, ahol az István-péNZ leletekben előfordul, tehát használatban volt. Magyarországon egészen András királyig forgalomban maradt, de a kincsleletek szerint még László király alatt is őrizték egyes példányait. István másik veretét bizonynyal 1006 előtt állították elő, sokkal kisebb példányszámban, mint az obolust. Ennek előlapján LANCEA REGIS (a király lándzsája) felirat van, közepén lándzsát tartó kéz látszik, hátlapján REGIA CIVITAS felirat, templomábrázolás és bizonytalan olvasatú négybetűs szöveg található. Alig egy évtizedig lehetett forgalomban. Külföldi minta nélkül készült, csak súlya (amely sokkal nehezebb volt az István-féle obolusnál, 1,26 gramm) köthette IV. Henrik denárjához, esetleg a templom formája. Két további, felirata (STEPHANVS REX) szerint Istvánhoz kapcsolt veret megítélésében a tudomány még távolról sem mondta ki a végső szót (az egyiknek a hátlapján a jelenleg egyértelműen nem értelmezhető PRESлавva CIV[ITAS] olvasat van), ez utóbbiról felmerült utánveret volta. Súlyos nehézség forrása, hogy míg az obolusból 385, a lándzsás veretből 45 darab került elő a Kárpát-medencébe, addig a most említett két pénzből egy sem.

Péter is, Aba Sámuel is egyetlen érmetípust veretett, amely az István-féle obolust követte, azzal a változtatással, hogy a hátlapon a REGIA CIVITAS-t a PANNONIA (Aba Sámuel pénzén a görögös PANONEIA) alak váltotta fel, illetve értelemszerűen István király neve helyett saját nevüket szerepeltették (PETRVS REX, SAMVHEL REX). Ugyanakkor pénzeik mérete és súlya (0,70, illetve 0,67 gramm) csökkent az István-verethez képest. I. András trónra lépte után vert pénze szorosan igazodott István obolusához, saját nevének (REX ANDREAS) az előlapon történt szerepeltetése mellett a hátlapon feltűnt a REGIA CIVITAS felirat. Másik veretén visszatért a PANONEIA körirathoz (ami a későbbi uralkodók pénzén Lászlóig általánosan előfordult). Gyakorlatilag azonos súlyban verték a kétféle érmét (0,67 és 0,68 gramm), tehát a másodiknak a kibocsátása nem kincstári okra visszavezethetően (azaz nem a pénzrontás szándékával) történt, hanem feltehetően politikai okból.

András második veretének sok példányát körülnyírták. Erről azonban nem bizonyítható, hogy a pénzverés során követték el, megtehették ezt a pénz használói is, erre pedig e veret szegélyének kiképzése szinte sarkallta őket. Béla legalább egy évtizedes hercegsége alatt önállóan vert pénzt (amit érméjének BELA DVX körirata mutat), de mindössze egyetlen típust bocsátott ki. Ennek súlya (0,70 gramm) lényegében megegyezett András pénzeinek súlyával. Ugyancsak egyetlen típus fűződik Béla, a király nevéhez is, ennek átlagsúlya azonban lényegesen kisebb (0,52 gramm) a korábbiakénál. Érméinek átlagos finomsága sem érte el a 90%-ot. Béla denárjait szintén körülnyírták. Béla király pénzverése nem szolgál rá arra a kedvező képre, amelyet erről a magyar krónika rajzolt.

Új mozzanatok jelentek meg a magyar pénzverésben Salamon alatt. Mindenekelőtt Salamon az első magyar király, akinek alakját a fejre kiterjedően, illetve térdkép formájában pénzein ábrázolták. Ez, valamint a még oly rövid hátlapú körirat (PANONIA) három sorba rendezése német mintát követhet. Bár számos probléma terheli Salamon pénzverése időhatárainak kijelölését, a legmegnyugtatóbb azt feltételezni, hogy 11 éves országlása alatt négy érmefajt bocsátott ki. Ezek átlagsúlya 0,68 (változatai: 0,64, 0,56), 0,46, 0,59 és 0,50 grammot mutat. (E sorrend korántsem azonos a kibocsátás sorrendjével.) Ha szólhatnak is bizonyos körülmények amellett, hogy Salamon talán nem élt a pénzrontás eszközével (pl. a ránk maradt példányok számában nagyok az eltérések), mégis öt kell a pénzüjtás (valójában pénzrontás) magyarországi megteremtőjének tekintenünk. Erre utal az, hogy négy érmefajt bocsátott ki, azaz – ha ezeket 11 esztendőre osztjuk el – két-három évente veretett új pénzt. A sírleletek adatai arra mutatnak, hogy a beváltás eredményessége sok kívánnivalót hagyott maga után, hiszen pénzei László, illetve Kálmán koráig előfordultak. Salamon érméinek súlycsökkenése saját maximumukhoz képest jelentős, 33%-os. Ezzel szemben a tíz évig a hercegség élén állt Géza, aki szintén rendelkezett az önálló pénzverés jogával, mindössze egyetlen érmetípust veretett (ezen keresztény Magnus nevére utaló DVX MVONAS felirat szerepel), s két, egymáshoz igen hasonló típus verése kapcsolható nevéhez szűkre szabott királysága három esztendeje alatt (ezeken pogány nevén GEVCA REX-

ként fordul elő). Átlagsúlyuk 0,61 és 0,59 gramm, de a pénzváltást az zárja ki, hogy ez utóbbi kis példányszáma nem volt alkalmas a korábban forgott pénz felváltására. László az első magyar király, akinek a pénzrontásra irányuló határozott törekvése kétségtelenül megállapítható. Az általa kibocsátott tíz érmefajból példányszámát tekintve nyolc megfelel a pénzcseré követelményének. Pénzeinek átlagsúlya 0,48 és 0,86 között mozog, de mivel a típusok sorrendje bizonytalan, tendenciák sem állapíthatók meg. Annyi kétségtelen, hogy legkorábban azon verete készült el, amely stílusát tekintve megfelel Béla és Géza pénzeinek. Az előlap saját nevét (LADISLAUS REX) tartalmazza, a hátlapon itt fordul elő utoljára a (P)ANONAI (Pannónia) körirat, hogy a későbbi típusokon már az ő neve szerepeljen. Két veretén koronás királyfej-ábrázolás található. Lászlóval a magyar pénzverés nagy szakasza zárult le. Feltételezhetően már Kálmán alatt megindult az uralkodó nevét nem tartalmazó, anonim denárok kibocsátása. Folytatódott és alkalmassint fokozódott a pénzrontás, csökkent az érmék átlagsúlya és ezüsttartalma, elterjedt a veretlen ezüst használata, s mindez összességében azt idézte elő, hogy az a szerep, amelyet a 11. századi magyar pénzek a nemzetközi forgalomban játszottak, a 12. században jelentősen csökkent.

Adózás A magyar történelem Szent István előtti (nomád) és Szent István utáni (keresztény) korszaka igen élesen elválik egymástól az adózás tekintetében. A Magyar Fejedelemség mind Etelközben, mind a Kárpát-medencében a tipikus nomádállami gyakorlat szerint adóztatott. Ez azt jelenti, hogy járadékot csak idegen népelemekről, részint saját birodalma idegen alattvalóitól, részint pedig idegen országok népességétől hajtott be, viszont a nomád birodalom hatalmat gyakorló része – adott esetben a Hétmagyar törzsszövetség népe – semmiféle adó fizetésére nem volt kötelezve, „mindössze” hadba vonulni tartozott akkor, amikor ezt a vezérek elhatározták. A katonáskodást azonban a szabad népesség nem kényszerként élte meg, hanem mindennapi élete szerves részének tekintette, ráadásul e hadjáratok tetemes zsákmányt szolgáltattak, hozzájárultak vagyoni és társadalmi

helyzete javulásához, legrosszabb esetben is konzerválásához. Tudjuk, hogy a magyarok Etelközben foglyokat szedtek a szlávok közül, akiket rabszolgaként Bizáncnak adtak el. A Kárpát-medencében a magyarok élelmiszeradóhoz jutottak a szlávoktól. Ez utóbbiak a magyar nomád-állam területén éltek, tehát a birodalom alávetett népességét alkották. Ugyanakkor rendkívül sok adat szól arról, hogy a magyarok mekkora mennyiségű adót hajtottak be a háború megváltása (azaz lényegében a béke meghatározott időre történő biztosítása) fejében jelentős európai államok vezetőitől, a bizánci császártól, a német vagy az itáliai királytól. A nomád korszak magyarjainak adóbehajtása tehát etnikai alapú adóztatásnak minősíthető. A magyarok által ily módon behajtott adók egy részét a vezérek tartották meg maguknak (például fogságba esett vezértársaik kiváltását ebből biztosították), más részét a hadjárat befejezése után híveiknek, jórészt a harcosoknak szétosztották, s a külföldi pénzek bekerültek a fegyveresek és családtagjaik sírjába túlvilági útravalóként.

Gyökeresen megváltozott a helyzet a Magyar Királyság megszületését követően. Az ekkor átvett német államszervezési modellnek megfelelően az adó etnikai jellege megszűnt, azt saját népcsoportjukba tartozó elemektől éppen úgy behajtották, mint az ország idegen népeitől. A magyarországi adózás kezdetei körül sok a bizonytalanság. A legkorábbi adat adóbehajtásra Péter király korából maradt fenn, de ez nem jelenti azt, hogy ezt megelőzően már István ne vetett volna ki adót. Kiindulópontként a veszprémvölgyi monostor görög nyelvű alapító oklevelét kell szemügyre venni. Ez szól arról, hogy az oklevél – magát István királynak nevező – kibocsátója Szárberényt 18 füsttel (*kapnosz*), Szántót 30 családdal (*familia*), illetve további 20 családot (*familia*) adományozott a monostornak. Mivel – véli egy feltevés – a *kapnosz* görög adózási műszó volt (a Bizánci Birodalomban az önálló termelő adóegységet nevezték ekként), ez az adat a füstpénz (*kapnikon*) magyarországi meglétére utal. Mivel e nézet az 1020-as évekre keltezi a veszprémvölgyi oklevelet, így ekkorra helyezi a magyarországi adózás megszületését is, és alkalmazását bizánci hatás következményének tartja. A görög oklevél azonban a *kapnosz* szóval – amint erre a *familia* mutat – háztartást, családot, együtt élő közösséget jelölt, és nem adózási egységet. Egy görög

szövegtől nem meglepő, hogy görög szakkifejezést használ, ami történetesen csak azért adózási műszó, mert az adózás Bizáncban háztartások szerint történt. Megerősíti ezt a magyarázatot a latin értelmezés, ugyanis a görög nyelvű oklevél 1109. évi latin nyelvű megújításában mind a *kapnosz*, mind a *familia* helyén *mansio* (azaz háznép) szerepel. A veszprémvölgyi oklevélben különben szó sincs adózásról, így tehát bármikorra helyezzük is annak keletkezését – nem szolgál tanúsággal a magyarországi adózás kezdeteit illetően.

A magyarországi adózásra vonatkozó első, biztosnak tekinthető adat a magyar krónikában fordul elő. Eszerint „mindazon határozatokat és kivetéseket (*exactiones*), amelyeket Péter király szokása szerint eszközölt, Aba király érvénytelenítette”. Bár az *exactio* elvileg intézkedést is jelenthetne, mégis sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy (adó)kivetés értelemben fordul itt elő. Ha valóban így kell magyaráznunk, akkor innen az derül ki, hogy Péter első országlása idején adót vetett ki, amit Aba Sámuel eltörölt. Ha nem tudnánk, hogy a magyar krónika e mondata lényegében német forrásszövegre megy vissza, könnyen gondolhatnánk arra: Péter szokása volt az adóztatás, vagyis hogy István még nem folyamodott adókivetéshez. Igen ám, de e mondatnak előképe van egy, a magyar krónika által forrásként használt német kútfőben, amely arról tudósít, hogy Aba Sámuel úgy döntött: érvényteleníti Péter „jogtalanul, önkénye szerint” hozott törvényeit. Vagyis itt adókivetésről nincs szó. A magyar krónikás – nyilván saját hírforrása alapján – a törvényekhez hozzákapcsolta az adókivetéseket is, viszont a „jogtalanul, önkénye szerint” súlyosan elítélő kifejezést a sokkal szelídebb „szokása szerint” szavakkal helyettesítette, aminek ugyan nincs sok értelme (hároméves országlás alatt komoly szokás aligha alakulhatott ki), de ezzel juttathatta kifejezésre: legalábbis az adókivetések nem minősültek jogtalanak és önkényesnek. Nyilván azért kényszerült erre, mert tudhatta: adókat nem Péter vetett ki először Magyarországon, hanem István. Aba Sámuel tehát az István által kivetett és Péter által is szedett adót törölte el. Hogy Istvánnak módja volt adót kivetni, ahhoz talán uralkodása elejétől folyó pénzverése szolgáltatott tárgyi alapot. Az István-féle obolusokkal történhetett az adófizetés teljesítése. Természetesen Aba Sámuel sem tudott megelenni adó nélkül (a

német királlyal 1043-ban kötött egyezségben pénzen szerzett békét, 400 aranytalentum fizetésére kötelezte magát, amit csak adóból fedezhetett). Pétertől eltérően azonban ő máshonnan, az egyháztól igyekezett adóhoz jutni: visszakövetelte a lélekváltság-adományokat, és *tributum*, azaz adó alá vetette a püspököket. Hogy Péter második uralma alatt immár valóban „szokása szerint” folytatta az adóbehajtást, annak az 1046. évi lázadás egyik követelése szolgál bizonyossággal. A pogány hitre visszatérők azt követelték Péter királytól 1046-ban: „teljeséggel töröljék el az adókat (*collecta*)”. A korai magyar adózásban tehát Aba Sámuel adóztatása képviselte a kivételt, Istváné, illetve Péteré a rendes gyakorlatot.

Kiket adóztatott István, Péter és – Abát leszámítva – valamennyi későbbi király a 11. században? Sajnos, folyamatos adatsorok nem állnak rendelkezésünkre, ám Kálmán királynak a 11–12. század fordulója táján készült I. törvénykönyve, amely a kialakult 11. századi gyakorlatot tükrözi, választ ad erre a kérdésre: „Ama nyolc denárt, amelyet [idáig] minden egyes szabad embertől szedtek, ezután ne szedjék.” Ez arra mutat, hogy a király – talán már István óta – a szabadoktól szedett adót. Mivel Aba Sámuel elsősorban a szabadokban próbálta megelni uralma támaszát, őket mentesítette az adó alól, és az egyházat terhelte vele. A szabadok királyi (tehát állami) adóztatása megfelelt a korai magyar viszonyok logikájának. Egyfelől a szolgák uruk magántulajdonában voltak, felettük az állam nem, csak gazdájuk rendelkezhetett. Másfelől a szolgáktól nem lehetett elvenni bármit is, mivel semmijük nem volt. A király mint annak a nagyfejedelemben a „jogutóda”, aki hadba hívhatta a társadalom szabadjait, most adóval terhelhette a szabadokat. Istvántól Kálmánig az uralkodók a magyar társadalom valamennyi szabadjától szedtek, illetve megkíséreltek adót szedni. Kálmán ezen évszázados gyakorlat kudarcát vallotta be törvényében. Tanulságos annak áttekintése, hogy kik voltak a király számára teljesítendő adó fizetésére kötelezve. Nyolc denár terhelte 1. a jövevényeket (*hospes*), ha a várnépek földjén éltek, de nem osztoztak azok hadi szolgálataiban; 2. a heti szolgálatot teljesítő várnépek között élő, de tőlük független szabadokat (*liber*); 3. a várbelieket (*castellani*) munkájuk és szabadságuk fejében; 4. valamennyi szabadot (*liber*) és jövevényt (*hospes*) – szlávot vagy más

külföldit –, akik mások földjein dolgoztak, szabadságuk fejében. Négy denárt kellett fizetniük azoknak a szabadoknak (*liber*), akik a feléjük járó királynak lovakat, szállítószekereket és (hadi) szolgálatokat nyújtottak. A listából kiderül, hogy eleve mentesültek az adó fizetése alól azok a szabadok, akik saját földjükön éltek. (Ezekből a tehetős szabadokból alakul majd ki a későbbi évszázadokban a királyi szerviesség, illetve a köznemesség, sikeresen mentve át új státusába állami adó alóli mentességét.) Nyolc denár adót a mások földjén (döntően a királyi birtokon) élő szabadoktól hajtottak be. Ez arra mutat, hogy az egy évszázadig királyi (állami) adóként szedett járadék Kálmán királlyal kezdett földesúri adóvá válni, amire az uralkodó elsősorban a saját birtokain élő szabadoktól tartott igényt. A négydenáros adó azoktól a szabadoktól járt, akik adójuk egy részét természetben megváltották, ledolgozták. A 11. század elején – bár ezt inkább csak sejtjük, mint tudjuk – a szabad adózott is és katonáskodott is, a 11–12. század fordulójára pedig olybá változott a helyzet, hogy aki nem adózott, az katonáskodott, aki viszont adózott, annak katonai szolgálatára nem tartottak igényt, ám ha mégis teljesített ilyent, jóváírták az adójából. A királyi adó az uralkodó magánkincstárába folyt be, s arról a király saját belátása szerint döntött.

Törvénykezés Az állami élet további fontos terepe volt a jogalkotás. A társadalom életét István királyságáig a szokásjog, a hagyomány szabályozta, a viták eldöntése a vérségi kötelékek szerint szerveződött nagycsaládokra, nemzetségekre (a rokonokra), az azokon túlnövő ügyeké a fegyveres népgyűlésre várt. Az emberek léte, tevékenysége fölött tehát mintegy patriarkális-familiáris burok feszült. Sajnos, a magyarok szokásjoga (népjoga) összességében nem nyert írásos megőrkítést. Nem így volt ez viszont Nyugat-Európában, ahol a törzsi szokásjogot (egyes törzsek, népek jogát), ha nem is csorbíthatlan teljességében, de főbb vonalakban lejegyezték. Ezek sora az 5. század második felével indult el, és Nagy Károly korában, a 9. század elején ért véget. Döntően különféle germán törzsek (gótok, burgundok, frankok, bajorok stb.) szokásjogait írták le. A népjogba azonban már beszürem-

kedett a germán törzsek, népek királyainak akarata is, méghozzá egyre fokozódó mértékben, de az alapot a tényleges szokásjog előírásai jelentették. Ugyanakkor a 8. századtól kezdve, a Karolingok idejében, megjelent a királyjog, amely immár az uralkodó akaratát fejezte ki; ez azonban támaszkodott a népjogra. A királyjog az uralkodó és a népet megtestesítő előkelők kompromisszumának eredményeképpen kelt életre. A népjog továbbélését mutatja: a 8-9. századtól vált alapulvvé a területiség elve, vagyis hogy mindenkit saját törzse, népe jogának alapján lehetett elítélni. A 9. századi frank uralkodóknak nem sikerült egységes birodalmi jogot alkotniuk. Nem volt ismeretlen a szokásokon alapuló törvény abban a steppei közegben sem, ahonnan a magyarság kivált. A 8. század első feléből származó orhoni feliratok beszámolnak arról, hogy az első türk kagánok „megszervezték a türk nép birodalmát, és megszabták törvényeit”. Az „ősök törvényének” emlegetése arra mutat, hogy a türkök szintén a szokásjogot tekintették mérvadónak, de mivel a népjogot a kagánok alkalmazták, joggal feltehető, hogy benne már a nomádállam vezetőjének akarata (a keleties „királyjog”) is érvényesült. A magyar nyelv *törvény* szava a hasonló jelentésű török *törü* szó átvétele, ami tárgyilag is bizonyítja a keleti törvényfogalom hatását a magyar szokásjog alakulására. A magyar szokásjogból – ha ez tényleg a magyarságra és nem más népre vonatkozik – a házasságjog leírása őrződött meg Gardézi perzsa nyelvű szövegében, amely szerint „amikor a leányt megkérik, vételárat visznek a leány gazdagságával arányban”, azaz a feleségül kiszemelt leányt vásárolták. Ezt az ősi szokást feltételezés szerint a magyar nyelv *vőlegény* (eredetileg *vevő legény*) szava, illetve *eladó leány* (vagy *eladósorba került leány*) kifejezése igazolja.

A magyarok írásba foglalt törvényhozása királyjogként született meg. Az első magyarországi törvényeket István király hozta, ezek két törvénykönyvbe szerkesztve maradtak korunkra. I. törvénykönyve bevezetésében maga az uralkodó mondta el, hogy „mert minden nép saját törvényeit használja”, ő „a régi és új császárokat utánozván” határozta el, miként éljen népe tisztességes és békés életet. A „minden nép saját törvényeit használja” kifejezés szó szerinti átvétel a bajorok 8. század első felében feljegyzett népjogából, a régi császárok valószínűleg a Karolingokat, az új császárok pedig saját koruk német uralkodóit, az

Ottókat jelentették. Ezzel István már törvénykönyve elején világosan kinyilvánította, hogy a nyugati törvényhozás emlékeit és a nyugati törvényalkotókat tekintette a maga számára mintaként. Az elmúlt negyed évezred kutatása (1740-től kezdve saját korunkig) filológiai aprómunkával kimutatta, hogy István jogalkotása két törvénykönyvbe foglalt 56 fejezetéből számos cikkely megy vissza a nyugati törvényhozás különböző korú emlékeire, így a bajorok törvénye mellett a 847. évi mainzi zsinat határozataira, a 847-852 között készült Pseudo-Isidor-féle gyűjteményre vagy az ugyanezen évkörökből származó Benedictus Levita-féle összeállításra stb. Hatottak a korai magyar törvényhozásra a kánonok, a korai egyházi jogalkotás rendelkezései. Ugyanakkor a római jog érvényesülésével a 11. századi Magyarországon nem kell számolni. Számos olyan cikkelye van főleg István törvényeinek, amely tartalmi megfelelést mutat korábbi germán, illetve egykorú cseh és orosz törvénykezési emlékekkel. Ez esetekben azonban legtöbbször nem szövegszerű átvétellel van dolgunk, hanem a hasonló állapotok eredményeztek rokon tematikát és büntetési módokat.

István törvényei csak apró szilánkjaiiban őrzik a hajdani magyar népjogot. Ilyen lehet a talio- (a „szemet szemért, fogat fogért”) elvre való többszöri hivatkozás, ilyen az ítéletekben a rokonság, a vérségi kötelék szerephez juttatása (a vérdíjból a rokonok részelterése, a feleséggyilkosnak az asszony rokonaival való egyezkedése, a varázslóknak ítékezés céljából a rokonok kezére adása stb.). Olykor éppen a tiltások hívják fel a figyelmet arra, hogy milyen szokásjog élt a pogány magyarok körében. A leányrablót a törvény elmarasztalta; az elhunyt férfi rokonának azon szándékát, hogy az özvegyet feleségül vegye, a törvény tilalmazta; a boszorkányokat bűjtöletre és hitben való oktatásra, a jósokat ostorozásra ítélte. Ebből az következik, hogy István kora előtt széles körben dívott a nőrablás (mivel sokan nem tudtak maguknak feleséget vásárolni), szokásban volt a sógorházasság (Koppány is ilyen frigyre akart lépni Géza özvegyével, Sarolttal), nagy számban voltak boszorkányok, varázslók, jósok (ilyeneket még 1060 körül is gyűjtött maga köré a pogány érzelmű Vata fia Janus). Valószínűleg szokásjogból eredt az értékmérő (büntetéspénz) szerepében előforduló tinó, valamint a büntetésrendszer egész szerkezete (amely ötös számrendszeren alapult, to-

vábbá hogy míg a germán jog a sértett társadalmi helyzetére volt tekintettel, addig István törvénykezése a bűnösére vagy mindkettőre). Ugyancsak a régi szokásjog szüremkedett be a László-féle törvényhozásba a faluközösség büntetőjogi felelősségének megállapításakor. Mindezek ellenére sem István, sem László törvényei nem a magyar népjogot tükrözik, hanem azt az uralkodói szándékot juttatják kifejezésre, hogy a nomád és pogány társadalmat letelepültté és kereszténnyé tegyék. A cikkelyek mindegyike mögött ez az akarat munkált.

István törvényei többszöri (sokszori) törvénykezés emlékei, csak utólagosan szerkesztették őket két törvénykönyvbe. A cikkelyek megalkotásában a királyi akarat mellett a királyi tanács (*senatus*) hozzájárulása játszott szerepet, vagyis e jogalkotási emlékek szintén az uralkodó és a népet képviselő hatalmasok kompromisszumai. István utódai közül Péter bizonytalán hozott törvényeket, de ezeket Aba Sámuel megsemmisítette. Péter második uralma idején – szoros német függésének megfelelően – a bajor (német) törvény érvényesült Magyarországon. András, aki sokban István legitimitásához kívánta kötni a maga uralmát, saját dekrétumot alkotott, és valószínűleg kodifikáltatta is István törvényeit (a magyar krónika szerint „egész népének fővesztés büntetése alatt megparancsolta, hogy a korábban számukra engedélyezett pogány szertartást letéve Krisztus igaz hitére térjenek vissza, és mindenben azon törvény szerint éljenek, amelyre Szent István király tanította őket”). László nevéhez három törvénykönyv kapcsolódik. Ezek közül az I.-nek mondott rendelkezik keletkezési évszámmal és keltezési hellyel; 1092-ben „Szabolcs várában... László elnökletével, országa valamennyi püspöke, apátja és előkelője jelenlétében, az egész papság és a nép tanúskodása mellett” születtek meg e szent zsinat határozatai. Nem alaptalan a gyanú, hogy több zsinat anyagát fogták egybe, s utólagos szerkesztés során került ide az összes egyházi tárgyú rendelkezés. Feltételezés szerint a világi jellegű II. törvénykönyvet két részből állították össze. A dekrétum első részét Pannonhalmán hozta „Magyarország összes előkelője”, valószínűleg a király távollétében, a második rész keletkezéséről semmit nem tudunk. Időben a legkorábbi a III. törvénykönyv, amely Salamon és/vagy Géza alatt készült. Az, hogy a törvénykönyvek számozása éppen ellentétes meghatározó darabjaik megalko-

tásának időrendjével, leginkább összeszerkesztésük feltételezett sorrendjével magyarázható. Elsőként az I. törvénykönyvet kodifikálták, talán még László élete végén. A II. és a III. törvénykönyv megszerkesztésére alkalmasint csak évszázados késéssel, a 12. század végén, III. Béla király alatt kerülhetett sor. Ezt gyámolítja az a körülmény, hogy míg az István-törvények egyik szöveghagyományát már 12. századi kódex őrzi, a László nevéhez kapcsolt törvényalkotási emlékek csak 15–16. századi kódexekből ismertek.

Oklevéladás Oklevelek kibocsátása nem kritériuma egy uralkodó szuverén voltának, de az annál inkább, hogy diplomái keltezésében ne használja egyetlen más főhatalom (pápa vagy császár) nevét és országlási évét sem. Ezen a szűrőn átbocsátva a 11. századi magyar királyok okleveleit, egyetlen olyant sem találunk, amely kiállítóját nem mutatná független uralkodónak. Persze a 11. századi nyolc magyar uralkodó közül csak öttől maradt ránk oklevél (Istvántól, Andrástól, Bélától, Gézától és Lászlótól), háromtól viszont nem (Pétértől, Aba Sámuelától és Salamontól). Valószínű, hogy ők is adtak ki diplomákat (Péterről ezt bizonyosan tudjuk, hiszen velencei típusú, leszakított ólombulla maradt fenn tőle, ugyanezt igazolja Salamon király esetében is a ránk maradt ólompecsétje), de ezek szövege vagy említése nem őrződött meg. A 11. századi magyarországi oklevelek száma szerfelett kevés. Ez azzal kapcsolatos, hogy az Alpoktól északra eső területen a 10–11. században általában alig használták az írást, az csak az uralkodói központokban és a nagyobb kolostorokban lelt otthonra. Kevés volt az írástudó ember, gyakorlati célból alig írtak. A papok elsajátították ugyan az olvasás tudományát, de a betűvetést már csak ritkán. Különösen nehezen terjedt az írásbeliség a közép-európai térségben. Az itt élő népek saját erejükből sem a görög, sem a latin nyelvű írásbeliségig nem juthattak el. A magyar rovásírás eredete szempontjából sokatmondó, hogy *ír* és *betű* szavaink török eredetűek. Nem lehet tagadni, hogy e rovásírással keletkezhetek (és bizonyosan keletkeztek is) szövegek a pogány korszakban (vagy még azon túl is), de ilyenek egyelőre alig ismertek, s ami van, annak megfejtése sem sikerült még közmegegyezés sze-

rint. A magyar rovásírás feltehető és vélhető szövegétől alapvetően különbözik az okleveleké. Ez utóbbi ugyanis jogot állapít meg, illetve biztosít, államszerű szervezetet tételez fel, a Kárpát-medencében tehát mind nyelvében, mind tartalmában függvénye a fejlett írásbeliséggel rendelkező (görög, illetve latin nyelven író) uralmi központoknak. Ennyiben a magyar oklevéladás a nem nomád típusú államiség jelentkezésének és orientációjának tükré is.

A magyarországi oklevelezés kezdetei bizonytalanok. A gondot első sorban a veszprémvölgyi monostor görög nyelvű alapító oklevele okozza, amelyet „István, a keresztény, egész Hungria királya” adott ki. A ma uralkodó nézet ezt Istvánhoz köti, s az 1010–1020-as évekből származtatja. A görög nyelvű diploma azonban olyannyira egyedül áll valamennyi magyar király évszázadokig latinul kiadott oklevelei mellett, hogy szinte a hihetetlenséggel lenne határos, ha a nyugatra nyitó, a latin kultúrát befogadó István – 15–25 évvel e nyitást követően – görögül adatott volna ki oklevelet. Mivel a szöveg szerint István a monostort a maga, felesége és gyermekei, valamint egész Pannónia lelki üdvéért állította fel, még inkább nehéz lenne arra gondolni, hogy benne, de főleg a bajor Gizellában vagy a latin kultúra jegyében nevelt fiukban, Imrében és a latin rítusú egyházszervezetet megvalósító egész Pannóniában olt-hatatlan vágy élt volna görög rítusú monostor létesítésére, görög nyelvű alapítólevéllel. Ha azonban nem tévesztjük szem elől, hogy Géza nagyfejedelem a keresztségben az István nevet kapta, ha tudjuk, hogy I. Ottó császár is királynak nevezte őt, s főleg ha számba vesszük azt, hogy felesége, Sarolt bizánci rítusú keresztény volt, aki esetleg már szintén Veszprémben székelhetett, ott, ahol a többi magyar uralkodó mindenkor felesége, a királyné is, illetve azt, hogy Sarolt mekkora befolyással rendelkezett férjére, úgy a veszprémvölgyi monostor alapítását és az erről szóló alapító oklevél kiállítását, bizánci minta szerinti megpecsételését Géza nagyfejedelem korára tehetjük, s benne a Sarolt révén testet öltött bizánci befolyás emlékét láthatjuk. Ekkor még nem dőlt el végérvényesen, hogy az Árpádok állama melyik utat választja és járja végig. Ez a magyarázata annak, hogy a magyarországi oklevelezés kezdetét, első darabját olyan diploma jelzi, amelynek – a politikai és

kulturális irányváltás következtében – nem akadt, nem akadáhatott folytatása.

István egyértelműen nyugati elkötelezettsége markánsan rajta hagyta lenyomatát az 1000 utáni magyar oklevéladáson. István szövegszerűen ismert kilenc oklevele közül egyetlenegy sincs, amely eredetiben maradt volna ránk, de ennek ellenére több mutat írásában és tartalmában olyan jegyeket, amelyek a minták vonatkozásában bizonyos eligazítanak bennünket. A pannonthalmi bencés apátság magát 1001-ről keltező (de valószínűleg 1002-ben frott) alapítólevele ugyan későbbi (betoldásokat, interpolációkat tartalmazó) változatban maradt ránk, de aki ezt a szövegváltozatot készítette, oly híven utánozta a mintául szolgáló István kori szöveg írásmódját, hogy a kutatásnak sikerült megállapítania az eredeti író személyazonosságát. Nem más ő, mint Heribert C, vagyis III. Ottó német-római császár Heribert nevű kancellárjának C betűvel megkülönböztetett, legtöbbet foglalkoztatott, mintegy 60 oklevelet készítő írnoke, akinek keze írásával a császári kancelláriában 1002 közepe után már nem találkozunk, viszont felbukkan István udvarában, nyilván azzal a küldetéssel, hogy segítségére legyen az új német uralkodó. II. Henrik sógorának, István magyar királynak az oklevelek írásában, a hivatali írásbeliség megindításában. A magyarországi latin nyelvű királyi oklevelezés tehát egyértelműen német nyomvonalon indult el, s ugyanezt a hatást mutatja István két másik, szintén interpolált oklevele, a veszprémi püspökség adomány- és a pécsi püspökség alapítólevele, mindkettő egyaránt 1009-ből, bár hogy Heribert C írta-e ezek eredetijét, vagy a veszprémit egy, a német-olasz királyi oklevelek stílusát ismerő olasz írnoke, a pécsit pedig Egilbert német királyi kancellár egyik írnoke, még nincs egyértelműen tisztázva. E három oklevél (a pannonthalmi, a veszprémi és a pécsi) az iratok szerkezetében, az oklevélrészek formájában és sorrendjében a német császári oklevelekkel egyező sajátosságokat mutat.

István oklevéladásában a 11. század első évtizede kiemelkedő fontosságú időszak, hiszen azt követően hosszú időre elapadt e tevékenység. István 1006. évi nyitrai, 1015. évi pécsváradi, 1019. és 1024. évi zalavári, 1037. évi bakonybéli és keltezetlen ravennai alapító- illetve adománylevelei nem hitelesek (az esetleg eredeti előképre visszamenő és annak

elemeit őrző interpolációktól a teljesen értéktelen újkori hamisítványig terjed a „hitelesség” skálája), a legtöbb esetben még az sem bizonyos, hogy éppen ezekben az években egyáltalán számolhatunk-e valójában oklevelek keletkezésével. A következő, teljes szövegében ránk maradt diploma András király 1055. évi tihanyi alapító oklevele. Ez az első eredeti és hiteles (tehát mind tartalmában, mind külső formájában teljesen megbízható) oklevelünk. Ez azért is fontos emlék számunkra, mert számos magyar nyelvű szórványt (58 közszót, továbbá ragokat és képzőket) találunk a latin szövegben. A tihanyi alapítólevél egyértelműen tanúskodik a német császári oklevelek hatásának elhalványodásáról, de mind belső szerkezetében, mind külső formájában még bizonyos egyezéseket mutat azokkal. Ugyanakkor zárórésze egy, a Rajnától nyugatra szokásos megoldást tartalmaz, vagyis újfajta hatás érvényesüléséről árulkodik. A későbbi királyi oklevelek közül töredékesen és interpoláltan maradt ránk Béla 1061. évi szekszárdi összeírása, interpoláltan Géza 1075. évi garamszentbenedeki alapító oklevele. Ez utóbbi már egyértelműen arról vall, hogy a magyar oklevéladásra gyakorolt német hatás lényegében megszűnt. A század utolsó magyarországi királyi oklevelés emléke, amelyen a német császári oklevéladás még némi nyomot hagyott, a László uralkodása utolsó éveiben kelt, eredetiben ránk maradt pannonhalmi összeírás. Mindenesetre László korával már új fejezet kezdődött a magyarországi oklevelezés történetében, szaporodni kezdett az oklevelek száma, illetve növekedésnek indult az oklevelek jelentősége iránti érzék. Ebbe belejátszott az a körülmény is, hogy a 11. század második felében megjelentek és – ha még egyelőre igen szűk körben is – teret hódítottak a magán- (azaz nem királyi) oklevelek. Közülük egy maradt fenn eredetiben, Guden 1079 körüli adománylevele a veszprémi káptalan számára. A magyar magánjogi írásbeliség emlékei közül a legkorábbi Radó nádor 1057. évi adománylevele a pécsi püspökség és a pécsváradai monostor számára, ezt követte Ottó somogyi ispán 1061. évi zselicszentjakabi, majd Péter ispán 1067 körüli szárdi alapító oklevele; bár mindegyik interpolált formában maradt korunkra, de megállapíthatóan eredeti példányukon – Guden okleveléhez hasonlóan – nem volt pecsét, ellentétben a kezdettől fogva pecséttel ellátott királyi oklevelekkel. Ugyanakkor a király és az előkelők belecselezését és ta-

núskodását tartalmazták. Ezek a magánoklevelek a 11. század vége felé formai szempontból annyiban közeledtek a királyi oklevelekhez, hogy megjelent rajtuk az uralkodó pecsétje. Ebbe a sorba tartozik Salamon testvérének, Dávid hercegnek a tihanyi apátságot megadományozó 1090 körüli oklevele, az 1091. évi feljegyzés (*notitia*) a somogyvári bencés monostor alapításáról, valamint a pannonhalmi birtokösszeírás 1093 tájáról. Ezeket az okleveleket vidéki központokban, Veszprém-ben, Tihanyban, Somogyvárott, Pannonhalmán az érintett egyházak írnokai készítették. Az oklevelezés 12. századi fellendülését nem csupán a királyi oklevelek számának növekedése biztosította, hanem az a körülmény is, hogy ugyancsak megsokasodtak a magánintézkedést tartalmazó királyi pecsétetes oklevelek.

Közigazgatás A pogány kori nomádállam és a keresztény idők új állama között az egyik legfontosabb különbség, hogy az előbbiben nem létezett közigazgatás. Az ügyek túlnyomó többségével ekkor a társadalom alapsejtjei, a vérségi kötelékek szerint felépült nagycsaládok és nemzetségek, nem pedig a külön erre a célra létrehozott intézmények foglalkoztak. Amikor a magyar krónikából arról szerzünk tudomást, hogy Géza és Koppány megosztotta az Árpádok törzsi területén, és a Balatontól északra eső vidék Gézáé, az attól délre fekvő vidék Koppányé lett, akkor a „barbár” országfelosztás tipikus (számos népnél megfigyelhető) formája áll előttünk. Ez persze nem a közigazgatás meglétére enged következtetni, hanem éppen arra, hogy Géza idejében efféle közigazgatás még nem volt a Kárpát-medencében. Sokáig zavarta a tisztánlátást az a körülmény, hogy *megye* szavunk szláv eredete miatt magát az intézményt is szláv eredetűnek tekintették, és kapcsolatot kerestek különféle régebbi szláv államiságokkal. Valójában a magyar nyelv a szlávból a *medja* szót csakis határ és nem területi intézmény jelentésben vehette át (a szlávban ugyanis a szó kizárólag határ értelemben élt), a magyar *megye* szó területi intézmény jelentése már a magyar nyelvben alakult ki. Hogy miként vette fel a magyar nyelvbe határ értelemben átkerült *megye* szó a körülhatárolt terület jelentést, azt részint a László nevéhez kapcsolt III. törvénykönyv

egyik cikkelye bizonyítja. Eszerint a hamis bírákat azon bíró elé állítják, akinek határában (*in cuius termino*) találták őket. Itt a határ tehát a bíró illetékességi körének határát s csak másodlagosan a határ által közrezárt területet jelenti. Ha a *megye* szót a *vár* szóval kapcsolták össze, amint ezt Kálmán király 11. 12. század fordulóján készült I. törvénykönyvében a *civitatis mega* (a vár *megája*) kifejezés mutatja, akkor már nem elsősorban a vár határára, hanem a vár körülhatárolt területére értették ezt. A magyar közigazgatás tehát mint a vár megyéje, azaz mint vármegye született meg. A latin források ezt *comitatus* névvel illetik.

A magyarországi vármegye német hatásra jött létre. A német minta azonban ez esetben nem a korabeli német *comitatus*-modell másolását jelentette. A német területen ekkor ugyanis már magángrófságok voltak, amelyek felállításához Magyarországon a feltételek teljesen hiányoztak. A birtokok túlnyomó részének a király kezében való összpontosulása eredményezte, hogy a létrejövő intézmény is a király kezében volt. A német befolyás közvetett módon, inspirációban, ihletésben öltött testet. A Gizellával együtt a Kárpát-medence nyugati felére bejött német előkelők hívhatták fel István figyelmét arra, hogy államát – egyelőre inkább törzsi államát – a „barbár” országfelosztás mellőzésével valóságos közigazgatási egységekre, *comitatus*okra kell osztania. Maga a *comitatus* elnevezés is a latinul író német írnokok révén került Magyarországra, és terjedt el az új intézmény latin nevéként. Hogy a német vendégek nem teljesen érdek nélkül tanácsolták a közigazgatás megszervezését Istvánnak, jól mutatja az a tény, hogy Hont megye annak a Hontnak a nevét viseli, aki 997-ben az egyik testőrparancsnok volt a Koppány ellen hadba indult Istvánnak. A legnagyobb valószínűség szerint ez úgy következhetett be, hogy annak az igazgatási területnek az élére, amely utóbb Hont nevet viselt, első ispánként maga Hont került. Az analógiát az a történet hitelesíti, amelyet a nagyobbik Cellért-legendá őrözött meg Csanád megye kialakulásáról. Eszerint, miután István hadvezére, Csanád legyőzte a király ellenfelét, Ajtonyt, az uralkodó úgy rendelkezett, hogy Ajtony vára ezentúl Csanád nevét viselje, ő legyen Ajtony területének (a megyének az első) ispánja, s a megyét szintén Csanádról nevezzék.

A legelső vármegyék István uralkodása elején jöttek létre. Az 1001-es

keltezésű pannonthalmi alapítólevél már arról szólt, hogy Istvánt Somogy *comitatus* el akarta úzni atyai székéből, amivel a 997. évi Koppany-féle lázadásra utalt. A 997–1001 (1002) közti időben tehát Koppany uralmi területén megszületett Somogy megye. Az 1009. évi veszprémi oklevél négy vármegyéről tett említést. Az ezt hírül adó kifejezés nagyon tanulságos, és azt a folyamatot tükrözi, amelynek eredményeképpen a vár megyéjéből (határából) vármegye (közigazgatási terület) lett. István ekkor négy várat (*civitas*) kapcsolt a veszprémi Szent Mihály-egyházhoz (azaz a veszprémi püspökséghez): Veszprémet, (Székes-)Fehérvárt, a Kis-Balatonhoz közeli Kolont és a Duna menti Visegrádot, méghozzá határaival együtt (*cum... terminis et finibus*). Ezen adat szerint a veszprémi egyházmegye legkorábbi állapotában e négy vármegye területére terjedt ki. Mivel pedig az egyházmegyében nem csupán királyi ingatlanok, hanem mások tulajdonában levő földek is feküdtek, a vármegye mindenféle, a határok által közrezárt területen levő birtokot magában foglalt. Ugyanakkor az 1009. évi veszprémi oklevélben egy másfajta szervezet is felbukkan: a később Fejér megyei Füle faluról azt olvassuk, hogy Úrhida várának kerületében (*conpages*) szerepel. Mivel Úrhida sem 1009-ben nem fordul elő a veszprémi egyházmegye területét alkotó vármegyék sorában, sem utóbb nem találkozunk Úrhida vármegyével, ez arra hívja fel a figyelmet, hogy István korában nem egyetlen, hanem kétféle szervezet létesült, a Somogy és Veszprém, illetve az Úrhida típusú szervezet. Mivel későbbi oklevelekben az Úrhida-féle kerületek is mint *comitatus*ok fordulnak elő, vagyis a kétféle szervezet ugyanazt a latin nevet viselte, ez hozzájárult a köztük levő eltérések fel nem ismeréséhez, illetve egybemosásához.

Későbbi, de részint még 11. századi adatok megadják a lehetőséget arra, hogy e két formát elválasszuk egymástól. A Somogy és Veszprém típusú szervezetek tekinthetők vármegyének, az Úrhida-féle pedig várispánságnak. Az előbbi önmagába visszatérő vonal által határolt, összefüggő területet jelentett, az utóbbi pedig szórt birtokok, vagyis enklávék összessége volt. Az előbbibe a határvonal által közbezárt területen minden ingatlan (akárki tulajdonában is volt) beletartozott, az utóbbiba csak a királyi földek. Ebből következően nem azonos a kétféle intézmény megítélése, funkciója sem. A kettő közül csak a vármegye volt

közigazgatási szervezet, hiszen minden, a területén élő népet magában foglalt, míg a várispánság – amely csak a király birtokában levő földeket és népeket tömörítette – a király mint tulajdonos fennhatóságának érvényesítésére szolgált. (Nem minden királyi föld tartozott azonban várakhoz, számos ingatlant az udvari szervezet – *curia, curtis* – részeként az országban rendszeresen mozgó, „körbejáró” királyi udvartartás ellátására rendelték. Természetesen ez sem része a közigazgatásnak.) Arra is fény derült, hogy vármegyék csak várispánsággal együtt léteztek, várispánságok viszont fennállhattak vármegyei megfelelés nélkül. Ha tehát volt Somogy, Veszprém stb. vármegye, akkor lennie kellett Somogy, Veszprém stb. várispánságnak is, de Úrhida várispánság mögött vagy mellett nem állt Úrhida vármegye. A somogyi, veszprémi várispánság persze annyiban rokon az Úrhida-féle várispánsággal, hogy ezek birtokai sem feküdtek szükségképpen e megyék területén, hanem inkább jelleggel más megyék területén is fellelhetők voltak. A két intézmény kialakulása pillanatában igen közel állt egymáshoz. A várispánság kizárólag, a vármegye meghatározó jelleggel királyi tulajdonú ingatlanokat ölelt fel. (A vármegyét ezért nevezi a szakirodalom a korai időszakban királyi vármegyének.) A megfelelést nyomatékosította, hogy a két intézménynek egyazon személy volt az ispánja (tehát például a király által kinevezett somogyi ispán egyszerre volt ispánja a vármegyének és a várispánságnak is), közös volt továbbá a székhelyül szolgáló vár. Különösen sokatmondó, hogy saját tisztikarral csak a várispánság rendelkezett, amely a vármegyét is irányította. Az ispán mellett ilyenként funkcionált az ispán helyettese, az igazságszolgáltatásban közreműködő udvarispán (*curialis comes*), a katonai előljáró, a hadnagy (*maior exercitus*), a vár előljárója, a várnagy (*maior castri*) és a kikiáltók (hirdetők vagy csöszök) előljárója (*maior preconium*). Ez utóbbi azért volt felelős, hogy egy információkat rendkívül nehezen közvetítő közegben az utasítások eljussanak a szükséges helyre. A két szervezet egyetlen tisztikara arra mutat, hogy a vármegye végső fokon (bár már István uralkodása elején) a király birtokainak igazgatásából, tehát egyfajta magánigazgatási intézményből alakult közigazgatási szervezetté. A 11. század első évtizedében a Dunántúlon kialakult kettős szervezet vált általánossá a Kárpát-medencében abban az ütemben, ahogyan a király

kiterjesztette fennhatóságát annak egészére. Sorra jöttek létre vármegyék az ország középső és keleti részén is (mint például a már említett Csanád, Erdélyben pedig Doboka és Fehér), továbbá újabb várispánságok alakultak, így mások mellett felvidéki központtal Bánya, Galgóc, délvidéki központtal Kovázd, valamint tucatnyi Szlavóniában. István uralkodásának végén már mintegy 30, Salamon korában 45 várispánság létezett. A 11. századi vármegyékről még viszonylag keveset tudunk, de az ispán közigazgatási funkciója már a század elejétől kezdve kimutatható, hiszen állami feladatokat látott el (meg kellett gátolnia a vásárnapi munkavégzést, szorgalmaznia kellett a templomba járást stb.). Ugyanakkor helyi szinten a bíraskodás szintén az ispánhoz, illetve helyetteséhez kapcsolódott, jöllehet a 11. században az ispán mellett megyei bírákkal is találkozunk.

Hadügy és határvédelem

Markáns különbségek állapíthatók meg a pogány és a keresztény kor között a katonai ügyek terén is. A 10. század második feléig, a kalandozások lezárultáig a társadalom minden fegyverképes férfi tagja egyszersmind gyakorló katona volt, azaz szabad voltának megfelelően rendelkezett a fegyverviselés jogával. Ugyanakkor a rendszeres katonai akciók fontos hozzájárulást jelentettek a fegyveres kíséret kialakulásához. Ennek tagjai a szabadok közül választódtak ki, de azáltal, hogy közülük sokan rendszeresen egy-egy vezér oldalán jártak hadakozni, mintegy az ő állandó kísérei lettek, s egyre inkább uruk érdekeit képviselték és védtek. Amikor a kalandozó hadjáratok lezárultak, a katonai kíséret a külországi akciók helyett a Kárpát-medencében szolgálta urát, továbbra is elsősorban fegyvereivel. A magyarok nomád kori határvédelme is általában más nomád népek által alkalmazott gyakorlatot valósított meg. Ahonnan támadás volt várható (a Kárpát-medencébe települt magyarok esetében a 10. század első felében erre főleg kelet felől kellett számítani, ahol az őket korábban már többször legyőző besenyők voltak a szomszédok), nagy kiterjedésű lakatlan területet, gyepülvét hagytak. Évtizedekig ezt a szerepet töltötte be az Erdély-medence. De nemcsak kelet felé, hanem a ténylegesen megszállt (lakott) terület körül minden

irányban széles sávban be nem települt, de katonailag biztosított térségek húzódtak, ezek védelmet jelentettek a magyar szállásterületek számára. Nyugati irányban a mai Ausztria keleti része és a Dunántúl nagyobbik (nyugati és déli) fele, északon a Kárpátok magas hegyei, délen pedig a széles folyók (Duna, Száva) és ártereik, valamint az ezeket kísérő mocsarak szolgáltak tágas gyepűterületként, ami több helyen néhány napi járóföldnyi távolságot fogott át. A nomád korban a határvédelem kötelezettsége a magyarokhoz még a 9. században csatlakozott katonai segédnépekre (összefoglaló nevükön kavaroakra) hárult.

István trónra lépésével mind a hadügy, mind a határvédelem alapjaiban alakult át. Gizella királynéval, illetve tőle függetlenül, német földről nagyobb számban érkeztek lovagok, akikkel bizonyos számú katonai kíséret is jött. István seregében e németek alkották a páncélos lovasságot, közülük kerültek ki a seregvezérek és az elit haderő, a testőrség parancsnokai. Istvánnak Koppány ellen vívott háborúja kapcsán a nagyfejedelem négy vezéréről tesznek említést a források: Vecclinről, Hontról, Pázmányról és Orciról, valamennyien németek voltak. Amikor az 1001. évi pannonhalmi alapító oklevél a Koppány-féle felkelésről szólva arról írt, hogy nagy háború támadt a németek és a magyarok között, akkor arra célzott, hogy a németek István oldalán, a magyarok pedig Koppány mellett sorakoztak fel. Persze Istvánt más akcióiban – így nyilván a Koppány elleniben is – magyarok szintén támogatták (elég, ha Csanád seregvezérségére gondolunk az Ajtony elleni csatában), de a meghatározó erőt a németek adhatták. Nem véletlenül emelte ki István fiához intézett levelében, hogy a vendégek „különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli”. Ezért fogadták a későbbi magyar királyok is örömmel a nyugatról bejövőket. Péter alatt Gut és Keled Svábföldről, Salamon korában Poth szintén német területről jött Magyarországra. Az egész 11. század folyamán továbbra is elsősorban az idegen eredetű lovagok alkották a magyar haderő páncélos lovasságát, de példájuk vonzerőt jelentett a hazai eredetű előkelők számára ahhoz, hogy maguk is páncélba öltözzenek, és felhagyjanak ősi fegyvereikkel.

Az igazi nagy változás a pogány idők hadi viszonyaihoz képest ezen túlmenően ott érhető tetten, hogy István szakított a „minden fegyver-

képes férfi egyszersmind katona is" elvvel (amely szerint maga a társadalom teljesített önkéntesen katonai szolgálatot), hiszen a szabad nomád harcosok jelentős része kénytelen volt letelepedni, elvesztette szabadságát, azzal együtt pedig fegyverképességét is. Így Istvánnak saját állandó, a társadalomtól különvált, attól elkülönített katonaságot kellett létrehoznia. Erre szolgált a várispánság intézménye. A vár, illetve az uralkodót képviselő várispán alá (aki egyszersmind megyei ispán is volt) István meghatározott számú népességet rendelt, amelynek feladata a katonáskodás, békeidőben pedig a termelőmunka végzése volt. Ezzel az alávetett, szabadságát elvesztett társadalmi csoporttal, a várnép-pel (*civis*) már István I. törvénykönyvében találkozunk. Ugyanakkor István számított a szabadnak minősülő vitéz (*miles*) hadi szolgálataira is. Ők a hajdani szabadok azon utódai, akik – legalábbis egyelőre – elkerülték a lesüllyedést, bár István erőteljesen szorgalmazta, hogy szolgálataikat uruknak teljesítsék, s minden úrnak legyenek meg a maga vitézei. Ha függő viszonyba kényszerült is – erre ekkor még bizonytalán kevés példa lehetett –, a vitézre nem a szolgálomér jogfosztottsága és nincstelensége volt a jellemző. Mindenesetre a *miles* afféle fegyveres kíséretet alkotott ura mellett – legalábbis az uralkodó szándékai szerint –, a leggyakrabban azonban szabadságát kényesen őrizve csak a király hatalma alatt állott, s a király hívó szavára hadba vonult. Az uralkodó fennhatóságát a vitézek felett jól dokumentálja, hogy István 200 szabad *milest* adott az általa alapított pécsváradi apátságnak, hogy lázadás esetén fegyveresen siessenek a monostor védelmére, László pedig 100 háznép *milest* juttatott az általa létesített somogyvári monostornak. Az adatok azt mutatják, hogy a *miles* a 11. század végére egyre távolabb került az alávetett sorba süllyedt köznéptől, a vitéz határozottan közeledett a társadalmi hierarchia magasabb csoportjához. László korában már egyre inkább két, kifejezetten hadi szolgálatot ellátó társadalmi kör vállán nyugodott a magyar hadügy, a szabad vitézen (*miles*), illetve a szabadságát elvesztett várnépen (*civis*). Mindkét elem a várispán parancsnoksága alatt vonult hadba, jóllehet társadalmi helyzetük alapvetően különbözött egymástól. Ugyanakkor a várnép élén álló parancsnokok (századosok, tizedesek, összefoglaló néven: várjobbágyok) tényleges helyzete közel állhatott a vitézéhez, még ha jogi helyzetük – a

szabadság hiánya miatt – el is maradt attól. A 11. század végén már éppen az a társadalmi csoport nem játszott szerepet a magyar hadügyben, amely a megelőző században még annak gerincét alkotta: az egyszerű szabad harcos. Az ő utódaik a 11. század folyamán tömegesen vesztették el szabadságukat és fegyverüket, többé senkinek nem volt szüksége katonai szolgálataikra.

Ügyszintén nagy változások formálták át a határvédelmet a 11. században. Ennek szervezeti keretétől a határvármegye vagy határvárispánság (*marchia*) szolgált. Ez kevésbé különbözött más vármegyéktől, illetve várispánságoktól, legfeljebb csak annyiban, hogy határ menti fekvéséből következően döntő feladata katonai szerepkör betöltése, a határőrizet biztosítása volt, amelybe – mai szóval élve – a vámfeladatok ellátása (az áruforgalom ellenőrzése) is beletartozott. E szervezet ispánját határispánnak (*marchio* vagy *comes confinii*) nevezték, az itteni várjobbágyok az őrnagy (*maior speculatorum*) titulust viselték, a nekik alárendelt várnépet sajátos feladatuknak megfelelően öröknek (*speculator*), lövőknek (*sagittarius*) és kémlelőknek (*explorator*) hívták. Az első két csoport (örök és lövők) magyar megnevezése helynevekben is gyakorta felbukkant. A határok őrzőinek magyar *őr* (korabeli írás szerint *civrii*) neve már a 11. század végén előfordul. István vármegyéinek (várispánságainak) többsége határvármegye volt. Ez azzal függ össze, hogy az első király korában kialakult vármegyék az ország középső területéről legyezőszerűen kinyúlva foglalták magukban a határvidéket. Ez furcsa alakú vármegyéket eredményezett. Doboka például későbbi formájában is 200 km hosszúságban nyúlt el nyugat–keleti irányban, de átlagos szélessége csak 15 km volt. Délen Csanád eredetileg a Körös–Maros közöttől egészen az Al-Dunáig húzódott, s utóbb több megye szakadt ki belőle. István korában Somogy átnyúlt a Dráván, és egészen a Száváig terjedt. Nyitra még később is az ország határfolyójáig, a Morváig ért el, és kezdetben Bars és Hont is magában foglalta a Kárpátok hegyeit. A határvármegye latin neve egy szerémségi főesperesség nevében (*Marchia*) maradt fenn. Bár a határvédelem Istvánnal kezdődően a korábban személyi kötöttségre épülő elv helyett területi alapokra helyeződött át, de a nomád kor örökségeként továbbra is szerepet játszottak a kavar kötelékből kivált egyes idegen etnikumok (székelyek, besenyők,

kálizok stb.). Mivel főleg nyugaton és délen Magyarország és a szomszédos országok állami határai a 11. század elejére összeértek, többé nem volt lehetőség nagy és lakatlan gyepterületek fenntartására, vagyis tárgyi értelemben is új alapokra kellett helyezni a határvédelmet. A térelválasztó közök helyére a mesterségesen kiépített akadályok, úttorlaszok, gátak, vízzel elárasztott, elmocsarasított területek léptek, az országba való ki- és belépés csak az e célból nyitva hagyott átjárókon, országhapukon volt lehetséges. Amikor 1046-ban Péter király az országból távozni akart, a magyarok e kapukat lezárták, s így a bukott uralkodó nem tudott elmenekülni. A határvédelmet felértékelte a magyar külpolitika 10–11. századi alakulása is.

Külcapcsolatok A Magyar Fejedelemség külpolitikája a 10. század nagyobbik részében, egészen a kalandozó hadjáratok kényszerű lezárultáig – de még azok vereségekkal terhes utolsó szakaszában is – offenzív, azaz kezdeményező, támadó volt. Váltásra 955, illetve 970 után került sor, ekkor viszont az inga oly mértékben lengett ki a másik irányban, azaz vált defenzív, védekező jellegűvé, hogy ebben – szemben a királyság megszületését követő időben gyökeresen átalakult sok más területtel – egészen a 11. század végéig nem következett be érdemi változás. Hogy az augsburgi csatavesztést követően új helyzet alakult ki Közép-Európában (majd rövidesen a Balkánon is), azt a kortárs német krónikás rögvést észlelte: „a magyarok népe Ottó király hatalmától megrémülve... mukkanni sem mer”. Az itt említett I. Ottó császár azonban rövidesen meghalt, fia, II. Ottó erejét lekötötték a német belviszályok, unokája, III. Ottó pedig újra Itália felé fordult, és a pápával szövetségben a hajdani Római Birodalom felújítását tekintette legfőbb feladatának. Legfeljebb német telepések közeledtek nyugat felől a magyar szállásterület felé, de német fegyveres támadásra nem került sor. Védelmül szolgált a formálódó bizánci német szövetség ellen, továbbá egy esetleges német inváziót akart kivédeni Géza azzal, hogy a 970-es évek első felében nyitott a Német Birodalom felé, és hittérítőket fogadott. A keresztény hit terjesztésének ellanyhulása kapcsolatban lehetett azzal, hogy a magyar nagyfejedelem rájött: a német uralkodók

nem terveznek átfogó támadást ellene. Az ezen évtizedek egyetlen jelentős katonai akciója a magyarok ellen nem birodalmi keretekben indult, hanem II. Henrik bajor herceg csapott össze 991-ben Gézával, s ennek eredményeképpen – a Bécsi-medence elvesztésével – visszább szorult kelet felé a magyar szállásterület.

Gyanítható, hogy megint csak bizonyos mértékig egy német birodalmi támadástól való félelem motiválta Géza – az elsőt közel negyedszázaddal követő – második nyitását a birodalom felé. Ennek legfontosabb eleme Vajk-István és Gizella eljegyzése, majd házassága volt. Egy feltevés szerint ekkor küldött III. Ottó német-római császár lándzsát ajándékba a magyar trónörökösnek. Ez az elismerés mellett nem nélkülözött olyan mozzanatot sem, amely alkalmas volt hűbérúri fennhatósági igény kifejezésére. Az apja trónjára lépő István azonban mihamarabb szabadulni akart ebből a szorító helyzetből, s ezért fordult 1000-ben koronáért a római pápához. Nem István szándékain múltott, hogy végül is a koronát a császár és a pápa közös ajándékaként kapta. István jobban járt, mint ugyanekkor Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem, aki kizárólag a császár kezéből nyert el lándzsát és – amennyiben a hagyomány hiteles – koronát, s ezzel ténylegesen hűbéri viszonyba került a Római Birodalmat felújítani akaró Ottóval, még ha ezt a „római nép barátja és szövetségese” cím jól palástolta is. István koronázása hűbéresi alávetéssel sem a pápa, sem a császár iránt nem járt. A pápa vonatkozásában ennek még nem jött el az ideje (erre a 11. század második feléig, VII. Gergelyig várni kellett), a német királyi trónon 1002-ben bekövetkezett változás pedig kifejezetten kedvező volt Magyarországnak számára. István sógora, Gizella bátyja, Henrik bajor herceg került a birodalom élére, így éppen azon évtizedekben, amikor István el volt foglalva királysága felépítésével, biztos lehetett abban, hogy nyugat felől nem éri országát támadás. Nemcsak István hitte úgy, hogy szuverén uralkodóként kormányozza Magyarországot, hanem nyugati mérce szerint is független királynak számított, hiszen az önálló uralkodókra jellemző kritériumok (saját pénzverés, törvényalkotás stb.) mellett birtokában volt a legfőbb ismérvnek is: saját maga alapított püspökségeket. S hogy a Henrik után következő német uralkodó, II. Konrád szintén függetlennek látta Istvánt és monarchiáját, az azt is bizonyítja, hogy 1030-ban fegyveresen akarta alávetni Magyarországot, de kísérlete kudarcot vallott.

Amit azonban neki nem sikerült katonai úton elérnie, az utódának, III. Henriknek szinte az ölébe hullott. Az István halálát követő trónviszályok során Péter a német király segítségével szerezte vissza elvesztett hatalmát, s 1045-ben aranyozott lándzsa formájában országát német hűbérebe adta. A függetlenség elvesztése olyan súlyos következménnyel járt, hogy az országban a bajor törvények léptek hatályba, illetve a magyar király adófizetésre kényszerült a németeknek. András ugyan visszaállította az István által hozott törvények érvényét, de tudta, hogy az ereje teljében levő birodalommal alkudoznia kell. A megbeszéléseket két ízben – 1051-ben és 1052-ben – szakította meg Magyarország alávetésére irányuló német katonai agresszió, de egyik sem járt eredménnyel. Ezt követően András tett ugyan gesztusokat a németeknek (hadi támogatást, adót és országból területet ajánlott fel nekik), de a hűbéreskü letételét következetesen visszautasította. Az idő András javára dolgozott, a birodalomban támadt belső nehézségek kezére játszottak, így 1058-ban roppant kedvező feltételekkel megkötött béke zárta le a többszöri szünettel 1030 óta folyt német–magyar ellenségeskedést. István után András került szoros rokoni kapcsolatba a birodalom fejével. Míg István sógora volt II. Henriknek, addig András nagybátyja lett IV. Henriknek. Abban szintén az István kori állapotok ismétlődtek meg, hogy miként a 11. század első évtizedeiben, úgy most is szövetségi viszonyt ápolt az ország nemcsak a Német Birodalommal, hanem a Bizánci Császársággal és Oroszországgal is, továbbá kiegyensúlyozott kapcsolatban állt a pápasággal. A konszolidált nemzetközi kapcsolatok romlásában – hasonlóan az István halála utáni időszakhoz – most is a magyarországi trónviszályok játszottak döntő szerepet. Béla hatalomra kerülése, Salamon elűzése újra kiélezte a német–magyar ellentétet.

Salamont 1063-ban – ugyanúgy, mint Pétert 1044-ben – német uralkodó ültette a magyar trónra. Ezért a német támogatásért Salamonnak fizetnie kellett (főleg kincsekkel), de látványos megalázkodás, hűbéri eskütétel Salamon részéről sógora javára nem történt. Mindenesetre a németek ezek híján is – nem minden alapot nélkülözően – úgy látták, hogy a birodalom alávetette Magyarországot, amit a szoros rokoni kapcsolat elfedett. Az 1060-as évektől kezdődően az eddig egy oldalról

jövő veszély mellé újabb fenyegetés járult, ami a 11. század hátralevő évtizedeiben állandóan jelen volt, mégpedig a keleti nomád népek kísérete Magyarország előzönlésére. A besenyők és az úzok első próbálkozása 1068-ban volt, amikor egészen Biharig hatoltak az országba. Miután Gézának sikerült katonai győzelmet aratnia Salamon felett, s ezzel letaszította őt a trónról, a német segítséget élvező Salamonnal szemben (1074-ben a német sereg egészen Vácig dúlta az országot) előbb a birodalom újonnan támadt halálos ellenségéhez, a római pápához, VII. Gergelyhez keresett kapcsolatot. A császár elleni investitúraharcot megindító római főpap azonban saját hűbéri fennhatósága érvényesítéséhez kötötte Géza királyi elismerését és megkoronázását. Ennek kapcsán hivatkozott Gergely arra, hogy István országát Szent Péternek ajánlotta fel, azaz Magyarország a pápa vazallusa, s ennek fejében a magyar király engedmességgel tartozik neki. Ebben a helyzetben Géza – saját uralmi legitimációja érdekében – új veszély szellemét engedte ki a palackból, amikor VII. Dukasz Mihály görög császárhoz fordult, tőle kért és kapott koronát, ami nem nélkülözte a Magyarország feletti bizánci hűbéri jogigény érvényesítésére vonatkozó szándékot. Az adott helyzetben mégis ez volt a legjobb döntés, hiszen a pápa által követelt és a német uralkodó által elvárt nyílt alávetés helyett ez inkább csak elvi síkon fogalmazott meg jelképes függést, amit egyébként egy bizánci császár koronaküldés nélkül is – mintegy hivatalból – érvényesített minden más, nem császári rangú uralkodóval szemben. Bizáncnak azonban rövidesen súlyos belső és külső nehézségei támadtak, ami nem tette lehetővé a keleti császár számára, hogy Magyarországgal kapcsolatban esetleges jogai érvényesítésére akár csak gondolhasson is.

László a pápa és a császár küzdelmében – saját érdekeinek megfelelően – kezdetben a pápát támogatta, a német ellenkirály pártján állt, annak leányát vette feleségül. Ezt az állásfoglalást nyugtázhatta VII. Gergely oly módon, hogy – szemben Gézával – hűségeskü letétele nélkül elismerte Lászlót magyar királynak. A pápa mellett az jelölte ki László helyét, hogy Salamon, a még élő törvényes magyar király sógorának, IV. Henriknek a segítségével szeretett volna visszakerülni a László által elfoglalva tartott magyar trónra. De mivel Henrik sokkal fontosabbnak tartotta Magyarország ügyénél Gergely letaszítását, nem adott támo-

gatást Salamonnak, aki a besenyőkkel szövetekezett, s e nomád nép 1085-ben újra Magyarországra tört. Amikor azonban Salamon meghalt (1087-ben), László odahagyta a pápai táborn, amelynek egyházpolitikai elveivel amúgy sem értett egyet. László a régi királyeszménynek megfelelően egyszerre tekintette magát királynak és papnak (*rex et sacerdos*), aki maga jár el országa egyházi ügyeiben. A pápasággal azt követően fordult nyíltan szembe, hogy 1091-ben beavatkozott a Horvát Királyság kusza belügyeibe, és testvérének, a horvát uralkodó özvegyének nyújtott segítség örve alatt elfoglalta Horvátországot, amely 1075 óta pápai hűbérnek számított. Mivel sem László, sem az általa kinevezett új horvát király, Álmos, azaz László unokaöccse nem volt hajlandó hűbéresköt tenni a pápának, ezzel mindketten közeledtek a német császár táborához, s László röviddel ezt követően szövetséget is kötött IV. Henrikkel. A horvátországi hódítás számít közel másfél évszázad óta az első igazán jelentős offenzív külpolitikai lépésnek. Ez jelzi: a Magyar Királyság eléggé megerősödött ahhoz, hogy a szomszédos területek meghódításához kezdjen, és tevőlegesen – immár nem védekező, bajelhárító jelleggel – bekapcsolódjék az európai nagypolitikába. Lászlónak arra is futotta erejéből, hogy 1091-ben egy, az országát pusztító súlyos kun támadást hárítson el, illetve a nehéz helyzetben levő Bizánci Birodalom rovására hódítson a Balkánon, aminek László a Moesia királya cím felvételével adott nyomatékot. Aktív külpolitikát folytatott László a 90-es években Orosz-, Lengyel- és Csehország irányában is. Magyarország mint európai középhatalom a 11. század végén tette le először névjegyét.

A KERESZTÉNYSÉG

Térítés Magyarországon a 11. században a királyság megszületése mellett a másik legfontosabb változást a kereszténység térnyerése és meggyökeresedése jelentette. A magyarság különböző tételes vallásokkal (a zsidó hittel, a mohamedán tanokkal, a kereszténységgel) és azok képviselőivel már a Kárpát-medencébe érkezése előtt találkozott, sőt a magyar nomádállam nem magyar alattvalói sorában is voltak hívei ezeknek. A kazár eredetű kavarok vezetői között például zsidó hitűek lehettek, s alkalmasint Aba király Sámuel neve is viselőjének zsidó vallására utalhat. Ugyanakkor magukat a magyarokat nem érintették meg e vallások, hiszen egy 880 körüli arab tudósítás szerint tűzimádók voltak, ami nem egyszerűen csak annyit jelenthet, hogy pogányok, hanem azt is, hogy hiedelemvilágukban jelentős szerepet játszhatott a tűzkultusz. A kalandozó hadjáratok során a nyugati és az ortodox keresztény központok, monostorok elleni barbár, kíméletet nem tanúsító támadásaik egyértelműen arra utalnak, hogy semmiféle keresztény értékrendet nem ismertek és nem vallottak. Jól mutatják ezt a 926. évi Sankt Gallen-i táborozásukra visszaemlékező barát szavai: „Soha nem láttam ilyen bárdolatlan embereket Szent Gál kolostorában. Ugyanolyan féktelenséggel viselkedtek a templomban és a kolostorban, mint kinn a mezőn.” A magyarságot, méghozzá annak a szállásterület keleti felén élő részét az első keresztény hatások Bizáncból érték. Gyula a 10. század közepén Konstantinápolyból térítópüspököt hozott magával, aki – mint a görög forrás írja – „a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez”. A térítópüspök nem rendelkezik állandó székhelyszel.

hellyel, megbízatása egész térség krisztianizációjára szól. Maga Gyula (aki a keresztségben az István nevet nyerte) egy szláv kútfő szerint „igaz keresztény hitben hunyt el, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedvén”, vele együtt egész udvara is felvette a keleti rítusú kereszténységet. Innen ered e Gyula leányának, Vajk-István anyjának, Saroltnak ortodox hite is. Gyula alattvalói körében azonban csak nagyon vontatottan haladt a térítés. Ezt maguk a bizánciak azzal magyarázták, hogy „sok lázongás és pusztítás zúdult a görögök birodalmára, úgyhogy ezt a peon [magyar] népet nem tudták hamarjában megerősíteni a keresztény hitben, mivel saját nyelvükön írott könyveik nem voltak”.

A nyugati térítés tényleges munkája mintegy két évtizeddel később, a 970-es évek első felében indult el, és a magyar szállásterület nyugati részén élő népet, az Árpádok törzsi államát érte. Az első szerzetes, Bruno, aki komoly sikereket ért el ebben, annak a Sankt Gallennek a szerzetese volt, amelyet a kalandozó magyarok éppen fél évszázaddal előbb pusztítottak. A hagyomány szerint ő keresztelte meg Géza nagyfejedelmet is. Bruno és a passai egyházmegye hozzá csatlakozó papjai további 5 ezer magyart vezettek a keresztény hitre, s tömegesen vitték hozzájuk keresztvíz alá gyermekeiket azok a nyugati foglyok, akiket még a kalandozó hadjáratok kapcsán hurcoltak be a magyarok a Kárpát-medencébe. A 970-es években Gézának nyugati rítus szerinti térítőpüspöke volt. A térítés e lendülete azonban hamarosan kifulladásra jutott. Ennek egyaránt oka volt az, hogy maga Géza sem szorgalmazta azt, illetve hogy I. Ottó halála után fia, II. Ottó császár a birodalmat konszolidálni és nem kiterjeszteni akarta. Ezek a körülmények teremtették meg a Géza feleségeként a Dunántúlra került Sarolt számára a lehetőséget, hogy maga álljon egy, nyilván szerény méretű ortodox térítő akció élére, amelynek következménye a veszprémvölgyi apácák görög rítusú kolostorának alapítása és az erről tudósító görög nyelvű alapító oklevél elkészülte. Ez nem nélkülözött bizonyos bizánci állami támogatást sem, vagyis a Kárpát-medence feletti egyházi hegemonia kérdése összefonódott a térség feletti világi befolyással. Mivel azonban – s ezt maguk a bizánciak állítják – a latinok, „látván a görögöknek számukra kedvező elerőtlenedését, a peonokat, akiket ugroknak [magyaroknak] mondanak..., könyvekkel és írásaikkal istentelen hitükre térítették”. A nyugati

ti térítés azon, második hulláma, amely immár valóban elvezetett a magyarok egészének latin rítus szerinti megkereszteléséhez, 995 táján vette kezdetét. Ekkor jött Gézához tanítványaival együtt a Csehországból elűldözött Adalbert prágai püspök, aki – mint István nagyobbik legendája írja – a zabolátlan népet „szüntelenül tanította, megtérítette és megkeresztelte az ország fiait, sok helyütt templomokat emelt... Magyarországon is beteljesedtek a próféta szavai: „a pogányok népe, mely a sötétségben járt, nagy fényességet látott.” E forrás szerint Istvánt is Adalbert keresztelte (bérmálta) meg. Adalbertnek szerepe lehetett Vajk, a keresztségben István nevet nyert keresztfia és Gizella bajor hercegnő házassága előkészítésében. Az Adalberttel indult térítő hullámot – immár törés nélkül – a prágai püspök tanítványai (köztük Radla-Sebestyén és Asrik-Anasztáz), valamint a Gizellával és a tőle függetlenül bejött német papok folytatták tovább.

A térítés lefolyására, illetve körülményeire két akcióból vonhatunk le következtetéseket. Az egyik Querfurti Bruno (Bonifác) nevéhez fűződik. Ő, az itáliai remete, aki ugyan Asrik-Anasztáz tanítványa volt, de világfelfogásában nem egyházi hivatalt vállaló mesteréhez, hanem a mártíromságot kereső Adalberthez állt közelebb, a „hivatásos” térítő megszemélyesítője. 1003 és 1008 között – rövid megszakítással – mintegy négy évet töltött a Kárpát-medencében. Az itáliai (Lengyelországban térítő) remeték általa megörökített élettörténetében maga írja, hogy „odahagyván a poroszokat, ahová az új szent, Adalbert megölése miatt engem jogosabb ok vezetett volna, a fekete magyarok számára kezdtém hordozni az evangéliumot balul sikerült munkával és gyenge vállal, ahová akkor a keleti részek felé hajóra szálltam”. A fekete magyarok a kavarak voltak. Hogy Bonifác körükben is a mártíromságot kereste, azt a nagyobbik István-legenda egyik megjegyzése tanúsítja. Eszerint Asrik atya egyik tanítványa, „egy Bonifác nevű, akit az atya helyébe rendeltek apátnak, midőn Magyarország alsó részébe küldte igét hirdetni a boldog király, kardtól sebesült meg a nyakán, és még élt egy darabig”. Bonifác térítése István király kezdeményezésére történt, de saját bevallása szerint nem sok sikerrel. Miután 1008-ban elhagyta a Kárpát-medencét, II. Henrikhez 1009 elején intézett levelében „hallo-másra hagyatkozva számolhatott be a döntő fordulatról: „Hallottam a

fekete magyarokról is... – jóllehet a mieink (amit Isten bocsásson meg) nagy bűnnel többeket megvakítottak –, hogy valamennyien megtérve keresztényekké lettek.” A térítés gyors sikerét az eredményezte, hogy – amint egy francia krónikás ránk örököltette – „István, Magyarország királya háborúval támadva Fekete Magyarországra, mind erőszakkal, mind félelemmel és szeretettel méltó volt azt az egész földet az igaz hitre téríteni”. A térítés tehát – főleg, ha háborúval párosult – nem nélkülözte a lelki kényszerítést, sőt a fizikai erőszakot sem.

A másik, forrással dokumentálható térítő akció Gellért csanádi püspök nevéhez fűződik 1030-at követően. Gellért nem „hivatásos” misszionárius volt, hanem egy, döntően pogány nomádok lakta terület püspöke, ahol magának kellett a térítés élére állnia. Erről a szent főpap nagyobbik legendája így rajzol képet: Gellérthez „özlöltek a nemesek és a nemtelenek, a gazdagok és a szegények, azt kívánva tőle, hogy az isteni Szentháromság nevében keresztelje meg őket. Ezeket úgy fogadta, mintha a saját fiai lennének, s hogy felengedjenek előtte, asztalához is meghívta őket. A király állította ispánok is sokakat odahoztak, akik aztán Keresztelő Szent János monostorában megkeresztelkedtek. A rengeteg nép ott ácsorgott még a temetőkert kapujában is, magukkal hozva ennivalójukat, s azoknak, akik keresztelték őket, nem volt nyugodalmuk csak éjszaka. Roppant erőpróbanak voltak kitéve, de Krisztus nevéért, akinek dolgában helytállni törekedtek, zokszó nélkül s szíves örömet elviselték ezt a fáradságot. Azoknak pedig, akik már megkeresztelkedtek, a püspök Isten ígését hirdette lankadatlanul.” Az idealizáló leíráson is átsüt, hogy az önkéntesség mellett a kényszerítés itt sem maradt el (legfeljebb szelídebb formában érvényesült), hiszen ispánok hajtották a népet keresztvíz alá. Amikor pedig Gellértől a templom építésére szolgáló helyek megszentelését kérték az emberek, a lakoma elköltése után a püspök számára a férfiak „különféle adományokat és ajándékokat ajánlottak fel, nagy értékű dolgokat, jelesül is lovakat, ökröket és juhokat, sok-sok szőnyeget, az asszonyok pedig aranygyűrűket és nyakékeket”. A főpapnak juttatott javak tipikusan egy nomád módra élő társadalom értékeinek tekinthetők. A latin rítusú keresztény hitre térítés hosszasan elnyúló, sok évtizedes folyamat volt, amely kezdetben megelőzte, utóbb inkább követte az egyházi intézmények létre-

jöttét. Ugyanakkor a térítés maga mint egyszeri aktus csak a dolog könnyebbik és gyorsabbik része volt. Sokkal nehezebben ment és tovább tartott a hitélet meggyökeresedése, vagyis a keresztény tanok beépülése az egyes emberek és közösségek életébe.

Egyházszervezet A világi egyház szervezetének kiépítése éppen azt a célt szolgálta, hogy az egyház intézményesen jelen legyen a mindennapokban, miként a pogány hiedelmek is át- meg átszötték az emberek életét a születéstől a halálig. Az intézményesült latin egyház legelső (nem kolostori) szervezetei a székhelyhez kötött püspökségek voltak. Fel szokták tételezni, hogy István egyházszervezete kiépítésében a 9. század közepéről való Pseudo-Isidor-féle gyűjteményt tekintette alapnak, amely szerint egy tartomány saját királlyal, egy érsekkel és alája tartozó 10-11 püspökkel rendelkezik. Nyomatékosította e feltevést, hogy e gyűjtemény ismert volt az István kori Magyarországon, hiszen az első király törvénye merített belőle. Mégis bizonytalan, hogy a lehetőségek és a szükségletek bölcs kompromisszuma helyett e dogma vezette volna Istvánt az egyházszervező munkában. Egyfelől uralma végéig nem jött létre országában a megkívánt 10-11 püspökség (pedig mi sem lett volna egyszerűbb, mint kisebb határú egyházmegyékkel teljesíteni ezt a követelményt), másfelől Magyarországon a 11. század első felében nem is egy, hanem két érsekség létesült. Joggal lehet István egyházszervező tevékenységéről beszélni, hiszen István több okból is eljáráhatott e téren. Egyfelől a korabeli felfogás szerint az önálló uralkodó legfőbb ismérve, hogy ő igazgatja az egyházakat. Mivel István király és pap (*rex et sacerdos*), az angolszász koronázási *ordo* egyik imádsága szerint főpap-fejedelem (*presul princeps*) volt, mint egyházi méltóság (főpásztor) szabadon rendelkezett a püspökségekkel, és a koronázással felhatalmazást is kapott egyházzal kapcsolatos intézkedésekre. Másfelől – aligha függetlenül a II. Henrik korabeli német viszonyoktól, amikor a német császár úgy kezelte a püspökségeket és a birodalmi apátságokat, mint saját egyházait – István szintén hajlamos volt ezek magyarországi megfelelőit magán

egyházainak tekinteni. Nem is alaptalanul, hiszen létrehozásukban meghatározó szerepet játszott.

Thietmar aligha véletlenül emelte ki István koronayerésével kapcsolatban azt, hogy „püspöki székeket létesítve kapott koronát és áldást”. A pannonhalmi monostor alapítása idején (996-ban) még nem volt püspökség a Kárpát-medencében (a 970-es évek latin rítusú térítő-püspöksége nyilván elenyészett). Az első, székhelyhez kötött püspökség, a veszprémi felállításában nagy szerepe volt Gizellának. A nagyobbik István-legenda arról írt, hogy Gizella a veszprémi püspökséget „alapkővétől kezdve a szolgálathoz szükséges teljes arany- és ezüstkészlettel meg sokféle kelmével ékesítette fel”. Ez aligha jelent mást, mint alapítást. A 13. században még emlékeztek arra, hogy a veszprémi püspökség volt az első magyarországi egyházmegye, sőt egy 1232. évi oklevél kifejezetten Gizellát mondta a veszprémi egyház alapítójának. 1217-ig Veszprémben őrizték Gizella koronáját. Veszprém számított a magyar királynék székvárosának, akiknek koronázását a veszprémi püspök végezte. Veszprémben állt az úgynevezett Gizella-kápolna. Persze nem csodálható, hogy a magyar egyházszervezet központja mégsem a királyné, hanem a király székvárosa, Esztergom lett. Esztergom egyházmegyéje azonban mindenképpen másodlagos alakulás volt nemcsak Veszpréméhez, hanem talán Győréhez képest is. A Dunántúl azon részét, amelyen az Árpádok befolyása 1000 táján érvényesült (a délkeleti rész kivételével az egész Dunántúl), két püspökség töltötte ki, a veszprémi és a győri. Ezzel szemben az esztergomi egyházmegye területe – a székvárost, Esztergomot leszámítva – kiszorult a Duna jobb partjáról, s az a furcsa helyzet állt elő, hogy ezen egyházmegye bármely pontjáról a székváros felkereséséhez át kellett kelni a Dunán. Alkalmassint a koronázást közvetlenül megelőzően az a két püspöki szék, amely már létezett, és amelyet Thietmar említett, a veszprémi és a győri lehetett, s harmadikként csatlakozott hozzájuk, illetve emelkedett föléjük a koronázást követően, 1001-ben az esztergomi. Az önálló magyar egyházszervezet kiépítésével és elismertetésével István elhárította a német birodalmi egyháztól való függés veszélyét. E három egyházmegye nagyjából (az esztergomi érsekség később megszállt északi és keleti része kivételével) kiadja azt a területet, amelyen a 10. század végén az Árpádok

törzsi állama létezett. Innen indult el az új évezred elején István, hogy koronás királyként ténylegesen az egész Kárpát-medence, azaz a megszülető Magyarország uralkodójává váljék.

Katonai és térítő akcióit mindenütt a világi közigazgatás intézményének és a világi egyház szervezetének a kiépítése követte. Gyula törzsi államának felszámolása (1003) után sor került az eredetileg egész Észak-Erdélyt magában foglaló Doboka megye és az erdélyi püspökség kialakítására. Doboka feltételezés szerint a Gyula elleni háborúban István hadvezére volt. E katonai akcióval együtt döntötte meg a király Dél-Erdélyben a bolgár származású, de lényegében már magyar törzsfőként viselkedő Keán uralmát, itt jött létre a kezdetben egész Dél-Erdélyt felölelő Fehér megye, majd hamarosan erre a vidékre is kiterjedt az erdélyi püspök fennhatósága, sőt utóbb annak központja Gyulafehérvárra került át. Úgy tűnik, 1009-ben újabb egyházmegyéek alakultak. A Fekete Magyarország ellen győztesen megvívott háborút követően a pécsi püspökség kelt életre (István püspökségei közül ez az egyetlen, amelynek pontos dátumot viselő alapító oklevele ránk maradt). Péccsel együtt született meg Kalocsa egyházmegyéje, ez már ekkor, de legkésőbb 1050-ig érseki rangra emelkedett (a két magyarországi érsekség léteének magyarázatára több elmélet született). Nagyjából ekkorra tehető az egri püspökség alapítása, amelyet megelőzött a terület urának, a kavarok főnökének, Aba Sámuelnek keresztény hitre térése. 1009 táján tehát már hét egyházmegye létezett a Kárpát-medencében. Ismét azt tapasztaljuk, amit már számos más vonatkozásban (a pénzverés, az oklevéladás stb. terén) láthattunk: a 11. század első évtizede kivételesen dinamikus és mozgalmas időszak volt. Mintegy két évtizednyi szünet után, 1030-ban foglalta el az Ajtony leverését követően annak uralmi területén létesített csanádi egyházmegye püspöki székét Gellért. Végül bizonytalan, hogy a bihari és a váci egyházmegye egyáltalán István alapítása-e. A király hőcsességét jelzi, hogy dogmák kedvéért nem szabdalta át a különféle törzsi területeket az egyházmegyéek létesítésekor, s az amúgy is komoly megrázkódtatásokkal járó változásokat nem akarta további ellentétek szításával élezni. László nevéhez fűződik a zágrábi püspökség felállítása és a bihari püspökség központjának (Nagy-)Váradra, a kalocsai érsekségének pedig Bácsra helyezése. Bizonytalan a

nyitrai püspökség László alatti felállítása. István korában megkezdődött a püspöki székhelyeken a dómkolostorok kialakítása. Itt világi papok (kanonokok) és bencés szerzetesek szinte monostori szervezetben éltek együtt. Amilyen mértékben kiszorultak a püspökök környezetéből a barátok (már a 11. század második felében), oly mértékben alakult át a dómkolostor székeskáptalanná. A 11. században még csak az Árpádok alapítottak társaskáptalanokat, ezek sorából jelentőségét tekintve messze kiemelkedik a Boldogasszony tiszteletére István által létesített székesfehérvári prépostság, amely a dinasztia szakrális központja lett.

Lényegében az egyházmegyékkel egy időben kezdődött meg a plébániahálózat alapjainak lerakása. A legkorábbi keresztelőegyházak az ispánság és megye központjának számító vár mellett jöttek létre. Ez magyarázza, hogy István első törvénykönyvében több ügyben az ispán és a pap együtt járt el. Néhány évtized alatt azonban megszorodtak a plébániák, és még István célul tűzhetette ki azt, hogy minden tíz falu építsen egy templomot, s úgy rendelkezett, hogy ruhákról és oltártakarókról a király, papról és könyvekről a püspök gondoskodjék, telekkel, két szolgálóval, lóval, kancával, hat ökörrel, két tehénnel és 30 aprójószággal pedig a falvak lássák el azt. Egy-egy templom létesítése tehát széles körű összefogást igényelt. Ugyanakkor a vélhető falusűrűséget figyelembe véve a tízfalunkénti egy templom meglehetősen ritka plébániahálózatról vall. Mindenesetre a plébániák száma a század folyamán nőtt, s ennek következtében a későbbiekben az ispán legtöbbször már nem a pappal, hanem a püspökkel szerepelt együtt. Ugyanakkor a plébániák számának gyarapodása azt eredményezte, hogy az ispáni vár templomának papja kiemelkedett a vidék többi, utóbb létesített egyházának papja közül. s fennhatóságot kezdett gyakorolni a várkerület egyháza felett. Az 1067 körül szereplő *sacerdos parochianus* (kerületi pap) már ilyennek tekinthető. László 1092. évi I. törvénykönyvében neve *archipresbiter* (főpresbiter) – a magyar *esperes* szó ebből, illetve ennek olasz változatából származik –, s innen már csak egy lépés, hogy megjelenjen a 11–12. század fordulóján az *archiducemus* (főesperes) elnevezés. A főesperes a püspök és a plébános közti méltóság az egyházi hierarchiában. s pasztorizációs feladatai mellett immár igazgatási funk-

ciót is ellátott. E tisztség megszületésével az ispán meglelte a maga egyházkormányzati párját. A 11. század végére a magyarországi világi egyház szervezete (érsekségek, püspökségek, káptalanok, főesperességek, plébániák) alapvonalaiiban kialakult.

Püspökök A 11. századi magyar világi egyház arculatának kiformálásában meghatározó szerepe volt annak, hogy kik, milyen püspökök kerültek az egyházmegyék élére. Természetes, hogy az első főpapok kivétel nélkül idegenek voltak, külföldről érkeztek, hiszen évtizedeknek kellett eltelniük ahhoz, hogy magyar származásúak eljussanak a képzettség azon szintjére, a tudás azon fokára, hogy püspökké szentelhessék őket. Amikor tehát a néhány 11. századi püspök életéről ránk maradt töredékeket, morzsákat tekintjük át, voltaképpen a korszak Magyarországnak szellemi kapcsolódási pontjairól kapunk képet. A 11. századi főpapok többségének legfeljebb a nevét tudjuk, számos esetben még azt sem. Sajátságos, hogy a váci püspökök listája csak 1111-gyel kezdődik, vagyis a 11. századból váci püspököt nem ismerünk. Ugyancsak nincs biztos információnk egyetlen e századbeli erdélyi vagy győri főpapról sem, s főleg ez utóbbi feltűnő, hiszen a győrit a legkorábbi püspökségek egyikeként tarthatjuk számon. Így tehát meglehetősen szűk körből meríthetünk a püspökportrék felvázolásakor. Az első esztergomi érsek Domokos lehetett, aki csak az 1001. évi pannonthalmi alapítólevélben szerepel, méghozzá két minőségben is. Egyrészt István nagyfejedelem még a Koppány elleni hadjárat előtt német vezérei – Pázmány, Hont és Orci – társaságában vele együtt tett fogadalmat a pannonthalmi monostor megadományozására, másrészt Domokos szerepel e pannonthalmi oklevélben annak készítőjeként. A német „vonal” itt is kézenfekvő, hiszen ezt a diplomát Heribert C. III. Ottó egykori írnoka vetette pergamenre. Domokos ennél fogva nagy valószínűséggel német származású lehetett. A pannonthalmi alapítólevél toldaléka az egyház felszentelésekor már Sebestyént nevezte meg érseknek. Ha igaz az a feltevés, hogy e bővítés 1005 tájáról való, akkor egyértelmű, hogy Domokost Sebestyén követte az érseki széken. Érsekségéről Hartvik 12. század elején keletkezett István-legendája e szá-

vakkal emlékezett meg: „Volt egy szerzetes, Sebestyén nevezetű, akiről úgy hírllett, példás életű és Isten szolgálatában jámborul vallásos. Ezt csodás szeretettel megkedvelte a tiszteletreméltó király [István], hiszen minél jámborabb volt valaki, annál kedvesebb az ő szemében. Mivel tehát életének érdemeiért a főpapi tisztségre méltónak ítélte, az esztergomi érsekség élére vezetőül odaállította.” E Sebestyént Radlával azonosítják, Radla cseh származású szerzetes volt, Adalbert társa, aki a prágai püspök száműzetése idején került Géza udvarába. Pannonhalmi apát lett, majd feje az – időközben szentté avatott Adalbertről elnevezett – esztergomi érsekségnek.

Egész legenda szövődött – már a középkorban, majd a 20. században is – Asztrik személye köré, akinek neve feltételezés szerint eredetileg Aseriknek, illetve Asriknak hangozhatott. A középkori legendát lejegyző Hartvik püspök Asrik, más néven Anasztáz kalocsai püspököt tette meg István követévé azzal a megbízáttal, hogy áldást és koronát hozzon számára Rómából, a pápától, amit Asrik teljesített. Hartvik szerint Sebestyént vaksága idején három esztendeig Asrik helyettesítette Esztergom élén, majd érseki palástral tért vissza Kalocsára. A 20. századi legenda Asrikból a lengyelországi Meseritz apátját formálta meg, aki pápai legátusként adott tanácsot Istvánnak, hogy a király Pannonhalmára részére a Monte Cassinó-i apátság szabadságát adományozza. Még az is felmerült, hogy a Kalocsán előkerült érseki sír és leletei (pásztorbotfej, kehely, gyűrű, kereszt stb.) Asrik hagyatékát jelentik. A valóság a kutatás mai állása szerint az, hogy Asrik (vagy Aserik) német (esetleg lotaringiai vagy burgund) származású klerikus volt, aki az egyházban az Anasztáz nevet használta. Adalbert tanítványaként a prágai püspökkel és annak társával, Radlával együtt jött az Árpádok törzsi államába. Ő is pannonhalmi apát lett, de nem világos, hogy mikor. Radla-Sebestyén elhunytával ő következett az esztergomi érseki székben. A frankfurti zsinat 1007-ben Anasztáz néven a magyarok érsekeként említette. A bambergi püspökség 1012. évi felszentelésekor Aserik néven szintén mint a magyarok érseke volt jelen. Évtizedekig állt Esztergom élén. 1030-at kevéssel megelőzően Arnoldot, a regensburgi Szent Emmerám-kolostor szerzetesét apátja Magyarországra küldte, ahol – saját beszámolója szerint – „Anasztáz érsek megkülönböztetett nyájas-

sággal fogadott és szólt hozzám. Az érsek, amikor elolvasta Szent Emmerámnak a régi és hiányos könyvét, az anyagot a szentenciákkal [személytelen mondásokkal] együtt jóváhagyta, de ezek sorát stílusuk miatt véleménye súlyával megróttta. Hat hétig nála maradtam, s a leg-szentebb patrónus [Szent Emmerám] emlékezetére néhány antiphonát [énekes zsoltosmát] költöttem... Az említett püspök az antiphonákat szerzeteseivel és klerikusaival betaníttatta, és a székesegyházban a szent születése napján [szeptember 22-én] énekellette." A szöveg Anasztáz irodalmi és zenei műveltségét tükrözi, továbbá azt, hogy Arnoldnak nem kellett Anasztázzal megismertetnie Emmerám kultuszát, az már ismert volt Esztergomban. Asrik hosszú érseksége adja magyarázatát, hogy – miként Nagy Károly nevéből a szláv *kralj*, onnan pedig a magyar *király* szó származott – nevéből a magyar nyelv *érsek* szava eredt.

Pécs első püspöke Bonipert volt. Németes neve ellenére inkább francia származású lehetett. Ezt bizonyítja, hogy levélben fordult francia püspöktársához, Fulbert chartres-i püspökhöz, amelyben azt kérte, hogy követe, Hilduin útján (aki talán pécsi klerikus volt) küldje el neki Priscianus egy munkáját. Bonipert levele nem, csak Fulbert válasza maradt ránk. A kérés önmagában azt jelzi: Bonipertnek és paptársainak a kor legszínvonalasabb latin nyelvkönyvére volt szükségük. Bonipertet Mór váltotta Pécs püspöki székében. Ő az első (vagy a legelső közül való) hazai származású magyarországi főpap, iskoláit Pannonhalmán végezte. Irodalmi tevékenységet folytatott, ő írta meg 1064 táján Szent Zoerard-András és Benedek lengyel remeték élettörténetét. Ebben említette meg, hogy „még mint tanulógyerek” látta Benedeket, hiszen „a mi Szent Márton püspök tiszteletére szentelt monostorunkat [Pannonhalmát]... Benedek szerzetes sűrűn felkereste”. Szent Imre herceg legendája említést tesz arról, hogy Mórt, aki tanulmányai végeztével szerzetes (majd apát) lett Pannonhalmán, István király megkísértette, „igen sok olyan dolgot vetett a szemére, mely a szerzetesi élettel ellenkezik... Mór egyáltalán nem védekezett, hanem alázatosan megállt, s reménykedve menekült Istenhez, aki az emberi lelket vizsgálja... Ezután Szent István... Mórt dicséretekkel halmozta el, és hogy egy főpapi szék dísze

legyen, kevéssel ezután [1036-ban] Pécsen a püspöki méltóságra emelte.”

A 11. századi püspökök közül – szentté avatásának és két legendájának köszönhetően – a legtöbb ismerettel Gellérről rendelkezünk. Veleencei család sarjaként szülővárosának Szent György-monostorában végezte tanulmányait, perjellé emelték, utóbb apát lett. Egyházi pályája tehát szerzetesként indult. Hivatalától azonban megvált, remeteéletet élt, majd a Szentföldre akart utazni, hogy a zsidóknak és a mohamedánoknak prédikáljon. Egy Adria-tenger melletti monostorban hallott először arról, hogy hitetlen szíve megtérítésére, ördögöktől megszálly lelke megmentésére „ez idő szerint a magyar népnek van leginkább szüksége”. István király elé vezették, aki megerősítette a monostorban hallottakat: „Miképp is találhatna alkalmasabb országot ennél, hogy az Urat szolgálja?” Gellért lett az uralkodó fiának, Imrének a nevelője, majd hét esztendő a Bakony rengetegében töltött, ahol imádkozott, böjtölt, és irodalmi alkotásokat hozott létre. 1030-ban a frissen alapított csanádi egyházmegye püspöki székét foglalta el. Kivette a részét a hajdan Ajtony uralma alatt állt terület népének megtérítéséből. Püspöksége székhelyén nagy építkezésekre fogott. Az István halálát követő trónharcokban nem maradt semleges, mert – más-más módon ugyan – mind Péter, mind Aba Sámuel alatt veszni látta a keresztény értékeket. Ezekben az években írta meg *Deliberatio* (Elmétkedés) címmel a Szentírást magyarázó nagy filozófiai-teológiai művét. Élére állt a Vazul-fiak visszahívását kezdeményező mozgalomnak, de a közben kitört pogányfelkelés résztvevői megölték. Több más főpap is áldozatul esett 1046-ban a keresztényellenes pogromnak, közülük Modeszt, Buldi (Bód) és Besztrik (Beszteréd) nevét ismerjük, de közelebbit nem tudunk róluk. Három püspök élte túl a leszámolást, köztük volt Mór, valamint Beneta, aki feltevés szerint Benedek néven 1055-ben esztergomi érseként szerepel. A harmadik túlélő a lotaringiai származású Leodvin lehetett, Bihar első püspöke, hiszen a frissen trónra lépett András parancsára ő olvasta el a kincstár ereklýéinek iratait. A László alatt Váradra áthelyezett bihari püspökség élén a 11. század végén egy Kálmán nevű főpapot találunk. I. Géza király fia volt, akit öccse, Álmos ellenében ki akartak zárni az uralkodói hatalom megszerzésének lehetőségéből.

Ezért a keresztény Európában szokásos eljáráshoz folyamodtak: papi pályára küldték, s annak csúcsaként püspökké szentelték. A 11. századi püspökökről ránk maradt életrajzszilánkok világosan mutatják, hogy a főpapi székek betöltői Európa számos országából jöttek, különböző előélet után váltak a 11. századi Magyarország szellemi arculatának formálóiává.

Kolostorok Míg a világi (más néven szekuláris) egyház, illetve annak szervezete igazgatási feladatokat is ellátott, bizonyos értelemben hivatalyszerűen működött, addig a szerzetesség (a reguláris egyház) más értékek mentén jött létre. A latin rítusú kereszténység sokáig egyetlen rendje, a bencés rend a 6. század első felétől létezett. A rendalapító Szent Benedek által megalkotott *Regulában* a hangsúly a szerzetesek – apátjuk vezetésével folyó – közös életén volt, amelyet a közös imádság (zsoltosma) határozott meg. A szerzetesek a pihenésre és étkezésre fordított időn kívül imádkoztak és dolgoztak. Ezt fejezte ki *Ora et labora* (imádkozz és dolgozz) jelmondatuk. Az imádkozásba természetesen az önművelés, az olvasás is beletartozott, a fizikai munkába pedig a mezőgazdasági és/vagy kézműipari tevékenység. A közös élet elengedhetetlen velejárója volt az engedelmesség és sok más keresztényi erény gyakorlása. Háttal fordítottak az e világi dolgoknak, önellátók voltak, az egyes kolostorokat hierarchikus alá-fölérendeltség nem kötötte össze. Időnek múltával azonban a rendalapító eszméi nem érvényesültek eredeti formájukban, utat tört az elvilágiasodás, a szerzetesek fegyelme meglazult. Amikor a Kárpát-medencében az első bencés monostorok létrejöttek, a rend éppen különböző országokból kiindult és különböző elképzeléseket zászlajára tűző reformokat élt át, valamennyi a szerzetesi élet megújítását tekintve feladatának. A magyarországi fejlődésen mindhárom jelentős irányzat rajta hagyta lenyomatát.

A burgundiai Clunyből kiindult mozgalom fel akarta számolni az egyes monostorok teljes függetlenségét, a kolostorhálózat központosítására törekedett, a világtól való teljes elzárkózásra helyezte a hangsúlyt, nem folytatott térítő tevékenységet, e befelé fordulás jeleként a

liturgia mind ünnepélyesebbé vált. István alatt a nagy tekintélyű Odilo apát állt Cluny élén, akivel a magyar király levelezést folytatott. Odilónak egyetlen, Istvánhoz intézett levele maradt ránk, ebből kiderül, hogy korábban már tájékoztatta Istvánt a clunyi szövetséget illetően. (A központosítást ugyanis maga Cluny valósította meg, és főleg Franciaországban több tucat leányegyháza volt.) Noha – mint életirataiból tudjuk – Odilo számon tartotta Istvánt a német császárok, a francia és a navarrai királyok mellett, mint akivel kapcsolatot tartott, a magyar egyház clunyi alapvetése nem igazolható. A másik irányzat központja a lotaringiai Gorze volt. Ez nem törekedett a bencés kolostorok egy szervezetbe történő összefogására, nem vonakodott térítő tevékenység végzésétől, s noha szigorúbb volt az aszkézis követésében Clunynél (a kolostor belső élete erősen ritualizált keretek között folyt, a középpontban az istentisztelet állt), kifelé mégis elismerte a hűbérurak, végső fokon a császár fennhatóságát a monostorok felett. Ez utóbbi mozzanat folytán a gorzei reform a Német Birodalom területén vált kiváltképpen elterjedtté, hiszen összevágott István sógorának, II. Henriknek a birodalmi egyházakat magánegházaiként kezelő gyakorlatával. Mivel a gorzei irányzat terjedt el Bajorországban, a bajor papok ezt a modellt hozták el Magyarországra. Ugyanehhez az irányzathoz tartozott Magdeburg, ahonnan Adalbert és tanítványai elindultak. Adalbert – aki jelentős hatást gyakorolt a korai magyar egyházra – ugyanakkor sajátos módon alakította ki a maga kötődéseit. Semmi kapcsolatot nem tartott Clunyval, és nem azonosult a gorzei iránnyal sem. Egyedül a harmadik, az itáliai reformmozgalom gyakorolt érdemleges hatást rá, az, amelyik a legszélsőségesebb formában képviselte a már remeteségbe hajló aszkézist, s amelyik a legtovább ment el a hagyományos bencés együttélési keretek megkérdőjelezésében. Adalbert életrajzményét legtisztábban a rossanói (calabriai) Nilus remeténél, az itáliai görög apátnál találta meg, s noha nem nála kötött ki, hanem a római Szent Elekről és Bonifácról elnevezett bencés kolostorban, ott buzgó aszkézisével kitűnt szerzetestársai közül. Ezt megelőző prágai püspökségéről pedig életrajzírója, a Fekete Magyarországon térítő Querfurti Bruno azt írta: „püspöki tisztségében több fáradtságot viselt el, keményebben és szigorúbban élt, mint később a monostorban”.

Magyarország a különböző bencés reformmozgalmak találkozóhelye volt. Itt azonban ezek nem reformmozgalomként értékelendők, hiszen a magyarországi szerzetesség éppen most volt megszületőben, amely nem „romlott el”, tehát nem is kellett megújítani. Ezek az irányzatok Magyarországon mint különféle szellemi hatások jelentkeztek. Érvényesülési körük két szempontból sem szűkíthető le a bencés szerzetességre (bár eredendően annak megreformálásaként születtek meg). Egyrészt a világi papok az egész 11. században még a szerzetesektől vettek példát, a követendő minta számukra a szerzetes volt, másrészt a Magyarországon megfordult klerikusok esetében jelentős átjárás volt a szerzetesség és a világi papság között. (Számos bencés jutott püspöki székbe.) A legtöbb esetben a hazai bencesség kapcsolódási pontjait csak másodlagos jelekből, közvetett adatok alapján ítéldhetjük meg. Az első magyarországi bencés kolostor, Pannonhalma nem Clunyvel tartott közösséget, hanem az itáliai központokkal voltak kapcsolatai. Adalbert tanítványai közvetíthették Pannonhalmára a római Szent Elek és Bonifác kolostor görög-latin szellemiségét, az alapító oklevél szerint viszont a pannonhalmi monostor a Monte Cassinó-i apátság kiváltságát kapta meg. Egyébként Adalbert is megfordult Monte Cassinóban, s csak azért nem lépett szerzetesei sorába, mert észrevette: a Monte Cassinó-iak előnyt akartak húzni püspök voltából, ami a tiszta jellemű Adalbert számára elfogadhatatlan volt. Az alapítólevél szerint Pannonhalma e kiváltságot Anasztáz apát (vagyis Asrik atya) „közbenjárására, tanácsával és kívánságára” kapta, aki maga is megfordult Itáliában, s közelről ismerte az ottani bencés szerzetességet. Hogy az olasz hatás nem volt jelentéktelen, azt további adatok is mutatják. A zalavári apátság – egyébként hamis – 1019. évi oklevelében, vagyis az állítólagos alapításkor Péter latin apát szerepel, akit inkább olasznak, mint franciának gondolhatunk. Ugyancsak latin (olasz?) apátja volt a Béla király által alapított szekszárdi monostornak 1074-ben Vilmos személyében. Az István király kori bakonybéli monostor létesítésében Gizella királyné rokona, Cünther játszott nagy szerepet, ami német (közvetve lotaringiai) hatást tükrözhet. A zabori monostor Szent Ipolyi titulusa talán szintén német befolyást mutat az alapításban. A László király által felállított somogyvári apátság viszont a clunyi közösségbe tartozó francia

Saint Gilles bencés kolostor leányegyháza lett. Olykor a hatások igen bonyolultan szövődtek egybe, mint azt Adalbert példája mutatta. Günther német volt ugyan, de egyfajta, az itáliaival rokon remetei élet-eszményt testesített meg. Gellért abban a velencei kolostorban nevelkedett, amely Clunyvel tartott leginkább kapcsolatot, de Gellért jól ismerte a Ravenna környéki remeteket, s maga is hét évet remetéskedett Bakonybéiben.

Pécsváradot kivéve az első bencés monostorok (Pannonhalma, Zalavár, Bakonybél, Zobor, valamint az apácakolostorként megszervezett Somlyóvásárhely) az Árpádok egykori törzsi területén létesültek, vagyis a három korai püspökség (Veszprém, Győr, Esztergom) területén, s valamennyinek az alapítása István király nevéhez fűződik. Ha missziós feladatokat láttak volna el, akkor inkább a Duna vonalától keletre kellett volna állniuk, ahol nagy szükség lett volna közreműködésükre a térítésben. Hogy azonban a Dunántúlon sem missziós feladatokat láttak el, azt az is mutatja, hogy közülük néhány „gyanúsán” közel feküdt a térítést irányító megyéspüspök székvárosához (Bakonybél Veszprémhez, Pécsvárad Pécshez), s a monostorok közül mindössze Pannonhalma alapítása előzte meg a püspökségi szervezet létrehozását, felszentelése viszont akkor történt, amikor már létezett közelségében Győr püspöksége. Aba Sámuel leszámítva – aki Abasárott emelt monostort – a későbbi királyok szintén többnyire a Dunántúlon alapítottak olykor temetkezési helyként is szolgáló saját bencés monostort (András Tihanyban, Béla Szekszárdon, Géza Garamszentbenedeken, László Somogyvárott és Bátán), s itt jött létre az első magánalapítású monostor is, az Ottó somogyi ispán létesítette Zselicszentjakab. A 11. század második felében már a keleti országrészben is szaporodni kezdtek a királyi (Béla alapítása Kolozsmonostor, Lászlóé Szentjobb) és a magánkézben levő apátságok (Péter ispán alapítása Százd, több monostort, így Feldebrőt és Szent régészeti bizonyíték keltez a 11. századra). E kolostorok napi egyházigazgatási feladatoktól való elhatárolódását mutatja, hogy nehezebben megközelíthető helyeken létesültek, Pannonhalma dombon, Bakonybél és Zobor a rengetegben, Zalavár mocsaraktól körülvéve. A korai magyar kolostori szervezet sajátossága, hogy a bencések mellett (sőt Veszprémvölgy Géza nagyfejedelemhez kapcsolása esetén

a bencéseket megelőzően) jelen voltak a görög rítusú baziliták és bazilisszák. A 11. században még nem egyszerűen megtűrték őket, hanem gondoskodtak fennmaradásukról, így Gellért Marosvárról (Csánádról) a püspöki székhelyhez közel fekvő Oroszlámosra telepítette a görög szerzeteseket, sőt utolsó hullámban – orosz felesége kedvéért – András király még újakat is hozott létre (Visegrádon és a Tihany melletti Oroszkón). A magyar királyok a görög püspöki szervezetet, amely a keleti egyház fejének számító bizánci császárnak lehetőséget adott volna magyarországi beavatkozásra, nem tűrték meg, de a görög kolostorokat nem bántották. Ezek csekély számuk és jelentőségük okán – színezték, de érdemben nem befolyásolták a magyarországi szerzetességet, amely a világi egyház 11. század végére megállapodottnak tekinthető szervezetével ellentétben – éppen a következő évszázadokban meg majd át igen jelentős változáson.

Iskolázás A 11. században még nem voltak egyetemek, az első olyan oktatási intézmény, amely mai fogalmaink szerint a főiskolai szintnek felelt meg, 1088-ban Bolognában jött létre; az egyetemek megszületésére a 12. századig várni kellett. Ennélfogva a 11. században nem lehetett külföldre menni felsőfokú tanulmányokra, egy-egy ország nem háríthatta át a magas szintű képzést idegen országokra, hanem magának kellett saját szükségletei kielégítéséről gondoskodnia. E szükségletek a kereszténység felvételének évszázadában lényegében arra az igen szűk körre terjedtek ki, amit a *clericus* (klerikus) fogalma fejezett ki. A klerikus szó kétféle értelemben élt ekkor: egyrészt a papi rend felvételét jelentette (ez társadalmi állásra utalt), másrészt pedig a reguláris egyházban műveltségi szintet fejezett ki. A két jelentés természetesen nem állt ellentétben egymással, hiszen a klerikus leggyakrabban pap volt, de nem minden esetben. Ha a szerzetes nem vett fel papi rendet, műveltsége okán hozzájuthatott a klerikus minősítéshez. Nyugat-Európában a Karoling kor óta a magas műveltséget a birodalmi apátsági és a püspöki (székesegyházi vagy dóm-) iskolák adták, de tartottak fenn iskolákat a kisebb káptalanok és a nagyobb plébániák is. Azzal kapcsolatban, hogy a Magyarország számára mintául

szolgáló Nyugat-Európában a dóm-, illetve monostori iskolákban milyen oktatási rend volt, számos híradás áll rendelkezésünkre. Jellege és időpontja miatt figyelmet kelt Speyeri Walthernek 984-ből való visszaemlékezése iskolás éveire. Ez már csak néhány évtizednyi távolságra van attól az időtől, amikor Magyarországon is megindul az iskolázás. A tanuló először az olvasással ismerkedett meg. Zsoltároskönyveket használtak erre. A betűk megtanulását követte a szótagolás („sillabizálás”). A zsoltároskönyv betűit másolták le, ez volt az első lépcsőfok az írás megtanulásához. Ugyanakkor a zsoltároskönyv szolgált kiindulópontként az éneklés elsajátításához is. Egyszerű dallamokat tanultak meg, olyanokat, amelyeket a kórusban hasznosítani lehetett. A képzés ezen alapozó része két évet vett igénybe. Erre épült a nyelvtan (*grammatica*), amely természetesen – miként az olvasás és az írás is – a latin nyelvre terjedt ki. Ekkor kellett a nyelvi szabályokat biztonságosan elsajátítani, hogy e négy év alatt eljussanak a szövegek olvasásáig, értelmezéséig. Az auktorok sorában 1000 táján a klasszikus ókor legjelentősebb („pogány”) szerzőit olvasták (Horatiust, Vergiliust, a Magyarországon is ismert Cicerót és Lucanust), akiknek szövegei szolgáltak alapul arra, hogy a tanulók saját alkotásként latinul átfogalmazzák a klasszikusokat, compendiumokat készítsenek. Sokkal rövidebben és elnagyoltabban foglalkoztak a többi tudománnyal, még viszonylag bővebben a filozófiával és a szónoklattal, de csak kivonatossan, felületesen a számtannal, a mértannal és a csillagászattal. A szónoklat (*rhetorica*) jelentőségét az adta, hogy az foglalta magában a levelek és oklevelek írásának tudományát, valamint az elbeszélést (narrációt), amely immár a történelemmel rokon stúdium. A korábban elsajátított fogalmazási készségek ezekben kaptak gyakorlati célú felhasználást, ugyanakkor az egyéni képességek kibontakoztatását is lehetővé tették. Aminek megtanulására nem futotta az időből, azt az iskolát fenntartó intézmény (dómkolostor, monostor) könyvtárából lehetett, illetve kellett elsajátítani.

A 11. századi magyar iskolázásról csak elszórt ismereteink vannak. Bizonyos, hogy a legkorábbi magyar iskola Pannonhalmán létesült. Hogy már a 11. század elején fennállt, onnan tudjuk, hogy az 1036-ban pécsi püspökké tett Mór mint tanulógyermek (*puer scolasticus*) itt végezte ta-

nulmányait. Addig, amíg ez nem bocsátotta ki az első hazai képzésű klerikusokat, idegenek jelenlétével kell számolni a legelső monostori és dómkolostori iskolákban. Bár 14. századi szövegezésben maradt fenn, de alapjaiban megbízható (talán jóval korábbi időből származó) információkat hagyományozott ránk a nagyobbik Gellért-legenda azzal kapcsolatban, hogy miként alakította ki a maga iskoláját az 1030-ban létesült csanádi püspökség. István király parancsára (aki az egyházmegye alapítója volt) Pécsvádról, Zalavárról és Bakonybélből két-két, Pannonhalmáról pedig négy szerzetes ment Csanádra, akik áldozópapok (*presbiteri*) és írástudó férfiak (*virii literati*) voltak. Csanád ispán gyűjtötte össze őket, és szekérre rakva vitte Csanádra. A tízből heten tolmácsolni tudtak magyar nyelven. Ez arra mutat, hogy hárman még nem tanultak meg magyarul, vagyis ők biztosan idegennek számítottak, heten viszont vagy magyarnak tekinthetők, vagy már elég hosszú időt töltöttek az országban ahhoz, hogy értsék a magyar nyelvet. A tíz szerzetesből legalább hat-hét visel idegennek tereszó nevet (az Anzelm, Konrád, Albert, Henrik, Leonhard és Concius – azaz Hont – német, a Tászló szláv jellegű név), vagyis Csanádra még jobbára idegen eredetű, de magyarul már többségükben megtanult klerikusok érkeztek. (A szövegből kikövetkeztetve Anzelm, Hont és Leonhard nem tudott magyarul.) Ők nagy szerepet játszottak a világi egyház intézményrendszerének megteremtésében is. Ugyancsak német nevet viselt Gellért csanádi iskolájának vezetője, Valter mester. „Egy napon pedig – írja a legenda – 30 újonnan megkeresztelt férfi kereste fel azzal a kéréssel a püspököt, hogy vegye maga mellé a fiaikat, s a tudományokban (betűkben, *littere*) kiművelve szentelje papokká őket. [Gellért] be is fogadta és Valter mester keze alá adta ezeket, biztosítván egy megfelelő házat számukra, hogy ott a nyelvtan (*grammatica*) és a zene (*musica*) ismeretébe bevezetést kapjanak. E képzettségek (*artes*) terén aztán rövid időn belül nem mindennapos előrehaladást mutattak fel. Ennek láttán a nemesek és az országnagyok az előbb említett Valter gondjaira bízta fiaik taníttatását, hogy nála magukhoz vehessék a szabad művészetek sorába számító tudományok gyümölcsét. Ők lettek azután Szent György vértanú monostorában [dómkolostorában] az első, tisztségbe került kanonokok, akiket azért, mert nem idegenek, hanem e hazából valók voltak – a legnagyobb odafigyeléssel nevelt fel a püspök... A püspök nagy gondot fordított a sze-

gény iskolásokra, a szerzetesekre és a vendégekre is, házához hozták a gyermekeket, és iskolába adták őket, akik éjt nappallá téve buzgón tanultak. Az első 30 növendék már kiképzést kapott az olvasásban és az éneklésben, őket a püspök úr a szent rendekre emelve kanonokká tette." A nagyszámú tanuló megkövetelte, hogy Valter mellé keressenek valakit, akivel megoszthatja mindkét feladatát, az ének és az olvasás tanítását. Gellért megbízottja a Székesfehérvárott, az ottani iskolában helyettesként tanító német Henriket csábította Csanádra. Ettől kezdve Henrik oktatta az olvasást, Valter pedig az éneklést. A Gellért-legenda részletes, életszerű leírása jól rávilágít arra, hogy Magyarországon is a grammatika és a muzsika, azaz a latin nyelv és irodalom, valamint a zene oktatása képezte az iskolázás alapját.

Az oktatás szerves részét alkották a könyvek. Értelmszerűen ott számolhatunk a 11. században könyvtárakkal, ahol oktatás folyt, mindenekelőtt a bencés monostorokban, illetve a dómkolostorokban. A források az előbbiekről őriztek meg híradásokat. A tihanyi apátság alapítólevelének hátoldalára még a 11. században írt feljegyzés szerint Tihanyban öt szerkönyvvel biztos számolhatunk (mise- és imakönyvek), bár ennél bizonyára több volt, hiszen legalább a bencés Regulának meg kellett lennie. A pannonthalmi apátság 1093 tájáról való összeírása tételesen, kötetenként sorolja fel a könyveket, de mivel egy kötetben több munka is helyet kapott, a 80 kötet bizonyára százat meghaladó művet foglalhatott magában. A 80 kötet többsége (43) liturgikus munka (ezek sorában szerepel a kincsként őrzött teljes Biblia). Ez a nagy szám összefügg a bencés reform azon célkitűzésével, hogy az istentiszteleteket ünnepi külsőségek között végezzék. A többi 37 könyv egy része olyan volt, amelyet közösen kellett a szerzeteseknek olvasniuk (szentbeszéd, szentek élete, maga a Regula két példányban), más részét (13 kötetet) egyénileg tanulmányozták (ókori egyházatyák, Karoling kori szerzők, a monostor patrónusa, Szent Márton életrajza), végül hét kötetet tett ki néhány ókori szerző munkája (Cicero, Lucanus egy-egy műve, Cato három műve vagy egy művének három példánya, végül két példányban a Donatus-féle latin nyelvtan). Ez utóbbi néhány könyv volt az, amit az iskolai oktatáshoz mindenképpen felhasználtak. Természetesen a tanulók más köteteket is kézhez kaphattak. Pannonthalmához

hasznoló nagyságú könyvtára lehetett Bakonybélnek, valamint talán Pécsváradnak is. Sajnos, dómkolostori könyvtárakról nem maradt lista a 11. századból. Mindenesetre a Fehérvárról Csanádra elhívott Henrik könyveivel együtt ment oda, vagyis néhány kézikönyvvel már az iskolamesterek is rendelkezhettek. István II. törvénykönyve a püspök kötelességévé tette, hogy a plébániák számára könyvekről gondoskodják. A plébániai oktatást olvasni és énekelni tudó papok végezték, ennek tárgyi feltételeit e könyvek jelentették.

Irodalom A klerikusok legkiválóbbjai nem csupán magukba zárták és továbbadták a *littere* (betű) és a *nota* (hangjegy) szeretetét, hanem maguk is művelték az ezzel kapcsolatos tudományokat, illetve művészeteket. (A középkor jellemző módon *scientiának* vagy még inkább *arsnak* nevezte ezeket.) Szorosabb értelemben nem tartozik az irodalom fogalma alá az oklevelek megírása (általában a hivatali írásbeliség), hiszen ennek műveléséhez olyan sémák, formulák álltak rendelkezésre, amelyek viszonylag kevés helyet hagytak az egyéni kezdeményezés, netán a tehetség felvillantására. Ugyanakkor már a 11. században nem ismeretlen az olyan diploma, amelyben megcsillan az önálló mondanivaló, a személyes hang. A tihanyi apátság 1055. évi alapító oklevelének elvi bevezetője ekként indokolta meg a rendelkezés írásba foglalását: „Minthogy némely halandók elméjükben többnyire elgyöngülve akár lustaság folytán, akár vétkes hanyagságból s igen gyakran a világi dolgoknak hamarosan múló gondjai miatt is tudatlanul, mert nem emlékeztek rá, könnyelműen a feledésnek adták át, amit láttak és hallottak, ezért a tudósok, bölcselők s atyáink igen sokan tanácskozással, okossággal és iparkodásukkal rájöttek, hogy amit az emberi nem fiai helyesen elhatároztak, azt a mindig szorgalmas írnokok keze által betűk emlékeztetere bizzák, nehogy annak avultsága folytán nyoma se maradjon a későbbi kor utódaiban.” Az oklevelet Miklós püspök állította össze, aki „ez idő szerint a királyi udvar jegyzőjeként tevékenykedett”, vagyis a megfogalmazás tőle ered. Élesen megkülönbözteti a szöveg az írnokot, aki leírta, letisztázta a jegyző fogalmazatát. Miklós püspök tehát az alkotó klerikus, az írnok pedig az eléggé mechanikus, az

iskolában sokat gyakorolt munkafázist, a másolást végezte el. Egy időben úgy gondolták, hogy e Miklós püspök volt a legkorábbi magyarországi krónika (az úgynevezett ősgeszta) szerzője, s ez a felfogás nem kis részben éppen arra épült, hogy a szerző a látottak és hallottak hangoztatásával a történetíró hivatását húzta alá. Valójában azonban a „látottak” a tihanyi oklevélbe foglalt, helyenként magyar szavakkal közreadott határok szemügyre vételére, a „hallottak” pedig a beiktatás szóban kiadott parancsára vonatkoznak, vagyis ezek a körülmények az elvi bevezetővel együtt arra mutatnak: a tihanyi alapítólevél a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén áll. S hogy személyes elemek is igen korán bekerültek – ha valóban akkor kerültek be – az oklevélbe, azt az 1001. évi pannonthalmi alapítólevél azon része mutatja, amikor az író többes szám első személyű előadásmódról egyes szám első személyűre váltott át, s az alapítás előzményeiről ekként szólt István király nevében: „Amidőn a háborúk vihara kitört, amelyben a németek és a magyarok között igen nagy viszály támadt, s különösen amidőn belháború pusztítása fenyegetett, egy bizonyos Somogy nevű megye el akart engem űzni az atyai székből, nagy bizonytalanság fogott el: milyen tanácsot adjak háborgó lelkemnek, hová forduljak? Ekkor Pázmány, Hont, Orci vezérek és Domokos érsek úr jelenlétében fogadalmat tettem Szent Mártonnak.” Későbbi magyarországi oklevelekben kivált gyakran fordul majd elő a megadományozott érdemeinek részletező előadása, amelyre időben az első példát ebben az 1001. évi oklevélben kapjuk.

A 11. századi irodalom két olyan, eltérő műfajú alkotást mutat fel, amelyek a későbbiekben Magyarországon ismeretlenek. Időben az István király nevében fiához, Imréhez szóló erkölcsstanító könyvecske, az *Intelme* (*Libellus de institutione morum*) a korábbi. Műfaját tekintve a Nyugat-Európában, főleg a későbbi Karoling korban nagy elterjedtségnek örvendő királytükör ez, amelyben a leendő utód számára szokták összefoglalni a legfontosabb kormányzati elveket. Sajnos, nem ismerjük az alkotóját, annyi azonban bizonyos, hogy az egyes szám első személyű tárgyalásmód ellenére sem maga az uralkodó írta, s az is igen valószínű, hogy a szerző frank területről származott. A minták követése ellenére is felderíthető a sajátos magyar környezet, amely arra mutat, hogy megalkotásában István mintegy a „tollbamondó” szerepét ját-

szotta, és személyes nézetei tükröződnek a műben. Mélyen emberi az, ahogyan István fiához fordult: „Fogadj szót, fiam; gyermek vagy, gazdagságban született kis cselédem, puha párnák lakója, minden gyönyörűségben dédelgetve és nevelve, nem tapasztaltad a hadjáratok fáradalmait s a különféle népek támadásait, melyekben én szinte egész életemet lemorzsoltam. Itt az idő, hogy többé ne puha kásával étessenek, az téged csak puhánnyá s finnyássá tehet, ez pedig a férfiaság elvesztegetése s a bűnök csiholója és a törvények megvetése, hanem itassanak meg olykor fanyar borral, mely értelmetet tanításomra figyelmessé teszi.” E munka egyebek mellett tükrözi azt, hogy a mélyen hívő István a keresztény hit megőrzését tartotta az uralkodó első kötelességének, továbbá azt is, hogy az egyházi rendet a királyi palotában, a főpapat pedig a királyi méltóságban tette a második, illetve a harmadik helyre, vagyis a királyi hatalom szerves részeinek látta őket. Az első király külföldi támaszai ismeretében aligha véletlen, hogy mekkora fontosságot tulajdonított a vendégeknek. Ugyancsak aktuálpolitikai mozzanata van a korona gyakori és hangsúlyos szerepeltetésének, illetve a lándzsa teljes mellőzésének.

A másik munkát kevéssel 1046. évi mártírhalála előtt Gellért csanádi püspök írta *Elmélkedés a három fiú himnuszáról* (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*) címmel. Az igen terjedelmes munka formailag Szentírás-magyarázat Dániel próféta verseihez, valójában mélyenszántó filozófiai-teológiai gondolatokat kifejtő bölcséleti alkotás. A szerző két irányban folytatott harcot, részint az eretnekség, részint pedig a zsarnok uralkodó ellen. Könyvében a „gőgösök hatalma” és az eretnekség együtt jelenik meg, mint maga írja: e két legundorítóbb „ocsmányság... legdrágább köntösök alatt talál egymásra”. Természetesen Gellért műve nem kulcsregény, amelyet a 11. század 40-es éveinek Magyarországra a sifre megelégedése után maradéktalanul alkalmazhatunk. Bár tagadhatatlanul vannak az ekkori Magyarországra vonatkozó utalásai, műve általánosabb, mint egy konkrét történeti helyzet kozmikus szélesítése. A korban páratlan műveltséggel rendelkező Gellért éppen úgy hivatkozik a görögök közül a milétoszi Thalészre, Zénónra, Szókratészre, Platónra, Arisztotelészre, mint a latinok közül Ciceróra, Varróra, Quintilianusra, illetve a Bibliára és az egyházatyákra, továbbá a

népvándorlás korának szellemi tekintélyei közül Cassiodorusa, Bedára, Isidorra. A szerző szabadon szárnyaló képzetársításai, merész asszociációi, újplatonista miszticizmusba hajló felfogása, a megértéshez rendkívüli erőfeszítéseket igénylő latin nyelvezete utolérhetetlenül egyéni és páratlan alkotássá teszik a művet, amely tártalanul áll Magyarországon.

István erkölcstanító könyvecskéje és Gellért Szentírás-magyarázata magányosan kiemelkedő szirtjei a 11. századi irodalomnak. Ami még e században Magyarországon készült, az mind kezdet, amit a későbbi korok folytattak, kiteljesítettek. Még a Magyarországon műfaját tekintve teljesen egyedülálló, az *annalest* képviselő Pozsonyi Évkönyvre is igaz ez, hiszen ennek csak első része való a 11. századból (az vitatott, hogy Pannonhalmán vagy Székesfehérvárott készült-e), s ezt írták tovább a 12. század végén, hogy majd újabb folytatás eredményeképpen helyi hírekkel zárják le a 13. század elején. Még fokozottabban igaz ez a krónikás alkotásokra. Valószínűleg soha nem lesz teljes bizonyossággal eldönthető, hogy mikor vetették pergamenre az első darabját annak a műfajnak, amelyet egészen a 14. századig folyamatosan bővítettek és átdolgoztak. A vélemények András király korától Kálmán uralkodásáig szóródnak. Már nagyobb a valószínűsége annak, hogy ez az első, világi eseményeket középpontba állító narratív alkotás nem geszta volt (vagyis az eseményeket nem kiszínezve, nem kerek történetekben epikus hömpölygéssel előadó „regény” vagy „novellafüzér”), hanem szikár krónika (időrendre ügyelő, információit évek szerint, illetve kronologikus rendben csoportosítva röviden elmondó híryanag), amely – bár meghaladta, de – nem túlságosan sokkal múlta felül az évkönyvet sem terjedelemben, sem a történések kommentálásában. Sajnos, ebből a kis terjedelmű, a jelek szerint szerény kvalitású szerző által készített munkából (az őskrónikából) alig maradt ránk valami, az is idegen közegben, későbbi szövegek közé beékelten. A 11. század legsajátosabb műfaja a legenda, a szent életű emberek, illetve a szentek élettörténetéről beszámoló alkotás volt. A 11. századból a lengyel remeték (Zoerard-András és Benedek) Mór pécsi püspök által készített legendája, valamint István királynak korábban 1083 elé, újabban 1083 utánra helyezett ismeretlen szerző (feltevés szerint bencés szerzetes) által írt nagyobbik le-

gendája maradt ránk (István kisebbik és Hartvik-féle legendája már Kálmán király időszakának terméke), és mutatnak nyomok arra, hogy a 11. században Csanádon káptalani feljegyzések készültek Gellért püspök életéről. E legendák szoros kapcsolatban vannak a 11. századi magyarországi szentekkel, keletkezésük megelőzte, illetve követte azok kanonizációját.

Szentté avatások

A szentek kultusza a keresztény vértanúk tiszteletére megy vissza, és a 3–4. században alakult ki. Az ettől kezdve a 11. századig eltelt hosszú időszak kanonizációjának közös vonása, hogy helyi kezdeményezések öltöttek testet bennük. A szentté avatás két talapzaton nyugodott, az egyiket a nép, a hívek jelentették, akik úgy tapasztalták, hogy az elhunyt körül (sírjánál, közbenjárására) csodák történtek, a másik fundamentumot pedig a püspök alkotta, aki ezt az észleléssort – meghatározott formák között (a holttest felemelésével, új helyre való áthelyezésével, az ezek kapcsán támadt csodák elismerésével) – szentesítette, és püspöki hatalmánál fogva a tisztelet tárgyát képező személyt a szentek sorába iktatta. Gondoskodott arról, hogy a szent kultusza terjedjen, halála előtt és a csodák révén a halála után véghezvitt tettei széles körben ismertté váljanak. Ennek érdekében templomokat, oltárokat szenteltek fel a tiszteletére, legendák készültek róla, a szent adatát (adatait) bejegyezték a liturgikus könyvekbe, neve bekerült a keresztény naptárba, amely lehetővé tette, hogy ünnepét minden év azonos napján megüljék. A szenthez szorosan kapcsolódott az ereklyekultusz, hiszen a kanonizált személy teste, vére, csontja, valamint személyes használati tárgyai maguk is tisztelet tárgyává váltak, zarándoklatok célpontjai lettek. A legjelentősebb, az egész egyházban tisztelt szentek (apostolok, evangélisták, őskeresztény vértanúk stb.) kivételével a legtöbb szentnek helyi kultusza alakult ki, csak városa, illetve annak szűkebb-tágabb környezete tartotta számon. A kanonizáció helyi jellege azt eredményezte, hogy a 11. századra a katolikus egyházban igen sok szent tisztelete alakult ki. Nem véletlen, hogy a pápaság éppen a 10. század vége óta foglalt állást – ha megkérték – a szentté avatás dolgában, de csak a 12. században,

végző formájában pedig a 13. század elején alakult ki az az eljárás, amely megkövetelte a kanonizáció érvényességéhez a pápai hozzájárulást, illetve ezt megelőzően a – szigorú szabályok szerint lebonyolított, bírósági perhez hasonló eljárás keretében folyó – vizsgálatot. A 11. századi magyarországi szentté avatások tehát abban az átmeneti időben mentek végbe, amikor még érvényes volt a központi jóváhagyás nélküli helyi kezdeményezés, de már megjelent az e téren központosítást szorgalmazó pápai szándék.

A 11. században összesen öt szentet avattak Magyarországon, bizonyára nem véletlen, hogy valamennyiük kanonizációjára László ország-lása idején és – úgy tűnik – egyazon évben, 1083-ban, féleves időtartamon belül, ám különböző helyszíneken került sor. A sort Zoerard-András és Benedek remete július 16-17-i szentté avatása nyitotta meg Nyitrán. Lengyelországból (más vélemény szerint az isztriai-félszigeti Pólából) a 11. század elején érkeztek Magyarországra, ahol a Nyitra melletti Zobor-hegy Szent Ipoly-monostorának szerzetesei lettek. Aszkézisük a bencés reformirányzatok itáliai ágához sorolhatja őket. András természetes halála után három évvel, 1010 táján tanítványa, Benedek (akit legendájuk írója, Mór pannonhalmi bencés tanuló korában még látott a Szent Márton-hegyi kolostorban) rablótámadás következtében szenvedett vértanúságot. Mindkettőjüket a nyitrai Szent Emmerám-bazilikában temették el. András kinzóövét, amellyel sanyargatta magát, halála után találták meg, ennek felét Mór püspök szerezte meg, de ő 1064 körül odaadta Géza hercegnek (a későbbi I. Géza királynak), aki „kitartó vágyakozással kívánta” azt tőle. Ez arra mutat, hogy András tisztelete már jóval szentté avatása előtt kialakult. Ugyanezt jelzi, hogy az ő és tanítványa, Benedek legendája 1064 körül elkészült. Szentté avatásuk okát a kevéssel 1083 után keletkezett nagyobbik István-legenda ekként adta meg: „Egyikük, az András nevű, hitvallói érdemeért az angyali kar tagjai közé véterett, amint az Úr őrajta keresztül véghezvitt csodajelei tanúsítják, a másik pedig, Benedek, Krisztusért kiontott vére által nyerte el csodálatosképpen a koszorút.” Bár 1092-ben László király még nem tette kötelezővé ünnepük megtartását Magyarországon, de kultuszuk viszonylag hamar kialakult, és eléggé széles körben elterjedt. Természetesen a legélénkebb Nyitra vidékén volt. László ki-

rály már a 11. század végén Szent Zoeradról elnevezett bencés kápolnát építtetett Trencsén megyében a zobori bencések számára, a nyitrai Szent Emmerám-székesegyház pedig a 12. század elején Szent Emmerám, András és Benedek-egyházra keresztelték át. Erős tiszteletük élt Lengyelország déli és délnyugati részén, eljutott kultuszuk Horvát-, Cseh- és Morvaországba is.

Gellért csanádi püspök kanonizációjára 1083. július 25-én Csanádon került sor. Gellértet Pesten temették el. Szentsége állítólag már akkor megmutatkozott, amikor a vért arról a sziklatömbörről, amelyen a pogányok Gellért fejét szétzúzták, a Duna áradása hét éven át nem tudta lemosni. Ugyancsak csodaszámba ment, hogy amikor a csanádiak a holttest Pestről Csanádra való átszállítását kérték András királytól, Gellért „koporsójából csodálatos illat terjengett fel, és olyan tündöklőnek találták testét, akár a hó, mintha csak épp akkor szenvedett volna vértanúhalált”. Ez a történet azt is igazolja, hogy a szent életű emberek testéért különböző helyek vetélkedtek. Csanád erősebbnek bizonyult Pestnél, így Gellértet az 1050-es években Csanádon temették el, és az ereklyének számító sziklatömböt szintén elvitték oda. Pest sem hagyta annyiban, s a mai budapesti Gellért-hegy lábánál, ahol a püspök fejét szétzúzták, Szent Gellért tiszteletére templomot emeltek. Kultuszát tehát már kanonizációja előtt két helyen ápolták.

Gellért kisebbik legendája érdekes hírt örökített ránk a csanádi püspök szentté avatásával kapcsolatban. Eszerint László király idejében „a szent római egyház színódusa úgy találta, hogy azoknak a testét, akik Pannóniát a hit hirdetésével megöntözték, a legnagyobb tiszteletben tartásák, és méltó tisztelettel illessék. Mikor aztán megjött az Apostoli Szék követe is, Pannónia nemesei gyűlést tartottak, a szent testet felemelték; a király és a hercegek vitték vállukon, és méltó helyre tették, ahol is az oly szent férfiú érdemeiért a mennyei kegyelem csodák felmutatásával gazdagon tündöklök.” Eszerint már Gellért és több más, ekkor szentté avatott magyar (nyilván István és Imre) kanonizációja pápai kezdeményezésre és pápai követ jelenlétében történt volna. Figyelembe kell azonban venni, hogy ez a legenda a 12. században keletkezett. Ezzel szemben a kanonizációval csaknem egyidős, Kálmán király korabeli kisebbik István-legendája nem tud pápai közreműködésről, s

arról szól, hogy László idején az egyház vezetői, „a püspökök és apátok a csodajelek tanúsága nyomán [István] szentségére felfigyelvén, közös határozattal háromnapos szigorú böjtöt hirdettek, és maguk is imádságba merülve várták, hogy az égi kegyelem népüket meglátogassa... Amikor sírját kibontva felnyitották, belőle olyan illataradat ömölt, aminőt a körötte állók még sohasem tapasztaltak, s az odasereglett betegek mindegyikének meggyógyultak a tagjai.” A 12. század elején Hartvik (aki e helyütt a megcsonkult és a szentté avatás időpontjához legközelebb álló nagyobbik István-legenda szövegét tarthatta fenn) a római Szentszék apostoli levelét nevezte meg a magyarországi kanonizációk kezdeményezőjeként, de szintén tud a meghirdetett háromnapos böjtről. Közvetett szempontok ugyancsak amellett szólhatnak, hogy István és Imre kanonizációja nem nélkülözhetett pápai jóváhagyást. László ekkor az európai politikában a császárral szemben álló pápai tábor tagja volt, tehát aligha tette volna meg azt, hogy a pápát kanonizációs szándékáról ne tájékoztassa. Feltűnő továbbá, hogy VII. Gergely pápa 1081-ben fejtette ki: bár az egyházban rengeteg a szent klerikus és szerzetes, de szinte nincs szent király. Mintegy erre válaszul fogatosította László 1083-ban István és fia, Imre szentté avatását. István az első szent király, aki életével (téritő, egyházszervező tevékenységével) és nem vértanúhalálával szolgált rá a szentségre. István kanonizációjára augusztus 15–20. között, Imrére pedig november 4-én került sor, egyaránt Székesfehérvárott. Ez kettős célt szolgált. A szentek sorába emelés – immár történeti távlatban – elismerte István és Imre érdemeit a magyar kereszténység meggyökeresedésében, ugyanakkor rendkívül fontos lépése volt Lászlónak saját hatalma legitimizálása érdekében is, hiszen magát tette meg István politikája örökösének. Lászlót közvetlen példák szintén arra sarkallhatták, hogy kanonizációt kezdeményezzen. Hallhatott az angolszász szent királyokról, hiszen Szent Edmund unokája, Edward angol herceg éveken át időzött Magyarországon. Értesülhetett akár sógora révén is arról a kultuszról, ami Csehországban Szent Vencel, az ország védőszentje körül kialakult. Kijevben éppen akkor járt, amikor ott Boriszt és Glebet kanonizálták (akiknek hűséges magyar szolgálói voltak). Az 1083. évi szentté avatások felértékeltek Magyarországot a keresztény világban, hiszen a csak

két-három emberöltővel korábban a kereszténységet választó ország immár öt szenttel ajándékozta meg az egyetemes egyházat; Pannóniának önálló, saját szentjei lettek. Nem véletlen, hogy az 1092. évi szabolcsi zsinat a Magyarországon megült egyházi ünnepek között feltüntette István, Imre és Gellért ünnepét. Főleg István kultusza terjedt el az országban (és a határokon kívül is) példátlan gyorsasággal és intenzitással, templomok sokaságát szentelték tiszteletére, s bár 1192-ben László is a szentek sorába lépett, a magyarok számára mindenkor csak István volt a „szent király”. E kanonizáció teremtette meg annak lehetőségét is, hogy az Árpádok, e pogány időkben is országló dinasztia a szent királyok nemzetségévé váljék.

Egyházi bevételek Az egyháznak feladatai ellátásához szilárd anyagi bázisra volt szüksége. Bevételei két nagy részből tevődtek össze, az egyik az egyházat mint testületet, szervezetet illette meg, a másik mint földesurat. A 11. századból nincs adatunk azzal kapcsolatban, hogy miként oszlottak meg a jövedelmek e két jogcím között; a 12. századi és későbbi bevételekből viszont háromnegyed rész származott az első és mindössze negyed-rész a második jogcímből. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy a 11. században ez nem így volt. Az első jogcím alapvetően a tizedet (dézsmát) foglalja magában, ami szoros függvénye a keresztény hitet valló népesség számának. A 11. században csak fokozatosan vált általánossá a tizedfizetési kötelezettség, s a későbbi évszázadokban a lakosság számával arányosan nőtt a tized összege, ezzel szemben a második jogcímet jelentő egyházi birtokok jelentős része már a 11. században az egyház tulajdonába került, ezek száma a későbbiekben korántsem gyarapodott a tizedjövedelmekkel egyenlő mértékben. A 11. században tehát az egyházi birtokokról befolyó földesúri jövedelmek vetekedhettek a tizedbevételekkel. Hogy a tized ősrégi jövedelmi forrás volt, annak már a középkorban tudatában voltak. Kálmán király egyik törvénycikke a vámok és az adók tizedét a püspököknek rendelte, „mivel mind az Ó-, mind az Újszövetség lapja elrendeli a tized adását, s így helytelen és balga dolog lenne,

ha megtörni merészelnék a szentek intézkedéseit, melyeket inkább a legnagyobb alázattal betölteni tartozunk”.

A tizedfizetési kötelezettséget István II. törvénykönyve mondta ki: „Ha valakinek Isten tizedt adott egy évben, a tizediket Istennek adja, és ha valaki tizedét elrejt, kilencet fizessen, és ha valaki a püspök javára elkülönített tizedet ellopja, tolvajként ítéljék el, és az efféle teljes elégtétel a püspökre tartozzék.” Az a körülmény, hogy ez a cikkely a II. törvénykönyvben foglal helyet, nem jelenti azt, hogy István csak uralma végén rendelte el a tized fizetését. Hogy magyarországi beszédese lényegében egykorú a latin rítusú intézményes egyház kárpát-medencei megjelenésével, azt a pannonthalmi apátság 1001. évi alapító oklevele tanúsítja. Eszerint István arra tett fogadalmat, és úgy rendelkezett, hogy Somogy „megye minden dolgából, prédiámából, földjéből, szőlőjéből, vetéséből és vándorjából a tized és a vendégek bora – amely azok birtokain terem – ne a megyéspüspököt illesse”, hanem a pannonthalmi monostor apátját. (Nincs szó viszont tizedről a veszprémvölgyi görög oklevélben, ugyanis a bizánci egyház nem szedett dézsmát.) A későbbi királyok rendre hoztak törvényt a tizedfizetésről. A László-féle III. (Salamon és/vagy Géza alatt keletkezett) törvénykönyv a szokott javakból a püspököknek tizedet biztosított. László I. törvénykönyve az apátokhoz és a püspökökhöz állt szabadokat tizedfizetésre kötelezte a püspök számára. Ugyancsak László hozott részletekbe menő szabályozást a dézsmálás módjáról. Ez rögzítette, hogy a püspök poroszlója járt el ebben, s aki tizedfizetésre volt kötelezve, önbevallás alapján adózott, hamis nyilatkozat és az erre tett hamis eskü után megmérték a termést, ebben viszont már a király és az ispán poroszlója is közreműködött. Ez egyértelműen utal arra, hogy a tized behajtásában az állami közegek tevékenyen részt vettek. Ugyanakkor mérsékletet tanúsított a törvény a behajtásban, hiszen csak a családfőtől tartott igényt tizedre, illetve azoktól, akik külön házban éltek, továbbá csekély gabonatermés esetén (tíz veder alatt) el kellett tekinteni a tized beszédésétől. A tized a püspököt illette, aki ennek negyedrészt adta át egyházmegyéje papjainak. Erről először szintén László király intézkedett.

A 11. században az egyházak megjelenésével együtt az egyházi birtokok is megszülettek. A legnagyobb adományozó a király volt, hiszen

ő alapította mind a püspökségeket, prépostságokat, mind a bencés apátságok többségét. Az alapítás egyszersmind a működés feltételeinek biztosítását is jelentette, az ingatlanok átadását. A veszprémi püspökség hét falut nyert el Istvántól nagy területi szórtságban: hármát Fejér, egyet-egyet pedig Veszprém, Kolon (később Zala) és Visegrád megyében, illetve Úrhida várispánságban. Későbbi adat alapján megállapítható, hogy az egri püspökség tíz falu birtokába jutott az alapító István király adományából, ezek nagyobbik része – a több későbbi megyét magában foglaló – Újvár megyében feküdt, de birtokolt a püspökség Zemplén és Zaránd megyében is. Ugyancsak tágas ingatlanokkal látta el István az általa alapított monastorokat. Pannonhalma Somogyon kívül tíz falut birtokolt. Pécsvárad az apátsági központ környékén jutott nagy, összefüggő birtoktesthez, szórt birtokaival együtt közel 40 falut köszönhetett Istvánnak. Zalavár tíz falut kapott. A székesfehérvári prépostság 27 falut nyert Istvántól. Hú társa volt ebben Istvánnak Gizella, aki a bakonybéli bencés monastornak nagy területi szórtságban öt ingatlant juttatott. A 11. századi királyok legtöbbje tovább gazdagította az egyházi birtokokat, részint új monastorokat, társaskáptalanokat, illetve püspökségeket alapítottak, részint a már meglevőket gyarapították újabb javadalmakkal. András például az általa alapított tihanyi apátságot 16 birtokkal és birtokrészsel látta el, amelyek több megyében feküdtek, László pedig Pannonhalmának nyolc birtokot adott. közte azt a nagy zselici erdőséget, amelyben utóbb tíz falu alakult ki, Pécsváradnak pedig négyet.

A világiak már a 11. század elejétől kezdve adományoztak kisebb-nagyobb ingatlanokat egyházaknak. Mivel saját és rokonaik lelki üdvéért tették, lélekadománynak nevezzük ezt. Gellért teológiai művében indulatosan szót emel azok ellen, akik bármilyen módon támadják az egyházat: „A fanatizmustól feltűzelve valamennyien káromolják nálunk manapság nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, de magát az Isten fiát, a mi Urunkat, Jézus Krisztust is. A korszak soha nem hallott eretneksége, hogy visszakövetelik az elhunytak lelkéért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat.” Lászlónak még az 1092. évi szabolcsi zsinaton is arról kellett intézkednie, hogy „ha valaki az Istennek egyházat épített, és az adományt megnevezte, a megígért

adományt azonban nem adta meg, ennek megszerzésére... a püspöki törvényszék legyen illetékes". Hogy az egyháznak szülő adományok megtételénél a világi előkelőket milyen megfontolások vezették, arra jó példát nyújt Radó nádor 1057. évi adománya a pécsi egyház számára. Eszerint „a legkegyesebb király, András és testvére, a leginkább legyőzhetetlen herceg, Adalbert [Béla] engedélyével birtokaim egy részét a pécsi Szent Péter-egyháznak rendeltem, és Mórt, e hely püspökét lelki-atyámmá fogadtam, azt remélve, hogy ezen esendő és e világi javakért százszeres elégtételt kapok, és az örök életet birtoklom". Péter ispán 1067 körül „az örök megjutalmazás adományától vezettetve” alapította meg a százdi monostort. Lelke üdvéért létesített 1061-ben kolostort Zselicszentjakabon Ottó ispán, s ugyanezért adta oda 1079 táján paloznaki javait a veszprémi káptalannak Guden. Az egyházaknak földesúri jogon járó bevételek elsősorban természetbeni juttatást jelentettek. A földekkel, ingatlanokkal együtt a különféle egyházi testületek szolgák feletti uralomhoz is jutottak, akiknek kötelességévé tették, hogy különféle termékekkel és szolgáltatásokkal lássák el az egyházat. András nyíltan megmondta, hogy „az istentisztelet serény és fáradhatatlan végzésére, de a szentek dicsőítésére s tiszteletére is szerzetesek seregét gyűjtöttük oda [Tihanyba], s királyi bőkezűséggel gondoskodtunk számukra mindenről, ami ételükhöz, italukhoz vagy ruházatukhoz szükséges, hogy Isten szolgálatában ne lanyguljanak, vagy ne legyen okuk az ebben való restségre”. A tihanyi bencés monostort 1055-ben húsz-húsz szőlőműves és lovas szolga, tíz halász, öt lovász, három-három gulyás és juhász, két-két kanász, méhészt, szakács, tímár, kovács, kádár, molnár, esztergályos, egy-egy ruhamosó és szűcs szolgált, továbbá birtokában volt az apátság 700 juhnak, száz-száz tehénnek és sertésnek, lovaknak, évente 50 csikónak, végül 50 kas méhnek. Mindent egybevéve azonban az egyházi birtokok – főleg a későbbi századokban – Magyarországon két szempontból és más országokkal összevetve sem mutatnak fel különösen nagy gazdagságot. A kisebb-nagyobb adományokból összetevődő egyházi ingatlanvagyon erősen szórt jellegű volt, ami nehézkessé és költségessé tette a javak élvezetét. ugyanakkor teljes területe még a középkor végén, legnagyobb kiterjedése időszakában sem érte el az ország területének 15%-át, ami európai

mértékkel mérve alacsonynak számított. A 11. században azonban mindebből úgyszólván szinte semmi nem látszott. Akár a tizedekből, akár a birtokokból befolyó jövedelmek – a püspökök és a jól ellátott királyi apátságok esetében – kellő anyagi biztonságot jelentettek. Egészen más elbírálás alá estek viszont a kis templomok, illetve azok papjai. Ott két-két telek és szolga, ló és kanca, hat ökör, két tehén és 30 aprómarha alkotta a törvény által megkívánt vagyont, de bizonyosra vehető, hogy a legtöbb helyen ennek teljesítése komoly gondokat okozott tíz falu számára is. A 11. században ugyanis az ország népe még nem tette hiánytalanul magáévá a kereszténység eszméit, nem élt mindenben a keresztény hitélet megkövetelte normák szerint.

Hitélet István király, törvényeiből következtetve, roppant nagy gondot fordított arra, hogy – kényszerítéstől sem riadva vissza – a pogány népet a keresztény hitélet legelemibb normáinak és erkölcsi követelményeinek elfogadására bírja. I. törvénykönyvének sok cikkelye éppen ezt a célt szolgálta. A legfontosabb a vasárnap munkaszüneti és istentiszteleti napként való elfogadtatása volt. Mindazt a munkaeszközt, amivel bárki vasárnap dolgozott – vagy vadászott – (legyen az ökör, ló vagy szerszám), elvették tőle. A törvény a papok és az ispánok feladatává tette: a falusi elöljárók révén érjék el, hogy e napon mindenki templomba menjen. Csak azok kaptak felmentést, akik a tüzet vigyázták. Ha valaki nem ilyen célzattal maradt otthon, megverték, és büntetésből a haját lenyírták. A vasárnapi misehallgatás egész napos programot jelenthetett, hiszen a falvak legtöbbször viszonylag messze feküdt a templom. Mivel törvény szólt róluk, bizonyára nem kevesen lehettek olyanok, akik elmentek ugyan az Isten házába, de ott a misék alatt egymás között morogtak, oda nem illő történeteket meséltek, másokat zavartak, nem figyeltek az istentiszteletre. Nagyapáikról, a 926-ban Sankt Gallent megjáró magyar kalandozókról mondta egy ot-tani szerzetes: „Annyira műveletlenek voltak... Soha nem láttam ilyen bárdolatlan embereket Szent Gál kolostorában.” A 11. század elején hazai templomokba kényszerített unokáik se viselkedhettek a számukra egyelőre idegen közegben másként; aligha tudták, hogy mire szolgál

mindez. A templomban tiszteletlenül viselkedő idősebbeket megfeddtek, és kiűzték a templomból, a szegény közrendűeket pedig a templom előcsarnokában megkötözve megostorozták és megkopasztották. A nyílt erőszak alkalmazása igazolja, hogy a templomba járás biztosításához, a fegyelem fenntartásához miért volt szükség az ispán (vagyis a világi hatalom) segítségére.

A még jelentős számban nomád magyarok számára súlyos megpróbáltatást jelentett a bűntök kiszabása, hiszen a nomád ember állandó tápláléka a hús volt. Márpedig István törvénye előírta, hogy aki a nagyobb bűnt napokon (kántorbűntön), illetve pénteken húst fogyaszt, egy hétig sörét helyen elzárva bűjtöljön. Hasonlóan nagy gondot fordított a törvény arra, hogy a keresztény tegyen eleget gyónási kötelezettségének. Ha ezt elmulasztaná, ne részesüljön egyházi szertartásban. Ugyancsak fellépett a törvény a pogány hitvilág ébrentartói és kultuszának ápolói, a boszorkányok és a varázslók ellen. A boszorkány testének különböző pontjaira az egyház kulcsát kereszt alakban égették be, vagyis maradandóan megkülönböztető jellel látták el, ami tévelygésére figyelmeztette. A másokat megrontó személyeket a törvény azon sértettek kezére adta, akiken rontást követtek el. A jószokat a püspökök megostorozták. István a keresztény vallás elhanyagolóit, az ellene megátalkodottan vétkezőket a püspökre és az egyházi törvényekre bízta, de végső esetben a királyi bíróság mint a kereszténység védelmezője (*defensor Christianitatis*) volt az illetékes. Természetesen a büntetések és a tiltások ellenére is még sokáig léteztek pogány érzelmű jövedőmondók. Gellért püspök teológiai műve szerint a korabeli „rossz keresztények” mindennap a bohócok (*scurra*) ostobaságaival töltötték idejüket. Ezek olyan mulattatók voltak, akik a pogány hitvilágra építve végeztek kultikus szertartásokat, nyilván a sámánkodáshoz is közik volt. A magyar krónika az 1046. évi pogányfelkelés vezetőjének, Vatának a fiáról, Janusról azt jegyezte fel, hogy „apja szokását követve sok varázslót, jövedőmondót és jóst gyűjtött maga köré, akiknek bűvölés-bájo-lása igen kedvessé tette őt az uraknál. A sok közül egyik, Rasdi nevű papnőjét a legkeresztényibb Béla király fogatta el, és oly sokáig tartotta börtönbe zárva, hogy saját lábait ette meg, és ott veszett el.” Rasdin azon. István király által a boszorkányokra kirótt büntetést hajtották

végre, amely szerint az ilyent böjtre kell fogni, és a hitre kell oktatni. Janus a pogány hagyományok őrzőivel, regösökkel és táltosokkal (sámánokkal) sorra látogatta a pogány érzelmű urakat.

Olyan erős volt a nép széles tömegei körében az ellenérzés a keresztény vallás és azok terjesztői iránt, hogy mind az 1046., mind az 1061. évi pogányfelkelés zászlajára írta a pogány szertartások visszaállítását és engedélyezését, a keresztény hit elvetését, a püspökök és papok (klerikusok) megölését, a templomok lerombolását. S hogy e programok legtöbbje – ha rövid időre is – megvalósult, azt nem csupán a püspökök megölése mutatja, nem is csupán azon, vértanúságot szenvedett papok és világiak sokasága, akiknek számát – a krónika szerint – „csak Isten és az angyalok ismerik”, hanem az 1092. évi szabolcsi zsinat egyik rendelkezése is, amely több évtized távlatában „a lázadás miatt elpusztult vagy felégetett templomok” helyreállításáról rendelkezett. Ugyanekkor még mindig arról kellett a szent zsinatnak intézkednie, hogy „ha valaki vasárnapokon vagy a nagyobb ünnepeken nem megy az ő kerületének egyházába, verésekkel javítsák meg”. Továbbra is gondot okozott, ha valaki e napokon vadászott. Gyakori jelenségnek számított, hogy a falvak elhagyták templomukat, s így kivonták magukat a templomba járási kötelezettség alól. Ilyen esetben a zsinat mindnyájuk nevében legalább egy személy misén való megjelenését írta elő. István törvényeiben még szó sincs arról, hogy a halottakat keresztény módra a templom kertjében (cinteremben) kell eltemetni. Ennek előírása legkorábban az 1092. évi törvényben fordul elő, más, már István által kárhoztatott vétségek társaságában: „Ha valaki a vasárnapot nem tartja meg, és az ünnepnapokat nem ünnepli meg, vagy a négy böjti időben [a kántorböjten] és az ünnepek előestéin nem böjti, avagy halottait nem az egyház mellett temeti el, 12 napig kenyéren és vízen böjtöljön.” Az oklevelekben később előforduló magányos temetkezések, továbbá a pogány sírokra történő utalások arra mutatnak: a törvény rendelkezése e vonatkozásban is csak nehezen és sokára ment át a valóságba. Hogy még a 11. század végén is mekkora erőt képviselt a pogányság, arra a szent zsinat egyik cikkelye világít rá: „Akik pedig pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándé-

kokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek.” A kövek és a fák imádására egyébként teológiai művében Cellért püspök is utalt.

A kereszténység térnyerése a magyarok körében nem pusztán anyagi jellegű és szertartással összefüggő kötelezettségeket jelentett (tizedfizetést, misehallgatást, bűjtöt, gyónást, keresztény módra való temetkezést), hanem értékrendjük átformálódását, erkölcsaik új szabályozását is. Bölcs Leó a 10. század elején azt írta a magyarokról, hogy „megbízhatatlanok..., semmibe veszik az esküt, sem szerződéseket nem tartanak be..., hanem mielőtt az adottat elfogadnák, fondorlaton és szerződésszegésen törik a fejüket”. Természetesen mindez nem magyar sajátosság volt, hanem a nomád népek általános vonásai közé tartozott. Aligha véletlen, hogy István roppant kemény (mondhatni, kegyetlen) büntetést írt elő a hitszegőre: „Ha valakit a tehetősek közül – hitét bemocskolva, szívét beszenyezve, esküjét megszegve – a hamis esküvésnek hódolva találunk, kezének elvesztésével lakoljon a hamis esküért, vagy 50 tinóval váltsa meg kezét. Ha viszont közrendű lesz hitszegő, keze levágásával bűnhődjék, vagy 12 tinóval váltsa meg azt, és bűjtőljön, miként a kánonok parancsolják.” Joggal feltételezhető, hogy a nomád korban a gyakori ellentétek elsimításának általános módja a saját vélemény igazának karddal való nyomatékosítása volt. Csak ezzel magyarázható, hogy István I. törvénykönyve már a kardnak más bántalmazására szolgáló puszta kirántását is halállal büntette (ugyanazon kard által vesszék el), a II. törvénykönyvben viszont csak a karddal való emberölés vont maga után halálbüntetést. A leányrablás oly általános lehetett a pogány magyaroknál, hogy az még a Csodaszarvas-mondában is nyomot hagyott (Hunor, Magyar és embereik nőket ragadtak el). István fellépett a pogány szokás ellen, s a vétség elkövetése esetén a vitézt tíz, a szegényt pedig öt tinó kártérítés megfizetésére kötelezte. Úgyisint üldözte István jogalkotása a nemi szabadosságot (a burkolt többnejűséget), vagyis a paráználkodást. A keresztény irgalmasság jegyében védelmet biztosított az özvegyeknek és az árváknak. Istvánnak fiához intézett erkölcsstanító könyvecskéje egy sor keresztény erény az irgalmasság mellett az alázat, a mérséklet, az igaz ítélet, a türelem, a kegyesség, a szelídség, a becsületesség, a szemérmesség, a szeretet – gyakorlásáról szólt. Bár az egyház tanai szöges ellentétben álltak a po-

gány hitvilág elemeivel, az előbbieket elfogadtatásában kényszerűségből a jól ismert pogány szimbólumokra támaszkodtak. A rontó és segítő hatalommal rendelkező pogány Szépasszony alakjából töltekezett a magyar hagyományba bekerült Szűz Mária, a Boldogasszony. De a pogány magyar istenképzetből jutott valami a keresztények Istenének is. A pogány őstiszteletet volt hivatva pótolni a szent királyok keresztény kultusza. Megannyi jel, nyom szól amellett, hogy a 11. század folyamán a magyarság felvette ugyan a kereszténységet, de kollektív tudatában, értéktételeiben korántsem lettek kizárólagosak a keresztény hitélet és erkölcsiség követelményei.

AZ ORSZÁG NÉPE

Hazai nagyurak A 11. század világi elitje éppen olyan bonyolult képet mutat, mint amilyen átmeneti vonásokat hordoz maga a korszak. A század első évtizedeiben még a maga testi valóságában jelen volt a társadalomban a régi elit, a pogány (érzelmi) nagyurak szűk köre. Ennek a típusnak viszonylag jól ismert képviselője Ajtony. Főleg a nagyobbik Csellért-legendából szerezhetünk róla ismereteket, alakjával még egy másik helyen, a 13. század eleji Anonymusnál találkozunk. Szerfelett meglepő, hogy emléké a magyar krónika egyáltalán nem őrizte meg. Pedig Ajtony nem volt akárki, hanem a Maros-vidék törzsfője, aki Istvánnak a legtovább állt ellen. A legenda „ropant hatalmú fejedelemnek” nevezte. Bár Ajtony 1002-t követően a görögök kezére jutott bolgár városban, a Duna-parti Vidinben keleti rítusú kereszténységre tért, székhelyén, Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére bazilita (görög) kolostort alapított (püspökség felállításáig azonban nem jutott el), de ezt csak politikai számításból és nem hitbeli meggyőződésből tette. Hét felesége volt, vagyis a többnőjűségnek hódolt. Ez természetesen a keresztény elvek semmibe vételét mutatja, de ugyanakkor arra is rávilágít, hogy abban a rendszerben, amikor a nőket vásárolták (vagyon hiányában rabolták), Ajtonynak igencsak gazdagnak kellett lennie. Hatalmát a Körös-Maros közöttől az Al-Dunáig, illetve a Tiszától az Erdélyi-középhegységig terjedő területen gyakorolta, lényegében egy nomád jellegű törzsi állam élén állt. Itt feküdtek uradalmai és udvarházai, ahol csikósai megszámlálhatatlanul sok szilaj – azaz nem istállóban tartott – lovát legeltették, de temérdek más

állata (juha, ökre) is volt. Hatalmának saját hadserege (katonai kísérete) adott nyomatékot, erre támaszkodva szegülhetett szembe Istvánnal. A területét átszelő Maros folyó mentén egészen a Tiszáig vámszedőket és őröket állított, akik István királynak az erdélyi sóbányákban kibányászott és a Maroson leúsztatott sóját megvásárolták. Ajtony pogány meggyőződésű, nomád gazdálkodást folytató, hatalmas állatvagyonnal rendelkező nagyúr volt, aki alig élt másként, mint 10. századi felmenői. Ő már persze nem vezetett kalandozó hadjáratokat, de elődei – számára elmaradó – zsákmányát belső forrásokból pótolta, a hajdani szabadok lesüllyesztésével tett szert alávett népeiségre, lovászokra és gulyásokra. Ajtony az 1020-as évek végén háborút vezetett – a német segítséget nyilván ekkor is élvező – Istvánnal szemben. Bár Ajtony közvetlen leszármazottait nem ismerjük, családja nem halt ki, hiszen évszázadokkal később a Maros mellett felbukkant egy szerény anyagiakkal rendelkező nemesi nemzetség, amely magát Ajtonynak nevezte. A latin kereszténységgel is megbékélt, hiszen ott állt a folyó partján Ajtonymonostora.

Ajtony mellett ebbe a csoportba sorolható egy másik törzsfő, a bihari-békési területet uraló Vata is. Kényszerűségből felvette ugyan a kereszténységet, de az első kínálkozó alkalommal (1046-ban) újra visszatért a pogánysághoz. Róla tudjuk, hogy ennek jeleként haját leborotváltatta, a pogányok szokása szerint csak három farkocot hagyott meg. Követőivel együtt lóhúst kezdett enni. Ez arra mutat, hogy ápolta a lóval való pogány temetkezés hagyományát, vagyis a leölt áldozati ló húását a halotti toron elfogyasztották, bőrét és csontjait pedig túlvilági út-ralálóként az elhunyt sírjába tették. Ennek a szokásnak a meglétére utal András és Béla keresztény királyok 1046 táján meghalt testvére, Levente pogány módon való eltemetése. Hogy éppen Vata állt az 1046. évi pogánymozgalom élére, azt mutatja, hogy igen sokat veszített (egy egész nomád törzsi államot) a keresztény elvek és az új rendszer uralomra jutásával. Hogy mily szívósan éltek a pogány hagyományok egyes családokon belül, arra Vata fia Janus a példa, aki apja pogány szertartását követte. Csellért püspök munkájában kifakadt azok ellen, akik mindennap a lantosok és síposok előadásait hallgatták, éjszakákon át terített asztal mellett ültek, és a lovak vizeletén kívül semmihez nem

értettek. Ők voltak azok, akiket a Janus táltosai által közvetített pogány eszmevilág még az 1050-es években is fogságában tartott. Ugyan a magyar krónika arról írt, hogy a keresztényeknek tilos volt feleséget venniük Vata és Janus rokonai közül, a törzsfő családjának mégsem szakadt magva. A 13. században Észak-Békésben felbukkant a Vata nevet kedvelő, köznemesi szinten álló Csolt nem. A kereszténység térnyerését mutatja, hogy az egykor a pogánysághoz oly szívósan ragaszkodó család 12. századi leszármazottai a bencés Csoltmonostor alapításával engesztelték ki az égieket.

Mindenesetre azok, akik szembefordultak a keresztény uralkodókkal, tágas ingatlanaikat elvesztették, legfeljebb annak morzsái maradhattak meg saját, illetve utódaik tulajdonában. Ugyancsak hátrányosan érintette őket, hogy nem kaptak tisztségeket, míg azok, akik a királyi udvar tűzénél melegedtek, hű szolgálataik jutalmául különféle birtokokat nyertek el. Így a régi vágású előkelők a 11. század közepére, második felére elszegényedtek. Az 1077 körüli időből származó László-féle II. törvénykönyvben több cikkely is szól róluk. Az egyik szerint ha valaki kardjával embert öl, vessék börtönbe, vagyonát osszák három részre, ha pedig nincs 110 pénz értékű vagyona, szabadságát is veszítse el. Egy másik passzus még egyértelműbben bizonyítja, hogy itt (egykori) arisztokratákat említ a törvény, hiszen nemesekről, illetve vitézekről szól. Eszerint ha valaki a nemesek vagy a vitézek közül más nemes házát megtámadja, és ott harcot kezd, veszítse el vagyonát, ha pedig nincs vagyona, „fejének megnyírása után megkötözve és megostorozva vezessék a piacon körbe, és így adják el” szolgának. Ezeknek a pogány értékrend alapján dicső múlttal rendelkező, de az új viszonyok közé beilleszkedni nem tudó vagy nem akaró „nagyuraknak” – mert hiszen ténylegesen már nem számítottak nagyuraknak – a sanyarú gazdasági helyzetéhez igazították a jogi helyzetet: vagyontalanul csak szolgai sors jutott nekik osztályrészül. Éles fényt vet ennek az arisztokráciának a kötődéseire a Salamon és/vagy Géza alatt keletkezett azon törvénycikk, amely arról szól: „egész Magyarország emberei megesküdtek, hogy a tolvajt nem kímélik, sem el nem rejtik”. Ha erre esküt kellett tenniük, akkor ez azt jelenti: még nem számoltak le a múlt minden eszményével, amely semmibe vette a magántulajdon szentségét.

A hazai világi elit másik részét azok alkották, akik a pogány korba visszanyúló hatalmukat átmentették az új viszonyok közé. A legnagyobb „átmentők” maguk az Árpádok lennének? Persze ott sem mindenki, csak azok, akik a damaszkuszi útra léptek, vagyis mindenekelőtt István? Ő viszont igazi átmentőnek azért nem minősülhet, mivelhogy az újat nem érdekből, hanem őszinte meggyőződésből vallotta. Ellenében azok, akik valamilyen módon a régi oldalán álltak ki – vagy mert pogány érzelműek voltak, vagy mert vele, az új képviselőjével szembe fordultak –, elbuktak, a hatalomból kiszorultak. Így járt Koppány, így Vazul, így a Vazul-fi Levente. Akik viszont pogányként látták meg a napvilágot, mint András és Béla, ám az új ügy mellé álltak, diadalmaszkodtak. Persze az átállók igazi képviselőinek nem ők, a nagyfejedelmi-királyi család tagjai számítottak, hanem Aba Sámuel és Csanád. Aba kavár származású, zsidó vallású előkelő volt, István húgával viszont már csak mint keresztény köthetett házasságot. Új vallása mellett tett hitet, amikor a bencéseknek Abasáron monostort alapított. Hogy átállása a keresztény erők oldalára nem őszinte volt, azt az is jelzi, hogy trónra lépve megingott, teret engedett a pogány érzelmű társadalmi erőknek. Utódai és rokonai azonban nem szakítottak a kereszténységgel, sőt újabb alapításokkal (amilyen például Péter ispán szászdi monostora volt) fejezték ki elkötelezettségüket a keresztény hit iránt. Ez biztosította az Aba nemzetség helyét a 12–13. században az arisztokrácia sorában. Aba Sámuel szállásterületének egyik megyéjét később az általa emelt várról Abaúj vármegyének hívták. Csanád eredetileg Ajtony pogány vitéze volt, és magas tisztséget töltött be nála. Amikor irigyei a vesztére törtek (illetve talán akkor, amikor észrevette, hogy a leendő vesztés oldalán áll), elmenekült Ajtonytól. Titkon a királyhoz ment, aki megkereszteltette, s később az egykori ura, Ajtony ellen vonuló királyi haderő élére állította. Ajtony legyőzése Csanád személyes érdeme, az Ajtony egész tartományára kiterjedő megyét róla nevezték el. Leszármazottai beilleszkedtek az arisztokráciába.

István király előkelőit, udvarának tagjait „születésre és méltóságra nézve nagyobbak” (*maiores natu et dignitate*) névvel illette. Ez az elnevezés az új évezred első évtizedeinek valós viszonyait tükrözi, amikor a nagyurak közé számítottak azok is, akik a törzsiségben gyökerező elő-

jogaik alapján, születésüknél fogva tartoztak e szűk társadalmi csoportba. Bár ők is viseltek tisztségeket (Aba Sámuel palotagróf, Csanád ispán volt), de szintén a méltóságviselők közé tartoztak az idegen eredetű előkelők.

Külföldiek Magyarországon

A 11. században Magyarországra került külföldiek a társadalom széles köréből verbuválódtak. Még egy királyt is adott a 11. században a külföld Magyarországnak, a velencei Pétert. A királynékról, akik kivétel nélkül idegen földről jöttek Árpád-házi férjükhöz új hazájukba, már esett szó. Hasonlóan említés történt arról, hogy a 11. századi magyarországi püspöki kar számottevő részét – a század első évtizedeiben kizárólagos jelleggel – idegen eredetű papok tették ki. Úgyisint arról, hogy főleg Gizellával, de más uralkodóval (így Péterrel) is olyanok érkeztek Magyarországra, akik itt a hazai elit mellett a világi arisztokrácia másik csoportját képezték. Idetartozott a bajorországi Wasserburgból származó Vecelin, akit István 997-ben a Koppány elleni hadjárat vezérévé tett meg. Magas polcra emelése nem véletlen, hiszen ősei között Ostmark (a későbbi Ausztria) 9. század végi határgrófja is előfordul, tehát a család már Bajorországban jelentősnek számított. A krónika szerint Koppányt e Vecelin ölte meg. Ezért István „bőséges javadalmakkal ajándékozta meg”. Ez jelentette az alapját annak az ingatlanvagyonnak, amelyre Vecelin leszármazottainak későbbi befolyása és hatalma épült. Ritka kivételként ezeket név szerint ismerjük. Vecelin fia volt Rád, az övé Miska, Miskáé pedig Koppány és Márton. A Vecelintől eredt nemzetség magát Rádtól nevezte. Ez bizonyossá teszi, hogy Vecelin fia szintén nagy birtokszerző volt, talán e téren még Vecelint is felülmulta. Koppány püspökként az 1099. évi oroszországi hadjáratban vesztette életét. Neve arra mutat, hogy a család elmagyarosodott, hiszen negyedik tagja immár annak a Koppány vezérnek a nevét nyerte, akit a dédapa, Vecelin ölt meg. Az egykori ellenfél nevének viselése arra enged következtetni, hogy az ősök hajdani harcát megbocsátás követte. Az idegen származásúak a 11. században igen magas hivatalokba jutottak. Ottó somogyi ispán, aki a zselicszentjakabi monostort alapította, utóbb a nádorságig emelkedett: tőle eredt a Győr nem. Ugyancsak ide-

genből szakadt Magyarországra a század talán legnagyobb befolyással rendelkező, mindenesetre legnagyobb ambícióval felruházott főúranak, Vidnek a családja. Ő a Gut-Keled nemzetség egyik őse, a család első tagjai Péter király idején kerültek ide. Vid a bácsi ispáni tisztséget töltötte be, és a trónharcokban mint Salamon király „rossz szelleme” Géza és László elveszejtésén munkálkodott, féktelen hatalomvágyában Géza hercegségére vetett szemet. Olykor egyéb információk híján a nevek segíthetnek egy-egy személy idegen eredetének megállapításában. Kortárs német forrás szerint Aba Sámuel – Péter törvényeit megsemmisítő – intézkedéseiben két főember, Ztoizla és Pezili játszott fontos szerepet. Az előző szláv (Sztouiszláv), az utóbbi német (Pezelin) nevet viselt.

Hogy a 11. század első évtizedeiben mekkora meghecsülést vívtak ki maguknak az idegenek, annak okát István fedte fel Imréhez szóló Intelmeiben. Eszerint „a vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a Római Birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk különb-különb tájakról... Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámoltsd és becsben tartsd, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.” Természetesen itt nem örök érvényű, kortalan ítéletet mondott ki István, hanem olyan állásfoglalást fogalmazott meg, amit saját érdeke diktált. Az az István, aki erőteljesen támaszkodott az új típusú állam megszervezésében az idegenekre, csakis kedvezően szólhatott róluk. Valójában István nem is idegenekről beszélt, hanem vendégekről és jövevényekről (*hospites et adventitii*), akik külföldi eredetük ellenére hajlandók voltak közösséget vállalni a magyarokkal, betelepedtek országukba, a magyar király alattvalói lettek. A korabeli szemlélet szerint az idegen a külföldön élőket jelentette. Így kell azon idézett helyet is értelmezni, ahol a külföldiek (*exteri*) pöffeszkedéséről esik szó. A külföldiekkel egy töről fakadt ven-

dégek mindazt elhozták Magyarországra, amit a külföld tudott, a külföldieknek nincs okuk tehát kérkedésre, gőgre, de amíg a külföldi Magyarországon kívül élt, kívülről tekintett az országra, addig az országba betelepedett külföldi már nem is számított külföldinek, idegennek, hanem megbecsült vendég volt. Ha azonban változott a politikai klíma, s a vendégek túl nagy szerephez jutottak az ország kormányzásában, mint például Péter idején, akkor a magukat háttérbe szorítottak érző magyar urak sutba dobták István magasztos elveit, és előszeretettel hivatkoztak az őket az idegenek részéről ért mellőzésre.

A 11. században még nem történtek Európa-szerte jelentős népmozgások. A nagy tömegeket megmozgató keresztes hadjáratok sora csak az évszázad végén kezdődött. Egyelőre csak kis létszámú csoportok (és nem tömegek) vonultak a neves zarándokhelyekre (a szárazföldön Magyarországon át vezető jeruzsálemi zarándokút megnyitása István nevéhez fűződik). Nem indított el peregrinációt a még szinte meg sem született felsőfokú oktatás. A 11. század mozdulatlanságba dermedt Európájának a katonákon kívül legmozgékonyabb elemei a kereskedők voltak. Az 1092. évi szabolcsi zsinat intézkedik arról, hogy azon latinok (olaszok vagy vallonok), akik a húsvét előtti nagyböjt megkezdése napját illetően nem akarnak a magyarok gyakorlatához igazodni, távozzanak az országból, „a pénzt azonban, amit itt szereztek, hagyják itt”. Ebből arra lehet következtetni, hogy kereskedők voltak. Számos kései hagyomány maradt fenn arról, hogy a 11. század folyamán nagyobb létszámú népcsoportok érkeztek az országba. 12. század közepi adat szerint 1047-ben olyan súlyos pusztulást szenvedett Verdun városa, hogy 24 ottani kanonok jött ide. Ha a bevándorlás ténye hiteles is lehet, a 24-es szám kétségeket ébreszt. Még bizonytalanabb a hazai vallon telepések beköltözésének időpontja. A 15. században a magyarországi vallonok gyökereik nyomozása során eljutottak Liège-be, s ott azt a felvilágosítást kapták, hogy eleik a 11. század közepén vándoroltak el, s magyar földön a király számos faluban letelepítette őket. Mivel azonban az eger-völgyi vallonok még a 16. század elején is franciául beszéltek, ez a körülmény inkább valószínűsíti, hogy nem a 11., hanem valamelyik későbbi században kerültek ide (amikor valóban több adat szól nagyobb vallon csoportok Magyarországra érkezéséről), ugyanis fél

évezredes magyarországi tartózkodás esetén, idegen környezetben feladták volna anyanyelvüket.

Egészen sajátos fejezete a külföldiek Magyarországra „kerülésének” a keleti angolok ügye. Amíg erről csak egy 14. századi izlandi saga tudósított, pontosabb időmeghatározás nélkül, a mesésnek tűnő elbeszélés nem keltett különösebb figyelmet. Amint azonban ismertté vált egy kétségtelen hitelű 13. századi francia munka, amely immár konkrét adatokat is tartalmazott ugyanezen tárgyról, az információkkal komolyan foglalkozni kellett. A két kútfő összevetéséből kiderült, hogy Hitvalló Edward angolszász király lovagjai – a szigetet 1066-ban elfoglaló Hódító Vilmos elől menekülve – több száz hajóval a Földközi-tengeren át Konstantinápolyba érkeztek, egy részük bekerült a bizánci császár testőrségébe, nagyobb részük pedig földet kért és kapott a Bizánci Birodalom észak-balkáni részén, az Al-Duna jobb partján, amelyet azonban előbb a pogányoktól kellett elfoglalni. Ezt a területet a besenyőktől 1083-ban szerezték meg, s Új-Angliának nevezték. Mivel azonban a lovagok nem akartak görög rítusú kereszténység szerint élni, elszakadtak Bizánctól, és hitéletük folytatásához a magyaroktól kértek segítséget. Feltevés szerint László király kiterjesztette föléjük a Bácsra áthelyezett kalocsai érsekség fennhatóságát, azzal pedig, hogy 1091-ben magát a magyarok és Messia (Moesia) királyának nevezték, a hajdani Moesiában megtelepedett keleti angolok feletti uralma jogigényét akarta kifejezni. A keleti angolok tehát valójában nem Magyarországra kerültek, hanem csak igen rövid időre – legalábbis László szándékai szerint – a magyar király fennhatósága alá. Röviddel 1091 után Bizánc visszaállította hatalmát Moesiában, a később a térségben nyomtalanul eltűnt (ezért nem túlságosan nagy számú) lovagok kibékültek Bizánccal, s a magyar királyok címében sem tért vissza többé a *Messie rex* titulus.

Magyarok külföldön

A korábbi évszázadokban nagy létszámú magyar népcsoportok szóródtak szét Európa keleti és délkeleti peremvidékein. Egyik csoportjuk a 850-es években átkelt a Kaukázuson, és letelepedett a Kur folyó völgyében, ennek sorsa 1329-ig kísérhető nyomon. Száz évvel később, 960 táján újabb magyar

tömb szakadt le, és lett otthonra a Balkánon, a Vardar folyó mentén. Velük szintén a 14. századig találkozunk a forrásokban. Néhány fős, kis létszámú magyar egységek a 9. század vége óta számos országban felbukkantak. 899-ben a bizánci testőrségben magyarok szerepeltek. A kalandozó hadjáratok kapcsán számos megtámadott országban maradtak vissza magyar hadifoglyok. Így például tudjuk, hogy a 942-ben az Ibériai-félszigeten fogságba esetteket besorozták a cordobai kalifa testőrei közé. A 11. század már korántsem szolgált a magyarok külföldre kerüléséhez ekkora lehetőségekkel. A 10. század végétől kezdve, amikor a folytonos háborúkat békepolitika váltotta fel, Magyarország hercegnőket „exportált” a szomszédos országokba. Amint az Árpádok idegenből hoztak maguknak feleséget, ugyanúgy más európai dinasztiák tagjai szintén külföldről nősültek. Egy-egy frigy megkötésében politikai szempontok játszottak döntő szerepet. Mivel a 11. századi magyar külpolitika erősen defenzív jellegű volt, továbbá akcióiban, végső fokon horizontjában alig lépte túl a közép-kelet-európai térséget, az Árpád-házi hercegnők is ide mentek feleségül. Géza nagyfejedelem feltehetően négy leánya azaz István testvérei közül három külföldre került, az egyik Lengyelországba, a másik Bulgáriába, a harmadik Velencébe. Mindhárom Magyarországgal közvetlenül szomszédos állam volt. A negyedik leány Aba Sámuel felesége lett. A lengyel és a bolgár frigy nem bizonyult tartósnak, hiszen férjük Géza mindkét leányát eltaszította magától. Érdekes viszont, hogy az az egy-egy fiú, akivel megajándékozták házastársukat, rövid időre trónra emelkedett: Veszprém lengyel fejedelem lett egy esztendőre, Delján Péter pedig magát nyilvánította cárrá a bizánci uralmat nyögő Bulgáriában. A másik két esetben viszont a férjek értek csúnya véget: a velencei dózsét száműzték, Aba Sámuel detronizálták és kivégezték. Péter leánytestvére az osztrák örögrófhhoz ment nőül, vagyis szintén a szomszédba házasodott. A 11. század második felében András, Béla és László leányai kerültek eladósorba. Adelheidot Csehországba vitték, de alig hogy férje a cseh fejedelmi trónra emelkedett, ő már meghalt. Pedig ha tovább él, királyné lehetett volna belőle, hiszen férje utóbb hozzájutott a cseh királyi címhez. Béla négy leánya között találjuk korszakunkban az egyetlent, akiből királyné lett. Ilona ugyanis ahhoz a Zvonimir horvát uralkodóhoz ment fele-

ségül, akiből a pápa vazallus királyt kreált. Béla további két leánya közül az egyiknek morva herceg, a másiknak kétszer házasodott karantán főúr, illetve szász herceg jutott. A negyedik itthon kelt el, ami meglehetősen szokatlan jelenség, a Hont-Pázmány nembeli Lampert magyarországi főember vette nőül. László egyik leánya kezét volhíniai (orosz) herceg nyerte el. A másikat, Piroskát, a bizánci trónörökös kapta feleségül, akiből majdan egy világbirodalom feje, bizánci császár lett, Piroskából pedig császárné, akit utóbb az ortodox egyházban szentként tiszteltek. Ez azonban már 12. századi történet. A 11. századi magyar hercegnők házassági kapcsolatai pontosan tükrözik azt a szerény és szűk térre korlátozódó külpolitikát, amelyet Magyarország ebben az időben folytatott.

A hercegnökön kívül a magyar kereskedők fordultak meg leggyakrabban külföldön. Már a 10. század utolsó évtizedeitől, a kalandozások lezárultától kezdve jelen voltak magyar kereskedők a szomszédos országok látogatott vásárain. 965/966-ban Prágában tűntek fel „a türkök [magyarok] földjéről mohamedánok, zsidók és türkök árukkal meg aranypénzekkel”. 969-ben a Duna-torkolatnál levő Perejaszlavec piacán szintén felbukkantak magyar árucikkek, amelyeket nyilván legalábbis részben magyarországi kereskedők vittek oda. Bizonyára nekik is volt részük abban, hogy István király obolusai Európa északi régióiban nagy elterjedtségnek örvendtek. Ugyanakkor írásos bizonyítékok szólnak amellett, hogy a 11. században mainzi zsidók játszottak fontos szerepet a Magyarország és Nyugat-Európa közti kereskedelmi kapcsolatokban. Hogy ebbe magyarok is bekapcsolódhattak, azt azon 1070 körüli adat bizonyítja, amely szerint „egy bizonyos igen gazdag kereskedő Magyarország tájairól Velencébe, onnan Pisába ment, hogy végül Rómába érjen, sokak kíséretében hajón utazott”. A külföldre irányuló magyar kereskedelemnek beszédes nyoma maradt László II. törvénykönyvében. Ez a kereskedőt már eleve korlátozta abban, hogy lovat és ökröt saját használatot meghaladó mértékben vigyen az ország határvidékére. Ha a lovat el szándékozta adni, őt vizsgálatnak vetették alá, de az árut annak eredményétől függetlenül elvesztette. Igen kiterjedt lehetett 1080 körül a lóval vagy ökörrrel történő külkereskedelem. Ennek meggátolására a törvény előírta, hogy a királyi engedély nélkül lovat

vagy ökröt a határon átengedő határispánt tisztétől meg kellett fosztani, az ispáni engedély nélkül eljáró szegény ör pedig szabadságát vesztette el. Itt sem kell azonban arra gondolni, hogy a ló- és örkereskedelem kizárólag magyar kereskedők kezén volt, más országokból szintén jöttek a határvidékre ilyen céllal.

Nem kevesen lehettek olyanok sem, akik ma már ismeretlen vagy csak sejthető körülmények miatt hagyták el Magyarországot, hogy életüket idegen környezetben éljék le. Ezek közül viszonylag sokat tudunk azokról a testvéerekről, Efrémről, Györgyről és Mózesről, akiket Oroszország fogadott be. Közülük kettőt az ortodox egyház szentjei közé emelt. Efrém életírása szerint „Borisz és Gleb oroszországi szent vértanúk, igazhívó nagyfejedelmek idejében volt Oroszországban három, egy anyától született testvér: Efrém, György és Mózes, akik valamennyien magyar földről származtak, és mindnyájan bojári rangban szolgálták Borisz és Gleb fejedelmeket”. Több forrás is említi, hogy istállómesterként tevékenykedtek, ami udvari rang volt Oroszországban, mindenesetre a lovakkal kapcsolatos szakértelmük összevág magyar voltukkal. Miután 1015-ben meghalt Nagy vagy Szent Vlagyimir kijevi nagyfejedelem, unokaöccse, a trónt elfoglaló Szvjatopolk megölette Vlagyimir két fiát, Boriszt és Glebet. Boriszt testével védte szolgálja, aki – mint az orosz kútfő írja – „Borisz kedvence volt, fiatal magyar vitéz, név szerint György. Borisz nagyon szerette őt, és egy nagy arany nyakéket függesztett a nyakába, s György ezt viselve szolgálta urát. Erről a Györgyről a gyilkosok nem tudták hirtelenében leszedni a nyakéket, ezért levágták a fejét, s így szerezték meg az ékszer, a fejet pedig eldobták.” Mózes túlélte e vérengzést, majd a Kijevet elfoglaló lengyel fejedelem foglyaként öt évet bilincsbe verve töltött. Kijevbe visszatérve a barlangkolostor szerzetese lett, aszkétaéletet élt, 1043-ban meghalt, az orosz ortodox egyház a 11. század óta szentként tiszteli. A harmadik testvér, Efrém, távol volt az ura elleni merénylet idején, így ő is megmenekült. György fejét magához véve elvonult a világtól, menedékházat épített a szegények számára, majd amikor Boriszt és Glebet szentté avatták, urai tiszteletére templomot és kolostort épített, ez utóbbi előjárója lett, s aszkéta életmódot folytatott 1053-ban bekövetkezett haláláig. Őt csak a 16. században sorozták az orosz szentek közé. Nem tud-

juk, hogyan kerültek orosz földre. Bár felteszik, hogy már Magyarországon keleti rítus szerinti keresztények voltak Gyula (vagy esetleg Ajtony) területén, s a latinizáció elől menekültek el, de valószínűbb, hogy Borisz testőrségébe tartoztak (miként magyarok már 899 óta szerepeltek a bizánci császárok testőreiként), s ottani tevékenységük vezette el őket az (ortodox) egyházba.

Ugyancsak magyarok nyomaira bukkanunk a 11. században Európa egy másik szegletében, Dél-Itáliában. Egy 1050 körüli görög nyelvű birtokösszeírásban találkozunk a paraszti foglalkozást űző Ungrosz birtokával, amely szőlőt foglalt magában, és meghatározott nagyságú földet. Neve (amelynek magyar a jelentése) etnikumára utal, tehát magyar, illetve magyar eredetű volt. Arra nézve, hogy miként jutott ő, illetve valamelyik elődje a Bizánci Birodalom Calabria tartományába, két magyarázat lehetséges. Vagy olyan magyar kalandozó leszármazottjának tekinthető, aki a 10. században járt Dél-Itáliában, fogságba esett, majd beilleszkedett az ottani életbe, vagy pedig azon türk (magyar) katona fia (unokája), aki az 1025-ben Dél-Itáliába küldött bizánci hadsereg tagja volt, ekkor ugyanis türkök szintén harcoltak császári szolgálatban. Ugyanígy módon kerülhetett Dél-Itália egy másik pontjára az az 1076/1077-ben előforduló Ungrosz, aki parcellát birtokolt. Hogy a kalandozó magyarok fogságba esett leszármazottai Európa számos részén élhettek, arra az előbbieken idézett cordobai eset mellett 11. századi tanúink is van: egy ekkori szerző elmondása szerint a 926-ban Sankt Callenben fogságba esett magyar felderítő „utóbb megkeresztelkedett, megnősült, fiai születtek”. Ennek utódai a 11. században is ott élhettek.

Szabadok és szabadság A 11. században mélyreható változások következtek be a népesség társadalmi helyzetében. Ezek intenzitását jelzi, hogy nagyon kevesen lehettek a ha egyáltalán voltak –, akiket nem érintettek személyükben az új helyzet következményei. E folyamatok egyes vonatkozásairól már esett szó. Megjelent Magyarországon a maga intézményrendszerével az egyház, teljesen új arculatú és összetételű világi elit alakult ki. A változásokat természetesen ezek is mutatják, de még inkább rávilágít az átalakulásra

a 10. században megfigyelhető társadalmi rend gyökeres átformálódása. Akkor, főleg a század első felében, a Hétmagyar törzsszövetséget alkotó magyarok túlnyomó (szinte kizárólagos) többsége szabad állapotú volt. Szabadsága abban nyilvánult meg, hogy nem tartozott alávetettként senki uralma alá. Igaz, a Hétmagyar vezette magyar nomádállammal szemben katonáskodási kötelezettsége volt, de ebben legalább oly mértékben nyilvánult meg az egyéni érdek, mint a kényszer. A hadjárat idején parancsoltak neki (mint Bölcs Leó írta: „fellebbvalóitól kemény és súlyos büntetéseket szenved el vétkeiért”), de élvezte annak gyümölcsseit. Különben is „a fáradoalmakat és nehézségeket derekasan tűri, dacol a hősséggel és faggyal és a szükségesekben való egyéb nélkülözéssel, lévén nomád nép”. A katonai alá-fölérendeltség azonban nem terjedt ki az élet többi színterére. A szabadnak nem volt ura, gazdasága ellátásáról maga gondoskodott, adók, járadékok nem terhelték, személyében teljes körű szabadságot élvezett, joga volt a fegyverviseléshez, a közügyekben való részvételhez, a családalapításhoz. A szabadság szintje minden szabad esetében azonos volt (minden megölt szabadért ugyanakkora vérdíj járt), tehát a szabadság a szabad esetében még nem szenvedett csorbát. Természetesen a szabadokat vagyoni értelemben már nagy különbségek osztották meg, hiszen a gazdag, nagy állatállományt magáénak mondó törzsfő alapvetően eltért a szegény, állatait vesztő nomádtól. A kalandozások során emelkedett ki a közönséges, egyszerű szabadok (közszabadok) közül az a réteg, amely egyre szorosabban kötődött egy-egy gazdag úrhoz, állandóan vele járt hadakozni, magas szintre fejlesztette hadi felkészültségét, különleges szolgálatáért nagyobb zsákmányra tarthatott igényt. A 10. század végére tehát az úr és a közrendű között megjelent a harcos, a vitéz, a katonai kíséret tagja.

Nagyjából ugyanezt a képet kapjuk a 11. század első évtizedeinek viszonyait tükröző István-törvények alapján. Ezek a szabadoknak hol két, hol három kategóriáját különböztették meg. Kétosztatú társadalomkép esetén az egyik csoportot a hatalmas (*valens*) és gazdag (*dives*), a másikat a közrendű (*vulgaris*), szegény (*pauper*) és vagyontalan (*tenuis*) jelzőkkel illették. Az elnevezések önmagukért beszélnek, s világosan mutatják, hogy a jogi egység burkában vagyonnal, gazdagsággal, befolyással, hatalommal összefüggő alapvető különbségek osztották

meg a szabadokat. Vétségck elkövetése esetén az előző csoport tagjainak 50, az utóbbiainak 12 tinó büntetést kellett fizetniük. Amikor viszont háromféle csoportosítást tüntetnek fel a törvények, akkor ezek megkülönböztetésére az ispán (*comes*), vitéz (*miles*) és közrendű (*vulgaris*) minősítések szolgáltak. A büntetési tétel kategóriáinként 50 (vagy 100), 10 és 5 tinó. Ebből egyértelmű, hogy a vitéz István korában társadalmi állását, vagyoni helyzetét tekintve sokkal közelebb állt a közrendűhöz (közöttük a különbség mindössze kétszeres), mint az elitbe tartozó ispánhoz (aki ötször, illetve tízszer többet fizetett a vitéznél). Ez arra utal, hogy István korában már előrehaladt ugyan a vitéz kiemelkedése a közrendű szabadok tömegéből, de a folyamat még távolról sem zárult le; a vitéz büntetési tételeinek a közrendűekéhez közeli volta még világosan jelzi azt, hogy honnan származtak. (Természetesen végső soron az ispánok, a hatalmasok, a gazdagok is a közszabadok közül valók, de az ő kiemelkedésük sokkal korábban elindult és előrehaladt, így ők már igen nagy távolságra jutottak kiindulópontjuktól.) A 11. század vége felé újabb – és immár huzamosan megmaradó – terminusbeli elhatárolódás következett be az elit és a többiek között. Már a Salamon és/vagy Géza nevéhez kapcsolható – László-féle III. – törvénykönyvben felbukkan a nemes (*nobilis*) megnevezés, szembeállítva a nem nemesekkel (*ignobilis*), az előbbieik közé a dekrétum a vezető egyházi személyeken (püspökökön, apátokon) kívül az ispánokat sorolta, az utóbbiakat pedig másként kisebbeknek (*minor*) nevezte. Ebben a tagolódásban a vitézt és a közrendűt egyaránt a kisebbek közé számították. A vitézre még hosszú, évszázados út várt, hogy mind a valóságban, mind a terminológiában a nemes megnevezés közelébe, végül pedig birtokába jusson. A László-féle III. törvénykönyvben az elit azonban nemcsak nemesként, hanem több más, úgyszintén beszédes néven szerepelt. Hol főembernek (*princeps*), hol előkelőnek (*optimates*), hol elsők közül valónak (*primates*) nevezték őket. Ez arra mutat, hogy az István korában még egységes szabadságfogalom, vagyis a szabadok akkori egysége a 11. század utolsó évtizedeire felbomlott, az elit új elnevezésekkel határolódott el a mindinkább súlyos helyzetbe kerülő, elszegényedő szabadoktól. A szabadok legfelső rétege tehát kivált a szabad (*liber*) megnevezést viselők táborából.

Miközben a szabadságfogalom a század végére felfelé zárt (az elit ki-esett belőle), ugyanekkor lefelé nyitott (új társadalmi csoportra terjedt ki). Az 1092. évi szabolcsi zsinat határozatai sorában két cikkely is bizonyítja ezt. Az egyik szerint „az apátok szabadjaik után adjanak tizedet a püspököknek”. Eszerint bizonyos szabadok ekkor az apát szolgálatában álltak. Márpedig ha ez így van, akkor ők már nem azok a szabadok, akikkel István alatt találkozhattunk, vagyis nem tekinthetők másoktól teljesen független szabadoknak. Még nyomatékosabban tanúskodik erről egy másik hely. Eszerint „a szabadok pedig, bármely püspökhöz vagy ispánhoz szegődtek, ahogy ezeknek tetszik, úgy bánjanak velük, mégis szabadságuk épen tartásával. Akiiket pedig a lelkek üdvéért szabadítottak fel, azzal a kikötéssel azonban, hogy az egyháznak szolgáljanak, senki másnak ne, csak a papnak segédkezzenek.” Nem csupán az apátnak, hanem a püspöknek és az ispánnak is voltak tehát már a 11. század végén szabadjaik. Szabadságukat a király nyilvánította ki és védte, hiszen neki volt érdeke a szabad állapot (illetve annak látszata) fenntartása, ugyanis a szabadoktól adót szedett be. A valóságban ők már nem az István alatt élvezett teljes körű szabadság birtokosai voltak. A földesúri függésbe kerülés szabadságuk egyik alapjától, a függetlenségüktől fosztotta meg őket, bár számos elem még megmaradt. Hogy ez a korlátozott érvényű szabadság mit jelentett, azt egy hasonló tartalmú István-törvénycikkkel való összehasonlítás mutatja meg. A 11. század elején István akként rendelkezett: „Ha valaki irgalomtól vezetve tulajdon szolgáit vagy szolgálóit tanúságtétel mellett szabadsággal ruházza fel,... ennek halála után irigységtől hajtva senki ne merje őket szolgaságba visszataszítani.” István korában tehát egyféle szabadság volt (oszthatatlan és általános érvényű), ennek híján bárki szolgának számított, viszont a szolga előlépése egyetlen jogállásra történhetett: szabaddá vált. László alatt viszont bizonyos szolgafelszabadítás már csak korlátozott szabadságot eredményezett, nem vezetett el automatikusan a teljes szabadság birtoklásához. Éppen a legfontosabb téren hiányzott a szabadság, abban, hogy az ilyen módon felszabadított személy nem jutott függetlenséghez, szabadsága csak az úr szolgálatában – másokkal való összevetésben – hordozott bizonyos előjogokat, azaz nem tartalmazta (mint erre a zsinati határozat egyértelműen

utal) az úr szabad megválasztásának jogát. Ezt az állapotot korlátozott vagy kötött szabadságnak nevezzük. A dolog lényegét tekintve a korlátozott szabadság voltaképpen a szolgaság (az úrhoz rendeltség) egy sajátos formája, amely azonban bizonyos kivételezettséget jelentett. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a kötött szabadok más, a szabadság e fokát nem élvező szolgák előjárói lettek (ilyen kötött szabadok voltak például a királyi várispánságban igazgatási feladatokat ellátó várjobbágyok). Ez viszont – hosszabb távon – arra biztosított lehetőséget számukra, hogy jogi süllyedésüket gazdasági előnyökkel kárpótolják. A 11. század meghatározó társadalmi mozgása, egyszersmind a mélyreható változások legfontosabbika az volt, hogy a század elején még döntően szabad jogállapotú magyar népesség nagyobbik része a század végére elveszítette szabadságát, és általában nem kötött szabad, hanem szolgává vált.

Vétkezők és kóborlók Hogy a szabadból miként lett szolga, arra a 11. század számos példát szolgáltatott. A törvényekből elsősorban azokat az eseteket lehet nyomon követni, amikor valaki vétség elkövetése miatt büntetésképpen vált szolgává. Ilyenféle esetekről már István törvényei is számot adnak. Ha szabad ember másnak a szolgálónőjével harmadszor is (tehát visszaesőként) paráználkodott, szolga lett. Úgyszintén „ha valamely szabad más szolgálónőjét választja házasságra a szolgálónő urának tudtával, a [szabadot] a szabadság élvezetének elvesztével örökös szolgává tegyék”. A harmadszor lopáson kapott férjes asszonyra szintén szolgaság várt. A tolvaj szabadot – ha nem volt elég pénze a megváltásra – már az első eset után eladták szolgának. A László-féle III. törvénykönyv szerint az egyházba menekült tolvaj szabad annak az egyháznak a szolgájává vált, amelyben menedéket keresett. László II. törvénykönyve a lopáson ért szabad tíz évnél idősebb fiai és leányai szolgaságra vetéséről intézkedett. Több alkalommal rendelkeztek a László névéhez kapcsolt törvények arról, hogy amennyiben a vétségek elkövetőjének nincs elégséges vagyona, szolgának kell eladni. Ilyen sors várt az ispánja engedélye nélkül tiltott áru kivitelét engedélyező határőrre, a kardját kirántva em-

bert öltre, a más nemes házára hatalmaskodva rontó nemesre és vitézre vagy az alaptalanul vádaskodóra. Ez utóbbi esetekben egyértelmű a törekvés, hogy a jogi helyzetet hozzáigazítsák a tényleges vagyoni állapothoz: aki szegény létére vétkezik, azaz ha nincs módja önmaga megváltására, a szolgák sorában van a helye. Bár a törvények meglehetősen széles körben alkalmazták a szolgává süllyesztés büntetését, mégsem ez lehetett a szabad szolgává tételének általános módja.

Sokkal nagyobb tömegek lettek szolgává azon a módon, hogy a földet elnyert birtokos (vagy a föld adományozója) kikötötte: milyen módon maradhatnak ott az addigi lakosok. Erre vonatkozóan a korszak döntően okleveles forrásaiból egész csokorra valót lehet összegyűjteni. Ennek első példáját a veszprémvölgyi oklevél nyújtja. A görög monostor alapítója így rendelkezett: „Szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnnhatósága alatt lakni, a fejedelmasszony és a nővérek rendelete nélkül űzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére.” Tehát csak azok maradhattak az egyházi tulajdonba került földön, akik vállalták a függést a monostortól. Ez korábbi szabadságuk feladását jelentette. A hamisnak ítélt pécsváradai oklevél István nevében szólva ezt tartalmazza: „A nemeseket vagy nemteleneket pedig, akik e monostor földjének határán belül rendelkeznek birtokokkal – ha idővel azt is mondanák, hogy a mi adományunkból tartják, és sérelemtől eltelve az egyháznak és népének ellenségei lennének –, ingó javaikkal együtt űzzék ki onnét... Ha az apát parancsára nem távoznának el, a király hatalma – elvévén összes dolgaikat – kegyetlenül űzze ki őket.” A nagyobbik Gellért-legenda szerint István ezt mondta a csanádi püspöki székbe emelt Gellértnek: „Megparancsolom ispánjaimnak, hogy a néptől szedjenek tizedet a maga idejében gabonából a te felhasználásodra. Mégpedig úgy akarom, hogy aki azt nem rója le, olyan ott senki meg ne maradhasson.” Péter ispán, a százdi bencés monostor alapítója 1067 körül az apátságnak adta „azt a területet, amelyet később juttatott nekem Salamon király Magnus [Géza] herceggel együtt a Szada nevű faluban, ahonnan e naptól távozzanak az egyház népén kívül mindazok, akik a szabadság nevére áhítoznak”. Ez egyenes be-

széd! Az egyházi birtokon tehát már 1067 táján sem volt kívánatos a szabadság, illetve a szabad ember.

Úgy tűnik, hogy elsősorban a szabadot sújtotta az a sajátság „bekerítés”, amely a 11. századi Magyarországon végbement. A korábbi szabad, nemzetségi közösségek által használt földek a királyság megszületését követően jórészt magántulajdonba kerültek. A tulajdonos e területeken érvényesíteni kívánta jogait, amibe az is beletartozott, hogy nem tűrt el olyan személyt határain belül, aki tőle független volt. Így aki vállalta a függést, helyben maradhatott, viszont elvesztette szabadságát. Feltételezhetően azok döntöttek így, akik már nem rendelkeztek állatokkal, legalábbis megélhetést biztosító mennyiségben nem, s megmaradásuk, jövőjük szempontjából a függés elfogadása volt a kisebbik rossz. Annak viszont, aki nem akarta feladni függetlenségét, fel kellett kerekednie, s családjával, állataival együtt útra kellett kelnie, hogy olyan helyre leljen, ahol – legalábbis időlegesen – megtarthatja szabadságát. A 11. században, főleg annak közepén elemi erővel bontakozott ki az országban a vándormozgalom. Szabadok ezrei mozdultak meg, hogy régi, megszokott életmódjuk folytatását remélve, a szabadság megtartásának csálóka délibábjától vezettetve új otthont keressenek maguknak. Az állami adminisztráció azonban elébe ment a kőborlók-nak. Új tisztviselő született, akit korabeli magyarsággal *joccedethnek*, azaz jókszedőnek, vagyis a javak szedőjének neveztek. A király (Salamon vagy Géza) előírta, hogy a szökött javak összegyűjtője mindazt, amit és akit összeszedett, a megye várába vigye, s ott őrizték az állatokat és az embereket. Ha nem váltották ki őket (ez arra mutat, hogy egy részük szolgálélem volt), kétharmaduk a királyé (ez a „királyketteje”), egyharmaduk az ispáné lett, a püspöknek pedig tized járt belőlük. Ugyancsak tárt karokkal várta a menekülőket az egyház. Géza király 1075-ben Garamszentbenedek javára úgy intézkedett, hogy „minden kőborló és menekülő, akár ember, akár igásmarha, akár bármilyen állat legyen, ha a monostorba vagy annak népe vagy Szentbenedek állatai közé menne, azokon ne legyen hatalma a király, a herceg, bármely ispán vagy főcember követének, hanem Szentbenedek és apátja hatalmába kerüljenek”. Salamon vagy Géza felhívta azokat, akiket a nép nyelven *wzbegek* hívnak: jelenjenek meg a királyi udvarban, hogy róluk az

uralkodó ítélhessen; más *wzbege*ket viszont, bárkinek a szolgálatában álltak is, vissza kellett a királynak szolgáltatni. Maga az *wzbege* (izbég) szó sokatmondó, hiszen szláv nyelven menekült, kóborlót jelent. Egy részük nyilván szabad volt, hiszen önként ment a királyhoz, más részük viszont már szolga. Ez újfent arra hívja fel a figyelmet, hogy a kóborlók tömegében szabadokon kívül szolgák (köztük nagyobb számban szlávok) is csatlakoztak a vándormozgalomhoz. Egyébként kifejezetten szolgálóelemek (várnépek, cselédek, szolgálók) kóborlásáról is megemlékezik a László-féle III. törvény. Egy másik cikkely arról tudósított, hogy olykor a tulajdonos kelt útra megkeresni szökevény szolgáját vagy elvesztett jószágát. Mivel azonban rövidesen kiderült, hogy a kiépülő állami és egyházi szervezet elől nem futhatnak el, az évtizedeken át nagy lendülettel folyt menekülési hullám a 11. század végére alábbhagyott.

Hogy mily becsben állt a szabadság, annak természetesen már a kortársak is tudatában voltak. István törvényei egy helyütt a szolgaság ígáját a szabadság könnyedségével állították szembe. Más helyütt azon szándékát nyilvánította ki az uralkodó, hogy „a szabadok megőrizték makulátlan szabadságukat”. Megint más cikkely kifejezetten tiltotta a szabadok szolgaságba taszítását: „Minthogy tehát Istenhez méltó és az embereknek legjobb, hogy ki-ki életének folyását a szabadság élvezetével vezesse, a királyi törvény szerint az a határozat született, hogy az ispánok vagy a vitézek közül ezentúl szabad személyt senki ne merészeljen szolgaságra vetni”, és még kárpótlás fizetését is előírta az e vétiséget elkövetők számára. Vajon nincs-e ez ellentétben István más törvényszövegeivel, illetve a későbbi gyakorlattal? István természetesen maga sem tekintette áthághatatlannak a szabadok és a szolgák közti választóvonalat, hiszen egyfelől a vétkek jogos büntetésével a szabad szolgaságba juthatott, másfelől viszont a szolga felszabadítás révén elnyerhette a szabadságot. István e cikkelye valójában az ellen emelt szót, hogy az emberek, főként pedig a hatalmat gyakorlók, a fegyverrel rendelkezők (amilyenek az ispánok és a vitézek voltak) önkényesen megváltoztassák az emberek jogállását. István nem láthatta előre, hogy a jog kapui szűk résre nyílnak csak ki, s ezen át nagyon kevés ember jut a szabadságból a szolgaságba. Amint folyamatosan épült ki az állam és az egyház intézményrendszere, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy fel kell

adni a szabadság védelmének István által megfogalmazott magasztos eszméjét. Igaz, a későbbi uralkodók törvényeikben továbbra is a szolgál-vá tétel jogi útját járták, de hallgatólagosan tudomásul vették, oklevelekben pedig nyíltan megfogalmazták a sokkal keményebb és a humánumot sutba dobó elvet: az országban kiépülő új hatalmi rendszer természetete és a széles körű, tömegeket megillető szabadság nem összeegyeztethető fogalmak. Röviddel István után ki kellett derülnie: az új rendhez sokkal inkább a szolgaság társul, mint a szabadság.

Szolgák és szolgaság

A magyarság természetesen nem István korában ismerkedett meg a szolgasággal. Már a 9. században írott forrás szól arról, hogy a magyarok a szlávoktól foglyokat szedtek, és a bizánciaknak mint rabszolgákat adták el őket. Se szeri, se száma azoknak a híradásoknak, amelyek a 10. században a portyázó magyarok foglyairól szólnak. Az is bizonyosra vehető, hogy a foglyok egyes csoportjait nem vitték rabszolgapiacra, hanem szolgaként a magyar társadalom peremére kerültek. A magyar honfoglalás kortársa, Regino a nomádok (szkíták) azon szokását, hogy „gyermeküket és szolgálkat nagy igyekezettel tanítják lovagolni és nyilazni”, a magyarokra is érvényesnek tekintette. Ugyancsak a magyarok seregében harcoló szolgákra utalhat azon kútfő, amely szerint 955-ben Lech-mezőn „a magyarok közül egyesek a többieket korbácsokkal fenyegetve ösztökölték a harc megvívására”. Ezt egy későbbi magyar forrás is megerősíti. Eszerint a magyarok „a foglyok közül azokat, akik vitézek voltak, magukkal vitték a csatába, s valamelyest a zsákmányból is részesítették őket, másokat viszont rabszolgává téve különböző szolgálatok céljából saját sátraik körül volt szokásuk tartani. Ezek a foglyok csak az állattartásból és zsákmánylásból tartották fenn magukat.” A nomád korban a szolga szinte kizárólag idegen etnikumú volt; a Hétmagyar törzsszövetség vezetése alatt álló magyar nomádállamban ezek nagy része a szlávok közül került ki. A magyarok szlávokat már Etelközből hozhattak magukkal, a Kárpát-medencében is jobbára szlávokat találhattak, s a kalandozó hadjáratok révén szintén hurcolhattak be szlávokat ide. Ezt nyelvészeti adatok alátámasztják. A szolgálai álla-

pot kifejezésére használt magyar szavak közül maga a *szolga*, továbbá a *cseléd* szláv eredetű, s a 11. század közepén a szláv *izbég* szóval nevezték meg a kóborlókat is (nyilván a köztük levő szláv szolgákra tekintettel). Ugyanakkor egészen a 11. század elejéig a kárpát-medencei szolgák sorában magyarokkal kevéssé számolhatunk. A szabadok és a szolgák közti etnikai különbség nem magyar sajátosság, ez a nomád népeknél általánosan megfigyelhető. Az István király által megteremtett új típusú magyar állam – több más mellett – éppen abban különbözött a korábbi nomádállamtól, hogy hozzákezdett saját etnikuma, a magyarság lesüllyesztéséhez. Az első király törvényei ezt döntően jogi úton, a vétkezők büntetése formájában próbálták véghezvinni, de a veszprémi oklevél tanúsága szerint régtől fogva élt egy másik, sokkal hatékonyabb mód is: a tulajdonosok nem tűrtek meg földjükön szabad népességet.

István törvényei egyfelől szigorú határvonalat húztak a szabad és a szolga közé. A szolga alapvetően vagyontárgynak számított. „Ha valakinek a szolgája más szolgáját megöli, a szolga helyett a [gyilkos] szolgát adják oda vagy váltsák meg... Ha szabad öli meg bárki szolgáját, másik szolgát adjon, vagy az árát fizesse ki.” De mindkét esetben szerepel egy, a vagyontárgy jelleget enyhítő további büntetés: a gyilkos szolgának bűnbocsánatot kellett tartania, a gyilkos szabadnak pedig a kánonok szerint bűjtölnie kellett. Ez arra mutat: a szolgában a középkor már nem kizárólag beszélő szerszámot látott, hanem embert is, akinek megölése a gyilkosra anyagi felelősségén túl lelki terhet is rakott. A szolga ura tulajdonának számított, hiszen csak ő szabadíthatta fel, és a törvény szigorúan tiltotta azt, amikor valaki elővigyázatlanul idegen szolgát ura tudta nélkül adományozott meg szabadsággal. Miközben a szabad továbbra is élvezte a közügyekben való szereplés – jogállásából adódó – lehetőségét, addig a szolga jogi értelemben vett cselekvőképességét megtagadták: „Hogy ennek az államnak a népe a szolgák és a szolgálónők minden támadásától és vádaskodásától mentes és szabad maradjon, a királyi gyűlés törvénye szerint teljesen meg lett tiltva, hogy bárki bűnügyében szolgaszemély vádaskodását vagy tanúságát uraikkal vagy úrnőikkel szemben elfogadják.” E törvénycikk egyébként különválasztotta az állam népét a szolgáktól, vagyis a szolgákat mint-

egy társadalmon kívülieknek, legfeljebb a társadalom peremvidékén levőknek tekintette. Megfelel ennek az alapállásnak, hogy István törvénykezése szinte kasztszerűen védte a szabadokat a szolgálkkal való keveredéstől. Ez a paráznságra (nemi kapcsolatra) és a házasságra egyaránt kiterjedt. Ha szabad ember „elővigyázatlanul, az óvatosságot áthágva más szolgálónőjével paráználkodik, tudja meg, hogy bűntényben vétkes”, és a harmadik ilyen eset után „a szolgálónővel együtt szolga legyen, vagy váltsa meg magát”. Ha pedig „valamely szabad más szolgálónőjét választja házasságra a szolgálónő urának tudtával, [a szabadot] a szabadság élvezetének elvesztével örökös szolgálvá tegyék”. Másfelől azonban ez a határvonal két irányban is átléphető volt. A vétkező szabad több esetben szolgálvá lett, viszont a tulajdonos – és csakis az ő – akaratából a szolga elnyerhette a szabadságot. Ez esetben az úr „irgalomtól vezettetve” járt el. A szolgálatszabadítás azonban nem egyszerűsödött az úr és a szolga magánügyére, hanem annak tanúságtétel előtt kellett történnie; mutat nyom arra, hogy ehhez a király vagy az elit jelenléte, illetve bizonyosága volt szükséges. Az István kori szolgát mindenesetre úgy kell elképzelnünk, mint aki teljesen vagyontalan volt, az úr munkaeszközeivel dolgozott, az úr által biztosított lakhelyen élt. Ilyen emberek tűnnek fel például még 1075-ben is a garamszentbenedeki oklevélben, akiket az apát akarata szerint a szolgálat minden nemére kényszeríthetett, illetve meghatározott helyekre az apát ekékkel ellátott embereket telepített.

A 11. század közepére jelentékeny mértékben előrehaladt a szabadok alávételének folyamata. Míg 1046-ban Vata vezetésével még döntően a szabadok lázadtak az új rend és a keresztény vallás ellen, addig 15 évvel később a felkelők sorait már jelentékeny mértékben szolgák töltötték ki. Ez arra mutat, hogy – főleg az ország nyugati részén – a hajdani szabadok tömegei elvesztették szabadságukat. A László-féle III. törvényben, amely kevéssel az 1061. évi mozgalom elfojtása után keletkezett, a szolgák két minőségben jelentek meg: mint tolvajok és kóborlók. Helyzetükben számottevő változás István korához képest nem következett be. A tulajdonosi jogok szigorúan érvényesültek. Tiltotta a törvény, hogy „valaki másnak a szolgáját vagy szolgáló emberét befogadja”. A templomba menekült tolvaj szolgát vissza kellett adni urának. Aki vár-

népet, *int* (szegényt) vagy szolgát visszatartott magánál, rövid határidőn belül ki kellett szolgáltatnia a királynak, aki gondoskodott azoknak a megye várában való összegyűjtéséről. A várbán őrzött szökött javakat – ha tulajdonosa nem váltotta vissza – nem lehetett eladni, de munkájukat igénybe vehették. A szökött javak sorában szolga, ló és ökör szerepel (ami egyértelműen mutat arra, hogy a szolga vagyontárgy jellege érvényben volt). A tulajdonos elkóborolt szolgájához 90, lovához 12, ökréhez 5 denárért juthatott hozzá. László II. törvénykönyve a szolgát elsősorban mint tolvajt mutatja be. Feltűnő, hogy a tolvaj szabadok büntetéseinek jellege többségében azonos a tolvaj szolgákéval. Ez arra utal, hogy nagy társadalmi különbségek nem választották el őket egymástól. Mindenesetre a szabadok büntetései összességükben súlyosabbak, amit az magyarázhat, hogy az ő cselekedeteik társadalmilag veszélyesebbek voltak.

Nem jelentéktelen változások körvonalai rajzolódtak ki a 11. század utolsó évtizedére. Bár elviekben a szabad és a szolga között továbbra is hatalmas szakadék tátongott, de László I. törvénykönyvében a szabadság és a szolgaság egy ponton mégis határozottan közeledett egymáshoz. Megjelent a korlátozott vagy kötött szabadság, amely voltaképpen a szolgaság egyik, enyhébb formája. E törvényben szerepel lelkek üdvéért történő szolgafelszabadítás, de ennek eredményeképpen a kedvezményezettek nem a teljes szabadság birtokába jutottak, hanem csak arra nyertek jogosultságot, hogy az egyháznak szolgáljanak. Szorosan urukhoz voltak kötve, függő helyzetükön nem változtathattak, vagyis az István kori szabadok szintjét, a közszabadságot nem érték el. Ugyanakkor a különféle (királyi, egyházi és világi magán-) birtokokon a szolgákhoz képest kiemelkedő jogállásuk volt, széles körű birtokigazgató, katonai és kézművesszolgálattal tartoztak uruknak. Ilyenek voltak az egyház szabadjai, a földesúri *liberek*, továbbá a király fennhatósága alatt az udvarnokok szabadjai és a várjobbágyok. Ez utóbbiak korlátozott szabadságukat később egyenesen István királytól vezették le, s így lettek ők a 12–13. századi forrásokban a szent király jobbágyai, szabadjai. Holott az a keret, a korlátozott szabadság, amelyben a várjobbágyok éltek, Szent István és közvetlen utódai alatt még nem létezett, csak a 11. század végére született meg, ami bizton kijelöli e társadalmi

csoportok (köztük a várjobbágyok) kiformálódásának idejét is. Közszabad voltukat a század végére váltotta fel kötött szabad jellegük. További fontos változást sejtet a szabolcsi zsinat határozataiban az a cikkely, amely különbséget tett tizedet fizető és nem fizető szolga között. A szolgától akkor szedtek dézsmát, ha külön házzal (azaz külön háztartással) rendelkezett. Ennek híján nem számított önálló adóalanynak. Az a fejlemény, hogy a szolga saját házában élt, a jövő útját jelentette. A ház mellé idővel földhöz is jutott (amely ugyan nem a tulajdona volt, csak használta azt). Utóbb egyre inkább növekedett a házas-földes szolgák száma a teljesen nincstelenek rovására. Ennek a folyamatnak azonban az 1090-es évek, vagyis a századvég még inkább csak a kezdetét jelentette. Mindenesetre a szolgaság állapotában – részint a szolga fogalom árnyaltabbá válásával, részint pedig bizonyos „vagyon” megszerzésével – az István korhoz képest a 11. század végére jelentékeny elmozdulás következett be.

A MINDENNAPOK

Magántulajdon A 11. században bekövetkezett legjelentősebb változások egyike a magántulajdon rendszerének kiépülése volt. A nomád korban a magántulajdont széles körben nem ismerték. A legelőterületek és az itatóhelyek (vagyis a föld) közös, nemzeti, illetve törzsi tulajdonban voltak, a nemzetség használta, a törzs pedig védelmezte. A legelőterületet rugalmasan osztották fel kisebb-nagyobb közösségek között (törzsek, aulok, klánok, azaz nemzetségek), s ebben csak jóval később érvényesült a steppei nemesség befolyása. Egyéni tulajdon legfeljebb az állatállomány esetében képzelhető el, de igazán magántulajdonnak tekinthető, jelentős nagyságú állatvagyonuk csak a törzsfőknek, illetve a gazdagabb nemzetségek fejének volt. Jól példázza ezt Ajtony esete, akiről a nagyobbik Gellért-legenda azt jegyezte fel, hogy „szilaj lovainak se szeri, se száma nem volt..., barmokkal is végtelen számban rendelkezett”. A nomád szemléletbe nem fértek bele a szigorú földhatárok. Egy 7. századi bizánci író írta le nagyon találóan a barbárok (nomádok) jellemzésül: „nem tisztelték a törvényes határt. Ők mindig a szilárd határok megrendítésére törekedtek.” Márpedig ott, ahol a területiségnek, a határoknak nincs meghatározó szerepük, a föld magántulajdona sem képzelhető el. A magyar nomádállam (nomád törzsi állam) egészen a 10. század végéig (Ajtony esetében egészen az 1020-as évekig) nem ismerte a földmagántulajdont. Ennek eszméje és gyakorlata ugyanonnan jött a Kárpát-medencébe a 10-11. század fordulóján, ahonnan a királyság és a kereszténység is, azaz nyugatról. Ezt teljes egyértelműséggel mutatják István törvényei.

István I. törvénykönyvének első öt cikkelye különféle 9. századi nyugati zsinati határozatok és gyűjtemények szó szerinti átvétele. Az első, önálló fogalmazatú rendelkezés ilyenformán a 6. és a 7. cikkely. Ez a következőket tartalmazza: „Királyi hatalmunknál fogva kinyilvánítjuk, hogy bárkinek legyen lehetősége javait felosztani, ráhagyni feleségére, fiaira, leányaira és rokonaira vagy az egyházra; halála után senki ne merészelje ezt megsemmisíteni... Azt akarjuk, hogy amiként másoknak lehetőséget adtunk a javaik feletti uralomra, a mi királyi méltóságunkhoz tartozó javak, vitézek, szolgák és bármi is változtathatatlan maradjon, és azokból senki semmit el ne raboljon vagy el ne ragadjon, és ne merészeljen azon javakból a maga számára előnyt szerezni.” A magántulajdon sérthetetlenségét a II. törvénykönyv is tartalmazta: „Egyetértettünk az egész szenátus kérésével, hogy ki-ki ura legyen övéinek és a király adományainak, amíg él, kivéve azt, ami a püspökséghez és az ispánsághoz tartozik, és élete végeztével fiai hasonló birtokjoggal lépjenek örökébe. Senki ne szenvedje el bármiféle vád okán javai megkárosodását, hacsak nem tervezte a király halálát vagy az ország átadását, vagy más tartományba nem menekült, ekkor pedig javai a király hatalma alá kerüljenek.” A magántulajdon szentségéről és az arról való szabad rendelkezésről a Karoling kori törvénykezési emlékekben többször esik szó, a mintát István jogalkotása akár onnan is vehette, de az idézett cikkelyek szövegszerűen nem frank emlékekből való kölcsönzések. A saját vagyon védelméről szóló cikkelyek többszöri előfordulása az István-törvényekben jól mutatja azt, hogy mennyire fontosnak tartotta az első király annak törvénybe foglalását. Az új állam egyik talpköve éppen a magántulajdon volt, ami a vagyon minden formájára kiterjedt, alapvetően a földre, de a szolgákra, állatokra, kincsekre is.

A magántulajdonon alapuló rendet több oldalról fenyegette veszély. Az egyik, kisebbik veszélyforrás az volt, ha az egyházi vagy a világi tisztségviselő a gondjaira bízott javakat sajátjainak tekintette, holott azok csak a méltóságviselés idejére illették meg. István ezért hangoztatta, hogy a püspökséghez és az ispánsághoz tartozó javak felett azok használója nem rendelkezhet saját belátása szerint szabadon. Nyugati törvények szintén előírták, hogy az egyház javai nem a püspökei, viszont abban eltért István Magyarországa a nyugati viszonyoktól, hogy

ott már örökös grófságok voltak, ami itthon lényegében soha nem tudott gyökeret verni. Úgyszintén fenyegetést jelentett a tulajdonra, ha erőszakos úton annak megsemmisítésére törek. Ezt később hatalmaskodásnak nevezték, de magával a jelenséggel már István I. törvénykönyvében találkozhatunk. Az ilyen akció a megtámadott „elveszejtése és javai felpredálása céljából” indult. Egy további veszélyforrást jelentettek a hajdani közös tulajdonlás visszaállítására irányuló próbálkozások. Amikor a magyar krónika szerint Aba Sámuel királyként úgy vélekedett, hogy minden közös az urak és a szolgák között, akkor alkalmassint a földmagántulajdon ellen is támadást indított. Gellért püspök soha nem hallott eretnekségnek nevezte „az elhunytak lelkéért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnák”, azaz adományok (adománybirtokok) visszakövetelését. De még az 1092. évi szabolcsi zsinat is szóba hozta azt, hogy „ha valaki vagyonát vagy birtokát valamely egyháznak adományozta, semmiféle ok közbejöttével ne merje azt visszavonni”, bár itt már az ilyenre vetemedő nem közös tulajdonná akarta azt formálni, hanem más egyháznak szándékozott adni.

Az egész 11. században a legsúlyosabb veszélyt a magántulajdonra a tolvajlás jelentette. Persze ez már az ingatlant nem érintette, annál inkább viszont az ingóságokat. Semmi meglepő nincs abban, hogy a 11. századi törvények úgy tüntetik fel: ebben az országban szinte mindenki és mindent lopott. Az emberek nagyon nehezen törődtek bele a földmagántulajdon megszületésébe is, de ezt megsemmisíteni saját erejük-ből nem próbálhatták meg, viszont elvándorlásukkal, kóborlással megkísérelték magukat kivonni annak hatálya alól. Az ingó javak magántulajdona kézzelfogható, a mindennapi életet érintő korlátozást jelentett számukra. Ami tegnap még a közös földön termő vadgyümölcs vagy ott bókászó állat volt, az mára – a föld egyéni vagyonná válása következtében – tiltott gyümölcsnek, be nem fogható állatnak minősült. A közös tulajdonhoz szokott ember nehezen és sokára törődött bele abba, hogy szinte minden felett egyéni tulajdonjog érvényesült. A tilalmak köre ilyen módon számára hallatlan mértékben kitágult. De mivel az ingóságok a keze ügyébe estek, mozdíthatók voltak, úgy érezte, e téren sikerrel indíthat támadást az új, számára hátrányos rend ellen. A tolvajlást már István I. törvénykönyve kárhoztatta: „Mindenki

számára iszonyú és valamennyiünknek utálatos, ha férfi neműt kapnak rajta lopás elkövetésén, és sokkal inkább az, ha női neműt.” A tolvaj férjes asszonyt visszaesőként szolgának adták el. István II. törvénykönyvében a tolvaj szolgának orrát, majd két fülét vágták le (amit öt-öt tinóval megválthatott), végül megölték. A tolvaj szabad – ha nem tudta megváltani magát – szolga lett, és szolgaként lopva a tolvaj szolga sorában osztozott.

A tolvajlás egész mozgalommá szélesedett a 11. század második felében. Az ekkor keletkezett törvények (a László-féle III. és a II. törvénykönyv) központi problémája a kóborlás mellett a lopás volt. A főembereket megeskették, hogy a tolvajt nem kímélik és nem rejtik el. Szerte az országban nyomoztak lopásról hírhedt falvak után. Ezek igazán drákói szigorúsággal meghozott intézkedések voltak. Ha Salamon és/vagy Géza korában a szabad ember tíz denárnak (azaz egy tyúk árának) megfelelő értéket lopott, minden vagyonával együtt veszett, ha kevesebbet, akkor egyik szemét vájták ki. A hat denárnak megfelelő értéket eltulajdonító szolga mindkét szemével, az ennél kevesebbet lopó pedig fél szemével bűnhődött vétségéért. A tolvajokat elrejtők nyelvük megváltásáért tíz pénzt fizettek. A lopáson ért hajadon leányt örökös szolgaságra ítélte a törvény. Hadjárat esetén az értéktől függetlenül halál várt a tolvajra. László II. törvénykönyvében ugyan ellentmondó büntetési tételek szerepelnek, de összességében a törvény szigora nem enyhült. A tolvaj szolgának első esetben orra bánta a vétket, visszaesőként megfosztották életétől. A lopáson kapott szolgát felakasztották, de ha a templomba menekült – ami menedékhelynek számított –, „csak” megvakították. A tolvaj szabadot egy tyúk értékénél nagyobb tolvajlás esetén halállal sújtották, de más cikkely liba vagy tyúk jogtalan eltulajdonítását a tolvaj fél szemének elvesztésével büntette. A tolvaj szabad tíz évnél idősebb gyermekei szolgai állapotba kerültek. A tolvajlásban az elszegényedett, lesüllyedés előtt álló szabadok járhattak az élen. Még egyházi személy is vetemedett tyúk, gyümölcs vagy más dolog ellopására. Hogy a hallatlanul szigorú törvények elérték céljukat, az mutatja, hogy Kálmán törvényeiben már kisebb, enyhébb büntetések sújtották a tolvajokat, illetve hogy a lopás megszűnt a társadalom alapvető problémája lenni. A 11. század végére mind több ember (szabad és

szolga) értette meg: a tolvajlással nem tudja megtörni a magántulajdon egyre szilárdabban kiépült rendjét.

Életmódváltás A 10. század második felétől kezdve a magyarok körében addig kizárólagosnak mondható nomád állattartás válságba került. Ezt természeti-földrajzi és politikai okok egyaránt magyarázzák. A Kárpát-medence hosszú időtávon nem volt alkalmas nomadizálásra. Sokkal kisebb volt a legeltetésre alkalmas terület, mint Erelközben. A Kárpát-medence jelentős részein (a Dunántúl nagy részén, a Felvidéken, Erdélyben) nem lehetett nomád módra állattartást folytatni, csak a Nagy- és Kisalföld, valamint a kelet-dunántúli Mezőföld jöhetett szóba ilyen célra. Nem véletlen, hogy a honfoglaló magyarok (még pontosabban: a Hétmagyar törzsszövetség népe) itt szállt meg, így régészeti emlékeinek túlnyomó többsége is innen ismert. E térségben azonban sok folyó- és állóvíz nehezítette az állattartást, ráadásul a nem vizenyős területeken a nomádoknak osztozniuk kellett a földművelést űző, itt talált lakosokkal, a szlávokkal és az avarokkal. Nagyjából két emberöltőnyi idő alatt kiderült, hogy kiterjedt nomadizálás itt tartósan nem folytatható. A minap még Etelköz sokkal tágasabb rónáin legeltető emberek és legelő állatok mintegy „beszorultak” ide, összezsúfolódtak a Kárpát-medence szűk térségein. Bár a honfoglalók nem alkottak sok száz ezres tömeget, de a nomád módra élő néhány tízezer, illetve alig százezer embert és annak milliónyi állatát sem tudta a Duna és a Tisza vidéke eltartani. A megélhetés kényszere vitte rá az embereket arra, hogy benépesítsék a Dunántúl eddig megszállatlanul hagyott nyugati és déli részét, a Felvidék déli peremét és az Erdélyi-medencét. Ezek a térségek azonban erdős jellegük, domborzati viszonyaik, a lovaikat eltető fű hiánya miatt nem szolgáltak terepül a nomád állattartás számára. Akit a kényszer ide sodort, annak fel kellett hagynia megszokott életmódjával.

Amikorra ez nagyobb lendületet vett, megjelent az új típusú magyar állam, amelynek bölcsője éppen a Kárpát-medence nyugati részén, a később megszállt és benépesített Dunántúlon ringott. A nyugatról közvetített hatások egyértelműen a földművelést és a mellette űzött állatte-

nyésztést (vagyis a komplex termelőgazdaságot) állították a tevékenység középpontjába. A bencések *ora et labora* (imádkozz és dolgozz) eszméje ugyanazt testesítette meg, mint a nyugatról bejött lovagoké, akik korábbi hazájukban földműves szolgáltatások gyümölcseit élvezték. A kárpát-medencei nomadizmust tehát nem csupán a természeti-földrajzi körülmények tették hosszabb távon lehetetlenné, hanem az új politikai viszonyok is halálra ítélték. Ennek a 11. századi forrásanyagban megannyi jelével találkozunk. Nincs egyetlen olyan okleve-lünk sem a korszakból, amely a nomád állattartásról szólna. Ennek értékeléséhez tudnunk kell, hogy a 12. század második feléig kizárólag egyháziak voltak a diplomák kedvezményezettjei. Az egyház viszont nem tartott fenn nomád gazdaságot, hiszen egyház és nomadizmus kibékíthetetlen ellentétben állt egymással. A nomád ugyanis pogány volt. S ha az egyház minden (vagy legtöbb) alattvalója nomád, azok összességükben nem tudtak olyan termékeket előállítani, amilyenekre az egyháznak szüksége volt. Így hát a 11. századi oklevelekben a nomadizmus hiánya nem annak teljes elsorvadását bizonyítja, hanem csak azt: az egyház nem kért a nomád gazdaságból. Ha esetleg kapott is ilyent adományul, azt saját igényei szerint átalakította, a maga gazdasági rendszerébe illesztette. Erre jó példát nyújt a tilhanyi apátság 1055. évi alapítólevele. Ebben kétszer fordul elő szántóföld. Ez – figyelembe véve azt, hogy a monostor András királytól 18 birtokot, illetve birtokrészt nyert el – igen kevés. Sokkal több a halászhely, a nádas. Ez összefügg-het azzal, hogy a (nomád) magyarok előszeretettel folytattak halászato-t. Az egyház számára ezek igen értékesek voltak, hiszen innen hozzá-juthattak a fontos böjti eledelként szolgáló, nagy mennyiségben szük-séges halhoz. Feltűnő, hogy hatszor olvashatunk rétről, kaszálóról, néhányszor annak a megjegyzésnek a kíséretében, hogy „jó szénatermő hely” vagy „nagyon alkalmas szénakaszálásra”. Az egyház a tulajdoná-ba jutott legelőket (ahol még talán a nomádok terelgették álla-taikat) rétként, kaszálóként hasznosította, azaz a fűvet nem ridegen tartott állatokkal legeltették le, hanem tervszerű gazdálkodás keretében lekaszálták. Az így nyert széna az istállóban tartott állatok becses ta-karmánya volt. A bencések tehát a nagy füves térségeket a nomádoktól gyökeresen eltérő módon építették be saját gazdálkodásukba.

Hogy miként nőtt át a nomád rendszer az egyházi gazdaságba (ami persze a nomád szisztéma halálát jelentette, és ami egyszersmind az életforma átalakulását is feltételezte), arra megint e tihanyi oklevél, illetve a monostor későbbi összeírása nyújt szemléletes példát. Az 1055. évi alapítólevél szerint van egy részletes határokkal elkülönített birtoktest, „lólegeltető hely”, s „mindaz, ami e helyeken bozótosban, nádasban és rétekben található, ezen szent egyházhoz [Tihanyhoz] tartozik”. E birtok a Duna-Tisza közti Izsák és kis részben Fülöpszállás térségére terjedt ki. A határpontokként említett elnevezések (*Elcuni humuk*=Előhomok, *Babu humca*=Babahomoka, *Fekete humuk*=Feketehomok, *Fuegues humuc*=Fövényeshomok, *Cues humuc*=Köveshomok, valamint *Harmu ferteu*=Háromfertyő, azaz Hárommocsár, *Culun*=Kolon víz, *Gunusara*=Gunusára, azaz Gunumocsara) világosan mutatják, hogy erősen homokos terület lehetett ez, amelynek felszínét gyakorta tagolták lefolyástalan mocsarak, tavak; ezek a nyári melegben kiszáradtak, csapadékos időben viszont megteltek vízzel. A határleírás tehát részletekbe menően megerősíti az összefoglalóan említett nádas- és rétet. Az ugyancsak itt szereplő bozótos megfelel az e tájon védett természeti kincsként máig megmaradt ősbőrökásnak, amely hajdan sokkal nagyobb területet fedhetett be. (Még talán azt is feltehetjük, hogy e birtok egyik határpontjaként említett *Baluuan* – azaz Bálvány – kapcsolatban lehetett az itt élt nomádok pogány vallásával, akik bálványokat imádtak.) Az idézett leírás – mint csepp a tengerben – tükrözi (még 1055-ben is!) a kárpát-medencei magyar nomadizmus természeti feltételeit: a nagyállattartás részint homokos talajon, vizekkel szabdaltnál területen folyt. E birtokot Tihany sem tudta másra használni, csak arra, amire a nomádok, azaz lólegeltetésre. Így e terület lett a tihanyi apátság lótartásra berendezkedett „üzeme” (*prediuma*). Perdöntő módon bizonyítja ezt az, hogy amikor 1211-ben, tehát 150 évvel az alapítólevél után összefürték a tihanyi monostor javait, itt, az immár a töről elnevezett Kolon prédiumon, ahol időközben a Szent Kereszt tiszteletére templom épült, 40 családból 13 lovász-háznép volt (mellette néhány jobbágy, egy udvarnok, míg a többség szolga).

A szabad nomád és az egyház lovász szolgája között azonban óriási a különbség. Azzal, hogy Tihany megszerezte a tulajdonjogot Kolon vi-

dékén, az ott maradtakat (a nem elkóborlást választókat) szolgálká tette. Az egykori nomád immár nem pusztán saját magának „termelt”, hanem az egyháznak is. Állatai szintén az egyházéi lettek. Mindennek fejében az apátság gondoskodott róla, szerszámokat adott a kezébe, fedelet a feje fölé, karámot a lónak. Az egykori nomád hajdani foglalkozása révén immár az egyháznak tartozott szolgálattal. Továbbra is önálló maradt, mint nomád korában, de viszonyrendszere mégis gyökeresen megváltozott. A nomádok néhány utóda felügyelte a többit, ők, a későbbi jobbágyok (kötött szabadok), a lovászok őrizték meg a legtöbbet az egykori nagyállattartásból, a szolgálk viszont az egyház által megszabott minden feladat ellátására kényszerítve voltak. A nomádok leszármazottai tehát az egyházi birtokon (de értelemszerűen minden más, magántulajdonba került földön is) felhagyni kényszerültek hagyományos életmódjukkal, hiszen még a lovászok sem terelgethették télen-nyáron saját kedvtelésükre a legelőkön az állatokat, hanem üzemszerűen végezték a kötelezően előírt szolgálatot. Csak a ló maradt meg úgy-ahogy a régiben, a viszonyok teljesen megváltoztak. A nomád jellegű rideg állattartás helyébe az istállózó és takarmánygazdálkodáson alapuló állattenyésztés lépett. Hogy miként festett a komplex termelőgazdálkodás egy világi birtokon, azt Guden 1079 körüli oklevele mutatja, aki a veszprémi káptalannak 5 szolgálk-háznépét, 2 ekét, 11 szőlőt, 20 ökröt, 300 juhot, réteket, szántókat, gyümölcsfákat és erdőt adott. Itt a szolgálknak egyszerre kellett földműves, kertész, erdész és állattenyésztő tevékenységet ellátniuk, amint ezt uruk előírta. Az úr gyakran arra kényszerítette a nomádot, hogy az kifejezetten földműves jellegű szolgáltatásokat teljesítsen neki, ilyen módon is arra serkentve, hogy barátkozzék meg a föld megművelésével, a kapa és az ásó használatával. A szabolcsi zsinat a templomtól messze került falusiak egy képviselőjét arra kötelezte, hogy az a többiek nevében vegyen részt az istentiszteleten, és három kenyeret tegyen le az oltárra. Pedig e falu lakói nyilván azért keltek útra, hogy ne kelljen földet művelniük. E gyakorlat a 11. századon túl is folytatódott, hiszen a 12. század elején az Álmos herceg adományából a dömösi egyház birtokába jutott kanászokat (állattartókat) a kenyeret adó (tehát földműves szolgálatra kötelezett) háznépек közé sorozták be. Az életmódváltásnak csak kisebbik része történhetett

„önként” (valójában ott is belső szükséglet, a megélhetés kényszere váltotta ki), nagyobb részben a föld ura, a magántulajdonos írta elő a neki alávetetteknek, hogy milyen szolgálatot teljesítsenek számára. A nomád gazdaság azonban így sem egyik pillanatról a másikra omlott össze.

A nomadizmus visszaszorulása Mivel a magyarság hosszú évszázadok óta a nomadizmus gazdasági rendjében élt, s ez még a 10. század első felében is töretlenül virágzott, továbbá ismerve a megszokott, begyakorlott életmód megőrzésére irányuló természetes emberi reflexeket, nem lehet csodálkozni azon, hogy a természeti-földrajzi és politikai kényszerek ellenére sem zajlott le gyorsan az életformaváltás. Ez a Kárpát-medencében régiónként eltérő ütemben ment végbe. Ott, ahol nem lehettek előzményei a nomadizmusnak, tehát a frissen megszállt erdős, dombos területeken, ez a probléma nem vagy alig jelentkezett, ahol viszont a nomád nagylattartást kiterjedten üzték (a síkvidékeken), ott az átállás elhúzódott. Ezt a folyamatot az egyházak javára szóló oklevelekben közvetlenül nem tanulmányozhatjuk – de áttételes következtetések levonására (amint ezt a tihanyi apátság 1055. évi alapító oklevelének ilyen szempontú elemzése bizonyította) még ezek is nyújtanak alapot –, ellenben az 1092. évi szabolcsi zsinat határozatainak több cikkelyében lelünk ide vonható információkra. Az egyik szerint „azok a püspökök, akik a más püspökség területén [világra jött] állatok után kapnak tizedet, [annak] negyed részét engedjék át a saját maguk püspökségében lakó papoknak”. 1092-ben még oly jelentős lehetett a legelőváltó-vándorló életmód, hogy ezzel kapcsolatban egy különleges esetről (ha a terelt állat egy másik püspökség területére ment, kit illetett a tized) törvényt kellett alkotni. Éppen ez a szabályozás mutat arra, hogy aligha kevés embert érintő, egyedi esetről lehet szó, hanem egy gyakori helyzetre kellett megoldást adni. Feltehető, hogy a még mindig tömeget jelentő szabadok hajtották állataikat más püspökség területére. Így például a nomadizálásra alkalmas Körös–Tisza–Maros köze négy egyházmegye (a csanádi, a váradi, az egri és a váci) között oszlott meg, s embernek,

állatnak nem is kellett nagy távolságot megtennie, hogy más püspökség területére érjen. Márpedig a püspök jövedelmeit kedvezőtlenül érintette, ha az ő területén legeltetett állatok más egyházmegyében ellettek meg, és a jószágszaporulat tizede nem őt, hanem a vele szomszédos főpapot illette meg.

Ugyancsak a legelőváltással függ össze e zsinat egy másik cikkelye: „Ha valaki vasárnapokon vagy nagyobb ünnepeken nem megy az ő kerületének egyházába, verésekkel javítsák meg. Ha pedig a falvak oly messze távoztak, hogy a falusiak az ő kerületük egyházába nem tudnak elmenni, közülük mindnyájuk nevében legalább egy menjen el botra támaszkodva az egyházba, és három kenyeret és egy gyertyát vigyen az oltárra.” Bizonyos, hogy itt mozgó falvakról van szó. A magántulajdon térhódítása következtében legelőikről kiszorult, de gazdátlan legelőket még leelő szabadok lehettek e falusiak. Ők nem akarták fejüket szolgálásra adni, a szabadság nevére igényt tartottak, eléggé tehetősek voltak. Lovakkal, sátrakkal rendelkeztek, kisebb-nagyobb közösségekben éltek. Nem a templomba járási kötelezettség elől menekültek, hanem lovaik számára dús fűvű legelőket keresve vándoroltak. Ezért lépték át a számukra keveset jelentő egyházmegyei határokat, ezért szakadtak ki saját egyházuk kerületéből. Ugyancsak 1092-ből értesülünk arról, hogy „ha a falusiak egyházukat elhagyva máshova vándorolnak, püspöki joggal és királyi paranccsal kényszerítsék őket oda visszatérni, ahonnan elmentek”. E két idézett intézkedés között ellentmondás feszül. A korábban említett cikkely az eltávozott falvak népét nem kényszerítette vissza eredeti helyére, hanem megelégedett azzal, hogy közülük legalább egy menjen el a többiek nevében is egy másik kerület templomába, a másik törvényhely viszont a templomukat elhagyókat visszaparancsolta a templom mellé. Az ellentétet annak feltételezésével lehet feloldani, hogy az előbbi falusiak a templom „eszmei vonzáskörzetéből” távoztak el, az utóbbiak pedig közvetlenül a templom szomszédságából. Nyilván voltak templomhoz közeli és attól távol eső falvak, hiszen István megelégedett azzal, ha minden tíz falu rendelkezik egy templommal. Ha a templomtól távoli falvak költöztek el, egy másik kerületi templom hatókörébe estek, vagyis az egyik templom szélső pályájáról a másik templom szélső pályájára kerültek. Ha viszont egy közösség a

templom mellől ment el, magát a templomot ítélte pusztulásra. Ezért bánt tehát a törvény enyhébben a templomtól távoli, illetve szigorúbban a templom melletti falvakkal, illetve lakóikkal. Ezt a magyarázatot erősíti meg az 1092 után néhány évvel, már Kálmán király korában keletkezett zsinati határozattöredék szövege: „A falu, amelyben templom van, a templomtól távolabbra ne menjen; ha mégis eltávozna onnan, tíz pénzt fizessen és térjen vissza.” Ez a cikkely egyértelműen a templomos falu eltávozott lakóit büntette, és készítette visszatérésre. Mindez persze nem változtat azon a tényen, hogy a falvak a 11. század végén még mozogtak, s egyazon zsinati határozatban az elköltöző falvak kétszeri szereplése (valamint az ehhez időben közeli törvénykezési emléken a jelenség újbóli előfordulása) a falumozgások meglehetősen általános voltára enged következtetni.

Ennek magyarázatául felmerült, hogy itt már nem nomád módra élő, nagyállattartó közösségek mozogtak, hanem földművelők, akik – miután a szántott-vetett földet kiélték – a határban más, pihent földet fogtak eke alá, és oda költöztek. Ennek az értelmezésnek ellentmond, hogy a 11. századi törvények, végső fokon az egyház és a király előnyben részesítették a földművelést, feladatuknak tartották annak terjesztését. Így például Kálmán kori rendelkezés szerint bíróság előtt csak annak a tanúságtételét fogadták el, aki hithű keresztény, továbbá szántóföldje van. Amennyiben a lakhelyükről tömegesen elvándorlók új földeket törtek volna fel a mezőgazdasági művelés számára, a törvényhozók nagyfokú rövidlátásról tettek volna bizonyosságot, ha ezt tiltották és akadályozták, ahelyett hogy támogatták volna. Az idézett László és Kálmán kori törvényeknek a visszaköltözést szorgalmazó előírásai és a kirótt büntetések összességükben arra mutatnak, hogy a nagyállattartó népesség mozgott a Kárpát-medence nomadizmusra alkalmas alföldi területein.

Egy efféle értelmezést több megfontolás, illetve adat támogat meg. Mindenekelőtt a törvényszövegek annak az éremnek a másik oldalát mutatják, amelynek egyik felét az oklevelek villantották fel. Ez utóbbiak többször is szóltak arról, hogy a szabadság nevére igényt tartóknak, a függő viszonyt nem vállalóknak el kell hagyniuk lakhelyüket. Azok bukkannak fel a 11. század végi törvényekben, akik elvesztették közös

legelőiket, de magukkal vitték állataikat. A kétféle forrástípus egymás mellé illesztése kölcsönösen igazolja a másikban olvasható információt. Az elűzöttek, az alávetést nem vállalók felszedték sátorfájukat, és mint vándorló közösségek („falvak”) rendszeresen váltogatták helyüket, nem voltak tekintettel arra, hogy mekkora távolságra kerültek a tempom(ok)tól. Ugyanakkor a 12. század közepéről, második feléről, valamint a 13. század elejéről több olyan adat maradt ránk, amely megerősíti a 11. század végi magyar nomadizmus meglétét. Egy bizánci szerző arról szólt, hogy a Duna-Száva köze, a Szerémség „Pannónia legkövérebb földje, a lónevelő, a folyók öntözte”, egy másik pedig azt jegyezte le, hogy ugyanez a térség a magyarok „földjének legtermékenyebb része, mely lónevelő síkságokká lapul”. Az alföldi (Duna-Tisza közí) ló-tartás mindkét forrásban egybehangzóan szerepel. Még többet mond annak az arab utazónak a megjegyzése, amely szerint a 12. század közepén a szerémségi Nagyolaszi „lakóira leginkább a nomád életmód jellemző”. A 11. század egészében Magyarország síkvidéki tájain még létezett a nomád életmód. Igaz, akik ezt képviselték, azok egyre inkább a társadalom peremére sodródtak, egyéb lehetőségeik kimerültével utóvédharcot folytattak hagyományos életformájuk megmentése érdekében. Jelenlétük ugyan perdöntő bizonyosság a magyar nomadizmus elterjedtségére, szívósságára, arra, hogy különböző életmódok léteztek egymás mellett a 11. században, de ekkor már egyre kevésbé ők jelentették a tömeget; a szinte nomád rezervátumokká vált vidékeken is át kellett adniuk a szó szoros értelmében vett teret, területet a földművelés, a kertkultúra, a szőlőművelés, a kézművesség, a komplex termelőgazdaság képviselőinek. Ugyanez a történelmileg megtett hosszú út tükröződött a magyar településhálózat és munkaszervezet 11. századi átalakulásában is.

Falu, prédiu A magyar *falu* szó nyelvünk ugor (esetleg finnugor) kori öröksége, mivel azonban az ugor együttélés felbomlása óta a magyarok nem éltek mindig állandó falvakban, a szó nem tekinthető a település minősége jelzőjének. A *falu* szó tehát általában a kisebb emberi közösség együttélési formáját fejezte ki, de nem

szűkíthető le értelme a szilárd határu településre. Ugyanezt lehet mondani a *falu* latin megfelelőjéről, a *villa* szóról. Hogy ez szintén nem vonatkozhat kizárólag a rögzült, mozdulatlan falvakra, azt éppen az imént idézett László és Kálmán kori törvénykezési emlékek bizonyítják, amelyek a mozgó, helyüket változtató településeket szintén *villának* nevezték. Nem nyújt érdemi segítséget a magyar falurendszer kezdeteihez a régészet sem. Bár számos telepet tártak fel a Kárpát-medencében a 10-11. századból, de jelenleg ennél közelebbi időpont-meghatározásra nincs mód, továbbá teljességgel ismeretlen, hogy milyen etnikum tagjai éltek hajdan ott. E téren alapvetően az írott forrásokra, illetve az összehasonlító néprajztudomány eredményeire lehet támaszkodni. Arra, hogy az egykori nomád népek miként váltak rögzült határokkal rendelkező falvak lakóivá, az etnológiai kutatások egy általános modellt dolgoztak ki. Eszerint a kettős szállásváltó rendszerben élő nomádok (akik télen délre, vizek mellé, nyáron északra, friss legelőkre vonultak) kezdetben sem állandó téli, sem állandó nyári szállással nem rendelkeztek. Mindig az alkalom, a pillanatnyi helyzet szabta meg, hogy hol tartózkodtak (természetesen a törzs lehetőségei biztosította kereteken belül). Arab forrás 880 táján azt írta a magyarokról, hogy „amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van; itt marad télire, és halászik”, vagyis éppen ezt az állapotot rögzítette náluk. Ugyancsak nem szólt állandó téli szállásokról 25 évvel később Bölcs Leó sem, amikor azt említette: a magyarok „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron”. A 942. évre vonatkozóan Ibn Hajján azt írta le, hogy az általa nomádként említett magyaroknak „városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétosztott táborhelyeken”. Nagy valószínűséggel még ez időben sem számolhatunk a magyaroknál (illetve azok jelentős részénél) állandó téli szállással. A falualakulás következő lépcsőfoka az, amikor az állandó téli szállás létrejön, majd a még változó nyári szállás mind közelebb kerül a télihez (azaz szűkül a nomadizáláskor megtett út sugara), végül pedig a nyári és a téli szállás egybeolvad. Ez a nomadizmus végét jelenti.

A magyarok esetében a 10. század második felében döntő változások történhettek a települések állandósulásában. Sajnos, magát a folyama-

tot nem, csak annak eredményeit ismerjük a kútfőkből. A változás régi-
ónként eltérő módon történt. Mivel 955 után a magyarok hozzákezde-
tek a Kárpát-medence azon részeinek megszállásához, ahol nomád
előzmények nem voltak, itt egyenesen állandó határú falvak jöttek lét-
re. Az első ilyen településekről a Dunántúlon tudunk, a veszprémvölgyi
oklevélből (ahol ezeket görögül *khóric*nek nevezték), illetve a pannon-
halmi alapítólevél toldalékából, valamint a veszprémi oklevélből (lati-
nul *villa* a nevük). Ezek már szilárd határokkal rendelkező települések
voltak, hiszen legtöbbjük neve ma is él. Mivel e falunévek részint (a
veszprémvölgyi oklevélben pedig feltűnően nagy számban) szláv eredetűek,
ez arra enged következtetni, hogy e falvak bizonyára már sok év-
tizeddel első írásba foglalásuk előtt léteztek. Gyökeresen más a helyzet
ott, ahol a nomadizmusnak erős pozíciói voltak, azaz a síkvidéki terüle-
teken. Itt a magyarok esetében is érvényesült az imént tárgyalt modell,
vagyis a mozdulatlan, rögzült falvak a téli szállásokból alakultak ki.
Amikor a szabolcsi zsinat szót emelt a falvak elköltözése ellen, akkor
alkalmasint nem a nyári legelőkre vonulást tiltalmazta, hiszen ha való-
ban oda mentek volna a falusiak, nem kellett volna a hatalomnak attól
tartania, hogy többé nem térnek vissza, mivel a megszilárdult téli szál-
lás voltaképpen már – csak részben (nyáron) mozgó, rajokat kibocsátó
– falu. Ez esetben a téli szállás soha nem vált teljesen lakatlanná,
ugyanis minden őszön állandó jelleggel ugyanoda tértek vissza azok,
akik az állatokat a legelőkről behajtották. Az ilyen rendszerben a téli
szállást nyáridőben is sokan lakták, asszonyok, gyermekek, öregek, be-
tegek, az itt felhalmozott értékeket védeni kellett. Valószínűbb, hogy a
11. század végén még mindig voltak olyan területei a síkvidékeknek,
ahol a szilárd határú téli szállások hiányoztak. Az alföldi részeken, így
például a Körös-Tisza-Maros köze folyóktól távolabbi vidékein egé-
szszen a 14–15. századig alig vannak írásos adatok falvakról, viszont a ré-
gészeti feltárások nagy sűrűségben mutattak ki emberi telepnyomokat.
Ezek a halódó nomadizmus képviselőinek szálláshelyei lehettek, hiszen
a megfigyelések alapján ezeket lakóik csak rövid ideig használták. Nyil-
vánvaló, hogy a 11. század végi nomadizálás már nem nagy térségekre
terjedt ki, hanem kis körzetekre, egyre szűkebb helyre szorult vissza.

Az ország mind nagyobb területein jöttek létre szilárd határu, immár nem mozgó falvak.

Ennek elterjesztésében nagy szerepet játszottak a prédiümök, hiszen ezekben a földesúr sok népet telepített le, és vonta be őket a faluszerű település kereteibe. A korai időben a lakhelyek mintegy fele prédiüm volt, a másik fele pedig falu. A *predium* latin szó, ekkor földesúri gazdaságot („üzemet”) jelentett. A föld ura a neki alávetett népességet, amelyet meghatározott vagy általában mindenféle szolgálatra kötelezett, prédiümokon összpontosította. A prédiüm tehát egyszerre „üzem” és település. A falu és a prédiüm között azonban számos különbség van. Míg a faluban sokkal nagyobb volt a szabad népelem számaránya, addig a prédiümon majdnem mindenki szolgának számított. A földesúr gondoskodott szolgálóiról, akik még házukat is tőle kapták. A prédiüm lakói – szemben a faluéval – éppen a szigorúbb felügyelet miatt kevésbé kerekedhettek fel és költözhattak máshová. A prédiüm éppen attól prédiüm, hogy – a szolgálk lakhelye, a faluszerű település mellett – jelen volt ott, sőt meghatározó, településalkotó szerepet játszott a földesúr gazdasági telepe (kovácsműhelye, istállója, csürje stb.). Hogy a prédiümnek csupán egyik eleme volt a falu, ez főleg akkor látszott tisztán, amikor a prédiüm önmagában állt, tehát falukereten kívül jött létre. Utóbb, amikor a prédiüm megszűnt, a szolgálk lakta falurész önálló faluvá alakult. Bonyolította a képletet, amikor a prédiüm már létező faluban alakult ki, vagyis egy falunak több tulajdonosa volt (a szórt birtokrendszer viszonyai közepette ez gyakran előfordult), s ebből egy volt a prédiüm ura. Ez esetben a népek is elkülönültek egymástól. Hogy milyen volt egy földesúri prédiüm, arról korábban a tihanyi apátság koloni birtokteste kapcsán már szó esett. A tiszántúli Hortobágy, amelyet 1067 táján Péter ispán a százdi monostornak adott, azért érdemel figyelmet, mert példátlanul népes prédiüm volt. 104 szolgálháznép mellett 30 lovász (20 magyar és 10 besenyő etnikumú) gondozta a 10 szőlőt és méhest, a 10 pár lovat, a 100 ökröt, az 500 juhot és a 200 disznót, mellettük még 6 szövő és fonó (takács) élt ott. Ez 800 fős népességet tételez fel, holott a korszak átlagos prédiümán (falujában) ennek a negyede-nyolcada a szokásos. Hortobágy – Kolonhoz hasonlóan – jobbra állatenyésztő prédiüm volt, nyilván számos nomádot „kötött meg”. A

Dunántúlon ezzel szemben elsősorban kézműves prédiумok alakultak. A veszprémvölgyi apátság Grincsári (Gerencsér) falujában fazekas szolgálatot teljesítők éltek, kovácsokat Tihany, Bakonybél, Pannonhalma bencés apátságainak tulajdonában említettek a 11. század folyamán.

A falu, illetve a prédiум külső képéről, illetve belső életéről alig tudunk valamit. Valószínű, hogy még sokáig megmaradt lakóhelynek a sátor. Más esetben ugyanis aligha tudtak volna a szabolcsi zsinat határozataiban említett falusiak lakhelyükről véglegesen elköltözni. 1100 körül az első esztergomi zsinaton azt mondták ki: „Senki se merészeljen egyházon kívül, sátorban vagy valamely házban misét mondani vagy hallgatni.” Itt a sátor és a ház mint az emberi lakhely kétféle típusa áll előttünk. A 11. század végén még oly sok sátor állhatott a falvakban, hogy a misézés tilalmát mind a sátorra, mind a házra ki kellett mondani. A 12. század közepén egy nyugati utazó úgy tapasztalta, hogy Magyarországon „az egész nyári és őszi idő alatt sátrakban laknak” az emberek. Ez az adat arra mutat, hogy bizonyos térségekben még 1150 táján is élt a kettős szállásváltó rendszer, az emberek az immár állandó téli szállásról, faluból kihajtották a legelőkre állataikat, és hónapokon át kint laktak azokkal. Ugyanakkor a falvakban, illetve a megszilárduló téli szállásokon már a 10. század második felétől kezdve tért hódíthatott a földbe mélyített ház (veremház). István I. törvénykönyve egyaránt szól a latinul *domus* és *mansiuacula* néven említett lakhelyről. Az előbbi a tehetősebbek otthona, háza lehetett (felmenő falakkal, több helyiséggel), az utóbbi pedig a szegényeké. Veremházból sokat kiástak a régészek, ezek átlagos területe 10 m² volt, nem rendelkeztek sem ablakkal, sem füstelvezetővel. A falu belső rendjéről még kevesebbet tudunk. Valószínű, hogy a 11. századi falu még jobbára rokonsági alapú volt, a prédiум viszont, ahol a földesúri telepítés sokkal erőteljesebben érvényesült, már szomszédsági (vagyis nem vérrokonok éltek döntő többségben egymás mellett). A falu élén falunagy (*villicus*) állt, de funkciójáról ekkor még mit sem tudunk. Főleg a faluban a közösségi együvé tartozás igen erős volt. István I. törvénykönyve csak azokat mentette fel a kötelező templomba járás alól, akik otthon a tüzet őrizték. Ez még aligha a későbbi idők individuális faluja, hanem

olyan közösség lakhelye, ahol annak tagjai együttesen, közösen táplálták a lángot. Mindenesetre a szilárd határu falu és a prédiuim terhodítása a 11. századi Magyarországon az új rend sikerének csalhatalatlan jele.

Vár és város A magyar nyelv *város* szava a *vár* szóból ered, tehát a városnak – legalábbis a nyelvi minősítés szerint – szoros a várral való kapcsolata. A magyarság nem volt várépítő nép sem a honfoglalás idején, sem a 10. század nagy részében. Várépítésre lehetősége és várra szüksége sem volt; a kalandozó hadjáratok idején éppen mások emeltek vele szemben erősségeket. Változott a helyzet a 10. század vége felé, még inkább a 11. század első évtizedeiben. Ekkor a magyar külpolitika defenzívává válása (az idegen támadásoktól való félelem), illetve az új rendszer meghonosította igazgatásnak a várakhoz kapcsolása napirendre tűzte az erősségek építését. A legkorábbi várak egyikét Géza nagyfejedelem Esztergomban építtette fel, amely egyszerű székelyvár is szolgált. Különlegessége, hogy kőből készült, ami ritkaságszámba ment ekkortájt. Ugyancsak kővárat emeltek Veszprémben. A korai idők harmadik kővárá viszont már István király alatt jött létre Székesfehérvárott. Az erősségek nagy többsége viszont úgynevezett föld-fa vár volt. Tartását gerendák és/vagy fatörzsek adták, amelyeket kazettás szerkezetben, illetve rácsszerűen helyeztek el, közeit a gerendaváz feléig-harmadáig tömörített földdel, agyaggal, olykor kővel töltötték fel. A 11. századi föld-fa várak tehát földszáncra nyugvó, abba mintegy beleágyazott gerendavárak voltak. Ezekhez olykor őskori földvárak használtak fel (erre példa a zempléni és a bihari erősség), más esetekben római várfalakat alakítottak át (ilyen például az 1009-ben már ispánsági várként szereplő Visegrád vagy az ugyanezen évben előforduló Győr), ismét máskor minden előzmény nélkül építették fel az erősségeket (így a nyugati határszánc Mosont vagy északon Borsodot). A 11. századi várépítésben a Kárpát-medencében megfigyelhető egyöntetűség világosan rávall az ezt kezdeményező és a kivitelezést levezényelő központi hatalomra, az István által létrehozott új típusú államra. A várak sorában egészen nagy méretűeket is találunk, ilyen volt Sopron a

maga 8,7 hektáros területével, de a jelentős kiterjedésűek közé tartozik Szabolcs 3,3 hektárral, Zemplén 3,6-tal, Abaúj 3,9-cel. Az átlagos föld-fa várak 2-3 hektárt foglaltak el. Amelyik erősség nem vesztette el hadi jelentőségét, annak sáncára még a 11. század vége felé kőfalat emeltek. Utóbb ez, illetve a sánc fölé emelkedő faszerkezet elpusztult, s mára a föld-fa váraknak csak a talapzatuk maradt meg, ha egyáltalán megmaradt. Nem kevés ugyanis azon várak száma, amelyeknek a mai napig nem sikerült nyomukra bukkanni (a 11. századi írott forrásokban szereplő Kolon, Békés és Csongrád erőssége említhető ilyenként).

Az így felépített várak legtöbbje (de korántsem mindegyike) ispáni székhely lett. Az eredetileg katonai szempontból, a védelem biztosítása céljából emelt várak ezzel világi igazgatási központokká váltak. Szinte ezzel egy időben az erősségekben, illetve mellettük felépült a kerület első temploma, amelynek papja pasztorizációs tevékenységet folytatott. Utóbb e papból lett a kerület papjait felügyelő főesperes, aki egészen a 13. századig itt székel, s csak a tatárjárás előtti évtizedekben költözött be a székeskáptalan tagjaként a püspöki központba. Ugyancsak a vár közvetlen szomszédságában, a váralján település jött létre, ahol várnépek éltek, akiknek feladata a vár kiszolgálása volt. A vár és a város szerves kapcsolata rá mutat, hogy az eredetileg várnépet jelölő latin *civis* elnevezés utóbb a városi polgár megnevezésére szolgált. A László névéhez kapcsolt III. törvénykönyv egyik cikkelye előírta, hogy az ispánsági vár külső részében istállót csináltassanak, s az összeszedett kóbor javakat ott őrizték. Ugyancsak bizonyos, hogy valamiféle börtön vagy fogda is állt már a 11. századi ispánsági várban. A vár és közvetlen környéke tehát sokféle rendeltetésű épületegyüttest, egyszersmind települési komplexumot alkotott. Itt élt – ha szerény létszámban is – egy olyan réteg (a várispán, az ispánsági tisztikar tagjai, a pap), amelynek igénye volt bizonyos, a távolsági kereskedelemről beszerezhető luxuscikkekre. Így e korai erősségek a kereskedelem központjai lettek, ahol a kereskedők gyakorta megfordultak, és piac alakult ki. De ugyanakkor a váralján szolgai állapotú népesség élt. A 11. századi váras település (város) tehát társadalmi értelemben egymástól nagyon távol álló népességet foglalt magában. Etnikai szempontból is tarka volt a városok képe. A szabolcsi zsinat határozatai a kereskedőket egyenesen az izmaelitákkal (mohamedán vallású személyekkel) azonosították, és

említést tettek zsidókról is. Közülük bizonyára számosan ott éltek a vár közvetlen szomszédságában.

A várral rendelkező települések közül fontosságát tekintve kettő emelkedett ki a 11. században: Esztergom és Székesfehérvár. E kettőt szokták az Árpádok székvárosának tekinteni. Valójában nem abban az értelemben voltak uralmi centrumok, mint a későbbi fővárosok. Esztergom vitathatatlanul Géza alapítása. Ma még nem tudjuk, hogy ezt megelőzően az Árpádok törzsének, törzsi államának hol volt a központja. Bizonyosra vehető, hogy nem város helyet kell keresni, ugyanis a 10. században a magyarok nem építettek és nem alakítottak át várakat, egyáltalán nem részesítették kitüntetett figyelemben a Kárpát-medencében álló erősségeket. Egyesek a 10. század közepéig a Felső-Tisza-vidéken keresik az Árpádok centrumát, más ezt a mai Szolnok megye területére teszi, de van olyan állásfoglalás is, amelyik Kalocsa környékével számol központként. Géza esztergomi székhelyválasztását törzsének egyértelmű nyugati orientációja magyarázza, vagyis mindenképpen a nyugat felé a 970-es évek első felében bekövetkezett nyitás eredményezte Esztergom felemelkedését. A hagyomány szerint Vajk már itt született. A vár, amelynek kapujára Koppány holttestének egy csonkját tűzték ki, 997-ben biztosan létezett. Az erősséget a Várhegycn római kövekből építették, ott, ahol a római időkben a Solva nevű *castrum* állt. Feltehetően királyi palotát és bizonyos templomot is építetett Géza a váron belül. Esztergom igazi virágzása István korára esett. A világi központ mellett az önálló magyar egyházszervezet centruma szintén Esztergom lett. A hegy közepén felépült a Szűz Mária és Szent Adalbert tiszteletére szentelt érseki székesegyház, tőle délre a királyi palota, a nyugati várfalra támaszkodva pedig az érseki palota. A váralján létesült a királyi város, ahol az udvarnokok éltek, itt állt a piactér. Esztergom területén már a 11. században létezett zsidó negyed zsinagógával, a zsidók jelenléte a kereskedelemmel volt összefüggésben. A Kovácsi nevű külvárosban a pénzverők és a kovácsok léltek otthonra.

Székesfehérvár fellendülése a Magyarországon át vezető jeruzsálemi zarándokút 1020 körüli megnyitásával kapcsolatos, amely Esztergomot elkerülte. Várát fehér színű római kövekből építették, amit a környék szlávjai Belgrádnak, a magyarok Fehérvárnak neveztek. A várban István

korában királyi palota létesült, ettől északkeletre állott a Boldogságos Szűz Mária (Boldogasszony) tiszteletére szentelt királyi bazilika. Fehérvárott is benépesült a váralja, külvárosok fogták közre a várat. Esztergom valóságos központként funkcionált (itt verték a pénzt, ide szállították be a királyi adót), Fehérvár szakrális centrumként (itt koronázták a királyokat, a 12. századtól rendszeresen ide temették az uralkodókat), de a király székhelye, azaz udvara mindig ott volt, ahol ő éppen tartózkodott. Márpedig a 11. században – számos adat tanúsága szerint – az uralkodó rendszeresen úton volt, „körbejárt” az országban, helyben élte fel a jövedelmeket.

Feltételezhető, hogy a 11. században már nem mindegyik fontos település kapcsolódott várhoz. Számos olyan püspöki székhelyet ismerünk, ahol erősség ekkor még nem állt, ilyen Kalocsa, Pécs, Eger és Vác. Itt a vár híján is – központ jött létre, hiszen a püspök és környezete szintén igényt tartott bizonyos luxuscikkekre, vagyis a kereskedők aligha kerültk el ezeket. Úgyszintén közvetlen környékükön egyházi szolgáltató népek éltek, például Eger esetében az utóbb Harangozónak nevezett településen. Más helyütt a hallatlanul kedvező földrajzi fekvés biztosított egy-egy településnek előnyt. Buda (a mai Óbuda) a kedvező dunai átkelési lehetőségnek, valamint a sík- és a hegyvidék találkozási pontján való fekvésének köszönhette fellendülését. Már korán királyi udvarház létesült itt. Péter király Szent Péter tiszteletére társaskáptalant alapított. Mindezek ellenére a 11. századi városok még nem igazi, a szó későbbi értelmében vett városok, vagyis nem az iparűzés színhelyei, nem a kiváltságokat, autonómiát élvező polgárok otthonai. A városképző (és későbbi városi) funkciók közül egyedül a kereskedelem volt jelen. A korszak városainak legtöbbje, úgyszólván mindegyike (világi és/vagy egyházi) igazgatási központ. Hogy a király udvara milyen helyeken fordult meg utazásai során a 11. században, arra a szabolcsi zsinat egyik cikkelye vet éles fényt: ha „valamely apát vagy szerzetes a király udvarába megy, a király üdvözlésére ne az Isten egyházában járuljon, hanem miután kiment az egyházból, a házban vagy a sátorban üdvözlje őt”. A király vidéki tartózkodási helyein, az igazgatási centrumokban tehát házak és sátrak álltak. Ezek egyértelműen azonos funkciójú lakhelyeknek minősültek. Ugyanezen törvénykezési

emlék szolt a kereskedelem kapcsán arról, hogy „ha valaki vasárnap vásárt ül..., amiképpen felállította [sátrát], éppen úgy bontsa szét”. Itt vásári sátrakról van szó. A 11. század végi Magyarország városai nem Nyugat-Európára emlékeztettek, hanem keleties képet mutattak, úgynevezett nomád (ázsiai típusú) városok voltak. Mivel még szinte csak nyomokban voltak jelen - vagy még úgy sem - az igazgatástól független városképző tényezők (kézműipar, önigazgatás, mentességek), a magyarországi városok e században nem csupán külső megjelenésükben, hanem tartalmi funkciójukban is nomád városoknak tekinthetők. Még a 12. század közepén is egy arab utazó a szerémségi Nagyolaszról azt írta: „Nagy és szép mezei város... Sok gazdagság, kellemes dolog és bőség található benne, lakóira azonban leginkább a nomád életmód jellemző.” Ezen valószínűleg azt kell értenünk: a város lakóinak jelentős része tavasztól őszig kihajtotta az állatokat a legelőre, és maguk is költöztek azokkal.

Kereskedelem A magyarok kereskedelme a 9. század vége felé nagy méreteket öltött, Etelközből a Fekete-tenger partján fekvő bizánci városba jártak adni-venni, gazdagságuknak ez volt az egyik fő forrása. A 10. század első hat-hét évtizedében a békés kereskedést az erőszakos elcsátítás váltotta fel, a zsákmányszerző hadjáratok pótolták a kereskedelmet. A nomád népeknél a kereskedelem és a háború elválaszthatatlan egymástól, a háború szempontjukból nem más, mint a kereskedelem folytatása más eszközökkel: számukra az egyik is, a másik is az egyéb módon elérhetetlen javak megszerzésére szolgált. Amikor a kalandozások lezárultak, rögvést előtérbe került az árucseré. Egy erősen kétes hitelű 12. századi osztrák forrás akként méltatta Géza nagyfejedelem érdemeit, hogy „elhatározta Magyarországot... többé nem jogtalan zsákmányokkal, hanem törvényes jövedelmekkel gazdagítani. S mivel tudta, hogy földje jó és termékeny, rávette népét, hogy a fegyvereket tegye le, s inkább azon árukat vigye szét a szomszédokhoz, amelyeket országa bőségesen megtermett.” Mintha a magyarok e programot valószínűleg volna meg a 960-as években, hiszen néhány éven belül két adatunk is van kárpát-medencei kereskedők felbukkanásáról

szomszédaiknál. Egy zsidó utazó 965/966-ra vonatkozóan arról adott számot, hogy Prágába „a türkök [magyarok] földjéről mohamedánok, zsidók és türkök árukkal meg aranypénzekkel jönnek, és rabszolgákat, önt meg különféle prémfajtákat visznek magukkal”. A Kárpát-medencéből tehát a magyarok mellett izmaeliták és zsidók is részt vettek a Prága központtal folyó kereskedésben. Orosz forrás szerint 969-ben a kijevi fejedelem ekként dicsérte a Duna torkolatához közeli Perejaszlavcset: „ott a földem közepe, mivel oda gyúlik minden jó, a görögöktől arany, szövetek, bor, mindenféle gyümölcs, a csehektől is meg a magyaroktól is ezüst meg lovak.” Ez tipikusan nomád jellegű kereskedelemre mutat, hiszen a magyarok lovat és ezüstöt exportáltak, míg luxuscikket (prémet, más adatok szerint brokátot, selymet, gyapjút) és rabszolgákat importáltak. Régészeti adatok alapján a 10. században a kárpát-medencei kereskedelem főként kelet, délkelet, azaz a Balkán és Bizánc felé irányult, és onnan is érkezett a legtöbb áru. Amennyiben a veszprémi oklevelet Géza nagyfejedelem állította ki, és a Dunán túlón érvényesülő bizánci befolyást tükrözi, akkor világos magyarázatot kap az oklevél azon helye, miszerint az apácakolostor elnyerte a Szombat település révjét és a vásárvámost. Bizáncban ugyanis a római időktől kezdve az állam egyik legfontosabb bevételét a kereskedelemről származó vámok tették ki.

Noha Magyarország a 10–11. század fordulójától politikai értelemben erőteljesen nyugat felé tájékozódott, kereskedelmének keleti irányultsága még hosszú ideig meghatározó volt. 11. századi sírokból ismertek bizánci importból származó karperecek, aranygyűrűk, halántékkarikák, ereklyetartó mellkeresztek. A Magyarországot átszelő bizánci kereskedelmi út a nagy európai észak–déli tranzitút része volt, a Vereckei-hágótól a Tisza vonalát követte, s annak jobb partján (vagyis a Duna–Tisza közén) haladt dél felé. Ezen az úton jöttek be a Kárpát-medencébe – csak éppen ellentétes irányból, mint a bizánci–balkáni áruk – a kijevi Oroszország készítményei (például ezüst fülbevalók, arany és elektron karperecek), valamint a skandináv–viking tárgyak (ékszerek, fegyverek) is. Bizánci áruk a Duna vonalát követve szintén kerültek Magyarországra. A régészeti leletek alapján Szob és Vác vidékén sűrűsödnek a Duna vonalán érkező délkeleti eredetű, illet-

ve a Morva- és Lengyelországból behozott tárgyak. Északról a 11. században főleg ezüst ékszerek, gyöngyök, fülbevalók jöttek.

Nyugat felől a Kárpát-medencébe a 10. században kereskedelmi úton alig egy-két tárgytypus érkezett (kétélű kardok, kengyelek). A 11. században megnövekedett a nyugati import. Amit a régészet a maga eszközeivel fel tud mutatni, az nyilván csak kisebb részét alkotta a tényleges behozatalnak, ezek különféle ékszerek (karikák, fülbevalók, gyűrűk) voltak. Az írott források viszont főleg a nyugati kereskedelemről őriztek meg néhány adatot. Amikor Oldřich cseh fejedelem 1020 táján kiterjesztette fennhatóságát Morvaországra, úgy intézkedett, hogy az ottani városokból kiűzött lengyeleket mint foglyokat Magyarországon és azon túl adják el. Oldřich fia, I. Břetislav cseh fejedelem 1038/1039-ben rendeletet adott ki, miszerint aki házassági kapcsolatát megszakítja, azt „kényszer alkalmazásával Magyarországra kell szállítani, és semmiképpen sem szabad megengedni, hogy magát kiváltsa, vagy erre a földre visszatérjen”. Magyarország tehát még a 11. század első felében is felvevőpiaca volt a Csehországból érkező rabszolgáknak. Őket keletre vitték, a nagy rabszolgapiacokra. A Magyarország és a Rajna menti Mainz közti kereskedelmet az 1060-as évek második feléből származó adatok szerint mainzi zsidó kereskedők bonyolították le. Magyarországról tíz aranyozott és két rézedény került kereskedelmi úton Mainzba, amelyek sokkal többet értek a Rajna-parti városban, mint a Kárpát-medencében. A Mainzban eladott magyar árucikkekért olyan termékeket vásároltak az ottani kereskedők, amelyek Magyarországon keresettek voltak. A nagy nyugat-keleti tranzit útvonal szintén a Vereckei-hágótól indult, Egeren, Pesten (Vácon) át a Dunától északra húzódott, és Prágába vezetett. Közélemben Esztergom mint az ország legnagyobb vására nyilván vonzotta a kereskedőket. Természetesen a nagy átmenő utakból sok kisebb jelentőségű, de fontos út ágazott ki, amelyek mintegy felfűzték a keresletet támasztó püspökségi és ispánsági központokat. Ezek sorából a Dunántúlt északkelet–délnyugat irányban átszelő, Pestről Székesfehérváron és Veszprémen át húzódó, a Pécsét érintő, a keletiek közül az Erdélybe menő, illetve a Brassó végponttal Erdélyből kilépő és Havasalföldön át Perejaszlavecbe menő út érdemel említést. Bizonyos, hogy utak, méghozzá a korszak terminológiája szerint hadiutak kötődtek össze az ispánsági székhelyeket. Ilyennek az emléke maradt meg a tihanyi

apátság 1055. évi oklevele egyik magyar nyelvű szórványában ragozott formában: *Fehermuaru rea meneh hodu utu rea* (a Fehérvárra menő hadiútra). Ezeken természetesen nemcsak seregek, hanem kereskedők is mozogtak. Szintén fontos útvonalnak számított a Duna, amelyet az országra támadó német sereg ugyanúgy igénybe vett, mint a regensburgi kereskedő.

A 11. századi kereskedelem jelentős mértékben még külkereskedelem volt, hiszen Magyarországon az áru- és pénzvviszonyok, a felesleg termelése nem érte el azt a szintet, ami kiterjedt belső kereskedelmet hozhatott volna létre. László II. törvénykönyvéből az derül ki, hogy az idegen kereskedők elsősorban lovakat és ökröket akartak Magyarországon vásárolni. Nekik a határispán követével a királyhoz kellett menniük, s a királyi engedélyben meghatározott árut a megengedett mértékben vásárolhatták meg. A magyar kereskedőnek is szüksége volt az uralkodó hozzájárulására ahhoz, hogy a határvidékre lovat vigyen cladás céljából. Engedély híján addig tartották börtönben, amíg saját ispánja nem nyilatkozott róla. Ha tolvajnak bizonyult, életét vesztesette, ha nem, akkor csak – az engedély hiánya miatt – a lovát. A király tehát erősen korlátozta a földművelés (szántás) szempontjából fontos ökör, illetve a hadászatban nélkülözhetetlen ló kivitelét. Ugyanakkor már a belső kereskedelem is kibontakozóban volt. Salamon és/vagy Géza törvénye a tolvajlás kapcsán szólt azon kereskedőről, aki „városról városra járva vásárol és elad”. Ugyancsak a lopás elharapózása, a lopott áru kiszűrése miatt került a kereskedelem László II. törvénykönyvének látóterébe. Ez előírta, hogy „senki se vásároljon vagy adjon el valamit vásáron kívül... Ha pedig vásárban történik az eladás, szerződést kössenek a bíró, a vámszedő és a tanúk előtt.” A vámszedést már István király is törvényben írta elő. Kálmán király I. törvénykönyvének egyik cikkelye akként rendelkezett, hogy „ha valaki saját vagy házilag termelt dolgaiból ad el valamit a vásáron, Szent István törvénye szerint fizessen vámot”. Istvántól ilyen rendelkezés nem maradt ugyan ránk, de oklevelek sora bizonyítja, hogy a vámszedés magával a kereskedelemmel egyidős.

István a pécsvárad apátságnak vásárnapi és szerdai vásárt engedélyezett, „és a belőlük származó teljes vámot a monostor szükségleteinek fedezésére” adományozta. István e rendelkezése bizonyosság arra, hogy az első időszakban vásárokat vasárnap is tartottak. Sőt gyakorta

ez volt a vásárok rendes napja, hiszen a magyar nyelv *vásárnap* szava a *vásárnap*ból alakult. A tihanyi apátság András király adományából nyerte el „Somogyvár vásárvámjának harmadát, hasonlóképpen Tolna[vár] révjének és vámjának harmadát”. A királyokat magánosok is követték: Ottó somogyi ispán a Somogy megyei Dorog falu földjét, vele együtt a templomot és a vásárt a zselicszentjakabi monostornak juttatta. A vásár ténye vagy a piac napja olykor a település nevében is megjelent. A mai Hajdúszoboszló az interpolált 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben Szoboszlóvásárként szerepel. A veszprémvölgyi oklevélben előforduló Szombat település piacát szombaton tartották. Egy 11. század eleji forrás Asrik érseki székhelyét illetve a Sobottin (Szombat) névvel, ami Esztergom korai, szombati napon tartott vásárából származó neve lehet. A 11. század elején komoly vonzerőt gyakorolhatott a templom felkeresésére, ha a vásárt vásárnap a templom előtt tartották. István oklevele kifejezetten említi, hogy Pécsvárad két vására közül a vásárnapi vásárt rendezték a Szent Péter-egyház mellett. Néhány évtized múltán viszont már egyértelműen az volt a cél, hogy éppen ne vásárnap legyen a piaci nap. Ekkorra már kiderült: a vásárnak nagyobb a vonzereje, mint a templomnak. A magyar krónika Béla nevéhez kapcsolta az összes vásár szombati napra helyezését. Hogy még a 11. század végén is gondot okozott a vásárnapi vásározás, azt a szabolcsi zsinat két cikkelye mutatja: „Ha valaki vásárnapokon vagy a nagyobb ünnepeken az egyházat elhanyagolva vásárra megy, lovát veszítse... Ha valaki vásárnap vásárt ül..., amiképpen felállította [sátrát], éppen úgy bontsa szét”, s ha ellenszegül, 55 pénzt kell fizetnie. Ugyancsak innen tudjuk, hogy a kereskedőket izmaelitáknak hívták (ami úgy értendő, hogy a hivatásos árusok nagy része a mozlim hitűek közül került ki), márpedig – szemben a szintén kereskedelemben forgólódó zsidókkal – az izmaelitákat keresztény hitre akarták téríteni, illetve térítették is; esetükben kiváltképpen nagy vonzereje volt a vásárnapi piacnak a templom ellenében, így frissen felvett hitüket nem tudták gyakorolni. A kialakuló belső és a sok irányban kiépült külkereskedelem egyaránt hozzájárult az ország egyes térségei, illetve maga az ország elszigeteltségének feloldásához.

A SZÁZAD MÉRLEGE

A 11. század Magyarország történetében új minőséget hozott. Létrejött a királyság, elterjedt a kereszténység, megindult a társadalom átalakulása, visszaszorulóban volt a nomadizmus. A 10. században még úgyszólván csak keleti értékeket felmutató ország a 11. századtól politikai értelemben a nyugathoz igyekezett igazodni, az országépítés lehetséges mintáit onnan vette át. Ugyanakkor még megannyi szál kötötte a kelethez, elsősorban a gazdasági szerkezet (a városiasodás alacsony szintje, a kereskedelem) és a hitvilág terén. A 11. században azonban már a nyugathoz vagy a kelethez tartozás kérdése lényegében eldőlt. A hathatós nyugati támogatás mellett a királyi hatalom, a hazai egyház és a mögéjük felsorakozó elit határozottan nyugat felé kormányozta a számos megrázkódtatástól sújtott ország hajóját. A tét nagy volt. Egy népnek kellett feladnia korábbi megszokott életmódját, hitét. A többség elvesztette létbiztonságát, féltve őrizte szabadságát, a világról alkotott képét. A jövő sikerének útját, amit az ország életképessége, a nép megmaradása jelentett, vér és könny áztatta. Sőt a század folyamán még az sem látszott, hogy ez az út egyáltalán sikerre vezet-e majd. Konfliktus konfliktust követett, súlyos belháborúk, áldozatokat követelő lázadások, véres trónviszályok dúlták az országot. Nemegyszer a frissen megszületett királyság nehezen biztosított függetlensége is veszélybe került. Bár a forrásanyag ennek bemutatására nem ad lehetőséget, de bizonyos: rendkívül sok egyéni emberi tragédia zsúfolódott a 11. századba.

A királyság azonban mindezek ellenére gazdagodott, erősödött. A Kárpát-medence honfoglalás korában 250-350 ezer főre becsült népessége a 11. század végére megduplázódott. A térség újabb területei (dombvidékek, hegyek közé felnyúló folyóvölgyek, erdős területek, magas hegyek által közrezárt medencék) jutottak állandó és immár nagyrészt letelepült népességhez. Az állami közigazgatás és az egyházi szervezet mind területileg, mind mélységében tovább épült. Oldódott az ország elszigeteltsége és zártsága. A keresztény világ magához ölelte Magyarországot, az odatartozás élményével adományozta meg. Az ország sem maradt adós: szenteket adott az egyetemes katolicizmusnak, s a hit befogadásával Magyarország kelet: határaiig vitte el Róma befolyását. A külkapcsolatok tágultak. Magyarok jutottak külföldre, számos idegen került Magyarországra. Magyarországon át vezetett a legfontosabb transzeurópai útvonal, a Szentföldre vivő szárazföldi út. Az ország megőrizte szuverenitását. A gazdasági élet vérkeringésében – még ha szerény mértékben is – áru és pénz cserélt gazdát. Otthonra talált a latin szó, hódító útjára indult az írás, a szellemi alkotómunka. Ha egy nyugati a 11. században az országba jött, feltesszük, hogy nem érezte igazán otthon magát. De talán nem is kerítette hatalmába a teljes idegenség érzése. Magyarország már kilépett a kelet, a steppe világából, de még nem érkezett meg nyugatra. Úton volt oda, de ez az út igen hosszúnak bizonyult.

FÜGGELÉK

10–11. századi uralkodók

Nagyfejedelmek

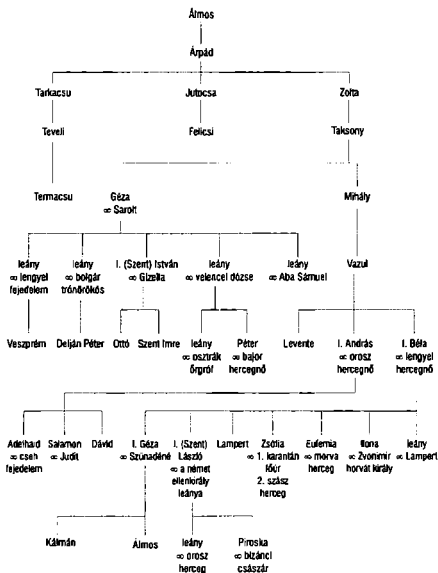
Árpád 900 táján
Felicsi 950 táján
Taksony 960 táján
Géza 970 tájától (vagy 962-től) 997-ig
István 997–1000

Királyok

I. (Szent) István 1000/1001–1038
Péter (először) 1038–1041
Aba Sámuel 1041–1044
Péter (másodszor) 1044–1046
I. András 1046–1060
I. Béla 1060–1063
Salamon 1063–1074
I. Géza 1074–1077
I. (Szent) László 1077–1095

Árpádok: 10–11. század

Szakirodalmi tájékoztató

Források

- Bellus Ibolya (ford.): Képes Krónika. Pro memoria. Bp., 1986.
- Blazovich László (szerk.): Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 6. Szeged, 1994.
- Blazovich László-Érszegi Géza-Turbuly Éva (szerk.): Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáiraiból (1000–1686). Bp.–Szeged, 1998.
- Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 82 (1985) 53–62. o.
- Érszegi Géza (szerk.): Árpád-kori legendák és Intelmek. Bp., 1983.
- Gombos, Albinus Franciscus: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Budapestini, 1937–1938.
- Györffy György (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Nemzeti könyvtár. Történelem. Bp., 1986.³
- Györffy, Georgius (szerk.): Diplomata Hungariae antiquissima. I. Budapestini, 1992.
- Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.
- Karácsonyi Béla-Szegfű László (ford.): Szemelvények Gellért Deliberatio-jából. Világosság, 17 (1976) 97–99. o.
- Katona Tamás (szerk.): László király emlékezete. Bibliotheca historica. Bp., 1977.
- Király László (szerk.): István király emlékezete. Bibliotheca historica. Bp., 1987.³
- Kohn Sámuel: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp., 1881.
- Kristó Gyula (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 7. Szeged, 1995.
- Kristó Gyula (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 15. Szeged, 1999.
- Lederer Emma (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. 1000–1526. Bp., 1964.
- Makkai László-Mezey László (szerk.): Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Nemzeti könyvtár. Levelestár. Bp., 1960.
- Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984.

- Szentpétery, Emericus (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I-II. Budapestini, 1937-1938.
- Szilágyi Loránd (ford.): *Árpádkori törvények*. (Egyetemi jegyzet.) Bp., 1962.
- V. Kovács Sándor (szerk.): *A magyar középkor irodalma*. Magyar remekfrók. Bp., 1984.
- Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: A törvények szövege.) Bp., 1904.

Összefoglaló munkák

- Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Magyar história. Bp., 1978.
- Bertényi Iván: *Szent István és öröksége*. Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000-1440). Bp., 1997.
- Engel Pál: *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. In: *Magyarok Európában*. I. Bp., 1990.
- Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. Bp., 1935.² (A kötet Hóman Bálint munkája.)
- Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Szerk.: Engel Pál-Makk Ferenc. Bp., 1994.
- Kristó Gyula: *Magyarország története 895-1301*. Osiris tankönyvek. Bp., 1998.
- Makk Ferenc: *A királyság első százada*. Magyarország krónikája. 2. Bp., 1992.
- Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I. Bp., 1899.²
- Solymosi László (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. I. A kezdetektől 1526-ig. Bp., 1981.
- Székely György (főszerk.): *Magyarország története*. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I-II. Szerk. Bartha Antal. Bp., 1984. (A 11. század Györffy György munkája.)
- Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik*. Magyarország története 1301-ig. Történelmi kézikönyvtár. Debrecen, 1997.

Monográfiák

- Bertényi Iván: *A magyar Szent Korona*. Bp., 1996.
- Bogyay Tamás: *Stephanus rex*. Bp., 1988.
- Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998.²
- Csapodi Csaba-Tóth András-Vértesy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., 1987. (A vonatkozó rész Csapodi Csaba munkája.)

- Deér József: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Bp., 1938.
- Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Bp., 1986.
- Györffy György: István király és műve. Bp., 1977.
- Hóman Bálint: Szent István. Bp., 1938.
- Jánosi Monika: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 9. Szeged, 1996.
- Kovács László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. *Varia archaeologica Hungarica*. VII. Bp., 1997.
- Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974.
- Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp., 1980.
- Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp., 1988.
- Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi középkortörténeti könyvtár. 8. Szeged, 1995.
- Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. I. P. C. könyvek. Bp., 1995.
- Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi középkortörténeti könyvtár. 2. Szeged, 1996.²
- Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp., 1979.
- Püspöki Nagy Péter: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon, 1000–1301. I. Bratislava, 1989.
- Rokay Péter: Salamon és Póla. Értekezések és monográfiák. 23. Újvidék, 1990.
- Váczy, Peter von: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs–Fünfkirchen, 1935.

Tanulmánykötetek

- Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp., 1998.
- Farkas Gábor (szerk.): A székesfehérvári Boldogasszony-bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Közlemények Székesfehérvár város történetéből. Székesfehérvár, 1996.

- Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981.
- Fügedi Erik (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1986.
- Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek. 9. Bp., 1995.
- Glatz Ferenc-Kardos József (szerk.): Szent István és kora. Bp., 1988.
- Györfly György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Magyar Néprajzi Társaság könyvtára. Bp., 1959.
- Hóman Bálint: Magyar középkor. Bp., 1938.
- H. Tóth Imre (szerk.): Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szeged, 1995.
- Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Bp., 1997.
- Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai. 1. Az államalapítás kora. Székesfehérvár, 1967.
- Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp., 1983.
- Kristó Gyula (szerk.): Az államalapító. Bp., 1988.
- Kristó Gyula–Makk Ferenc (szerk.): Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szeged-könyvek. 2. Szeged, 1996.
- Magyar Kálmán (szerk.): Szent László és Somogyvár. Kaposvár, 1992.
- Makk Ferenc (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I–II. (Egyetemi jegyzet.) Bp., 1981–1985.
- Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a régebbi magyar történelemről. Szeged, 1998.
- Mezey László (szerk.): Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Hungaria sacra. I. Bp., 1980.
- Serédi Jusztián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Bp., 1938.
- Takács Imre (szerk.): Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Pannonhalma, 1996.
- Török József (szerk.): Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Studia theologica Budapestinensia. 10. Bp., 1994.
- Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból. História könyvtár. Monográfiák. 5. Bp., 1994.
- Zombori István (szerk.): Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Bp., 1996.

Tanulmányok

- Deér József: A magyar királyság megalakulása. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp., 1942. 1-90. o.
- Érszegi Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. Levéltári Szemle, 38 (1988) 3-13. o.
- Kristó Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. Magyar Könyvszemle, 100 (1984) 159-175., 285-298. o.
- Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI-XII. század). Századok, 97 (1963) 1-31. o.
- Makk, Ferenc: La Hongrie au milieu du XIe siècle. Cahiers d'études hongroises, 8 (1996) 59-70. o.
- Mesterházy Károly: Régészeti adatok Magyarország 10-11. századi kereskedelméhez. Századok, 127 (1993) 450-468. o.
- Olajos Teréz: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. Antik Tanulmányok, 33 (1987-1988) 24-27. o.
- Solymosi László: Szent István király társadalma. In: Gizella és kora. Felolvasó-ülések az Árpád-korból. 1. Szerk.: V. Fodor Zsuzsa. Veszprémi múzeumi konferenciák. 4. Veszprém, 1993. 7-17. o.
- Szabó István: A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és társadalomtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle, 5 (1963) 1-49., 301-337. o.
- Szegfű László: I. László alakja a középkori forrásokban. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1978. 37-46. o.
- Székely György: Koronaküldések és királykreálások a 10-11. századi Európában. Századok, 118 (1984) 905-949. o.
- Szilágyi Loránd: A magyar királyi tanács első százada. Levéltári Közlemények, 18-19 (1940-1941) 157-169. o.
- Veszprémy László: Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. Magyar Könyvszemle, 101 (1985) 137-141. o.

Személy- és helynévmutató*

A

Aba nemzetség 116
 Aba Sámuel 30, 31, 35, 36, 39, 42,
 44, 45, 48, 52, 53, 57, 58, 75, 81,
 86, 90, 116-118, 121, 139
 Abasár 90, 116
 Abaúj megye 116
 – vár 154
 Adalbert 25, 37, 40, 77, 84, 88-90
 – 34, 106, l. még l. Béla
 Adelhaid 121
 Adriai-tenger 86
 Ajtony 42, 63, 67, 81, 86, 113,
 114, 116, 124, 137
 Ajtonymonostora 114
 Ajtony nemzetség 114
 Albert 93
 Al-Duna 69, 113, 120, l. még Duna
 Alföld 147, 148, 150, l. még Kisal-
 föld, Nagyalföld
 Álmos (9. század) 21, 35
 – (11-12. század) 35, 39, 74, 86,
 144
 Alpok 58
 Anasztáz l. As(e)rik-Anasztáz
 András l. Zoerard-András, Szent
 l. András 30, 32, 34-36, 38, 39, 44,
 45, 48, 49, 57, 58, 61, 72, 86, 90,
 91, 98, 101, 105, 106, 114, 116,
 121, 142, 161
 Anonymus 115
 Anzelm 93
 Apostoli Szék (Szentszék) 101, 102
 Appennin-hegység 15
 Aquitánia 14
 Arisztotelész 97

Arkadiupolisz 17
 Arnold 84, 85
 Árpád 19, 21, 23, 35
 Árpádok 24, 33, 37, 40, 42, 45,
 59, 62, 76, 80-82, 84, 90, 103,
 116, 117, 121, 155
 As(e)rik-Anasztáz (Asztrik) 77, 84,
 85, 89, 161
 Asztrik l. A(s)erik-Anasztáz
 Augsburg 16 18, 24, 27, 70, l.
 még Lech-mező
 Ausztria 22, 67, 117, l. még
 Ostmark
 Ázsia 22, 157

B

Babahomoka 143
 Bács megye 45, 118
 – város 120
 Bajorország 40, 47, 88, 117
 Bakony 86
 Bakonybél 60, 89, 90, 93, 95, 105,
 152
 Balaton 62, l. még Kis-Balaton
 Balkán 13, 16, 22, 23, 70, 74, 120,
 121, 158
 Baltikum 48
 Bálvány 143
 Bamberg 84
 Bánya 66
 Bars megye 69
 Bata 90
 Bécsei-medence 71
 Beda 98
 Békés megye 114, 115
 – vár 154

* A függelék adatait nem tartalmazza

I. Béla 30, 31, 34–36, 38, 39, 44,
45, 49, 50, 58, 61, 72, 89, 90,
106, 108, 114, 116, 121, 122, 161,
I. még Adalbert
III. Béla 58
Belgrád 155, I. még Székesfehérvár
Benedek I. Beneta
–, Szent 85, 98, 100
Benedictus Levita 56
Beneta (Benedek) 86
Berno 41
Beszteréd I. Besztrik
Besztrik (Beszteréd) 86
VII. Břiborban született Konstan-
tin 19, 21, 32, 35
Bihar megye 114
– vár 45, 73, 81, 86, 153
Bizánc (Bizánci Birodalom, Bizánci
Császárság) 11–13, 16–18,
22, 24, 27, 30–32, 38, 51, 52, 59,
70, 72–76, 91, 104, 120–122, 124,
132, 137, 148, 157, 158
Bizánci Birodalom I. Bizánc
Bizánci Császárság I. Bizánc
Boleszláv I. Vitéz Boleszláv
Bologna 91
Bonifác I. Querfurti Bruno
Bonipert 85
Borisz 102, 123, 124
Borsod vár 153
Bourges 14
Böd I. Buldi
Bölcs Leó 11, 12, 18, 20, 21, 23,
110, 125
Brassó 159
Břetislav 158
Bruno I. Querfurti Bruno
– 76
Buda I. Óbuda
Budapest 101
Bulcsú 24, 27, 33
Buldi (Böd) 86
Bulgária 121
Burgundia 14, 87

C

Calabria 88, 124
Campania 14
Capua 14
Cassiodorus 98
Cato 94
Chartres 85
Chlodvig 18
Cicero 92, 94, 97
II. Civalodó Henrik 47, 71
Cluny 87–90
Concius I. Hont szerzetes
Córdoba 121, 124

Cs

Csanád ispán 30, 63, 67, 93, 116,
117
– megye 63, 66, 69
– vár(ós) 78, 81, 86, 91, 93, 95,
97, 99, 101, 129, 145, I. még
Marosvár
Csehország 74, 77, 101, 102, 121,
159
Csoltmonostor 115
Csolt nemzetség 115
Csongrád vár 154

D

Dalmácia 33
Dávid 39, 62
Delján Péter 121
Doboka (személy) 81
– megye 66, 69, 81
Domokos 83, 96
Donatus 94
Dorog 161
Dömös 144
Dnyeper 10
VII. Dukasz Mihály 31, 38, 75
Duna 12, 64, 67, 80, 90, 101, 113,
122, 141, 145, 148, 156, 158–160,
I. még Al-Duna

Dunántúl 65, 67, 76, 80, 90, 141,
150, 152, 158, 159

E

Edmund, Szent 102
Edward I. Hitvalló Edward
Efrém 123
Eger 81, 105, 145, 156, 159
Eger-völgy 119
Egíbert 60
Előhomok 143
Erdély 42, 66, 81, 85, 114, 141,
159
Erdélyi-középhegység 113
Erdélyi-medence 66, 141
Esztergom 47, 80, 83–86, 90, 152,
153, 155, 156, 159, 161, l. még
Szombat
Etelköz 10, 11, 21, 22, 50, 51, 132,
141, 157
Európa 7, 16, 21, 30, 31, 45, 48,
51, 74, 87, 102, 106, 119, 120,
122, 124, l. még Kelet-Európa,
Közép-Európa, Nyugat-Európa

F

Fehér megye 66, 81
Fehérvár l. Székesfehérvár
Fejér megye 64, 105
Feketehomok 143
Fekete Magyarország 78, 81, 88, l.
még Magyarország
Fekete-tenger 157
Feldebrő 90
Felvidék 141
Földközi-tenger 120
Fövényesomok 143
Franciaország 14, 88
Frankföld 14
Frankfurt 84
Fulbert 85
Fulda 14
Füle 64
Fülöpszállás 143

G

Galgóc 66
Gallia 14, 16
Garamszentbenedek
(Szentbenedek) 32, 61, 90, 130,
134, 161
Gardézi 55
Gellért, Szent 30, 39, 63, 78, 81,
86, 90, 91, 93, 94, 97–99, 101,
103, 105, 108, 110, 113, 114, 129,
137, 139
Gellért-hegy 101
Gerencsér (Grincsári) 152
VII. Gergely 32, 71, 73, 102
Géza nagyfejedelem 23–25, 27, 28,
35, 37, 38, 46, 56, 59, 62, 70, 76,
77, 84, 90, 121, 153, 155, 157,
158, l. még István
I. Géza 31, 32, 34–36, 38–40, 42,
45, 49, 50, 57, 58, 61, 71, 73, 86,
90, 100, 104, 115, 118, 126, 129,
130, 140, 160, l. még Magnus,
Mvonas
Gizella 25, 28, 38–42, 59, 63, 67,
71, 77, 80, 89, 105, 117
Gleb 102, 123
Gorze 88
Grincsári l. Gerencsér
Guden 61, 106, 144
Gunusára 143
Gut 67
Gut-Keled nemzetiség 118
Günther 89, 90

Gy

György 123
Győr nemzetiség 117
– vár(os) 80, 83, 90, 153
Gyula (950 körül) 24, 38, 75, 76, l.
még István
Gyula (1000 körül) 42, 81, 124
Gyulafehérvár 81

H

Hajdúszoboszló
 (Szoboszlóvásár) 161
 Harangozó 156
 Háromföld 143
 Hartvik 83, 84, 99, 102
 Havasalföld 159
 Henrik iskolamester 94, 95
 .. szerzetes 93
 II. Henrik I. II. Cívakodó Henrik
 – német uralkodó 25, 28, 41, 47,
 48, 60, 71, 72, 77, 79, 88
 III. Henrik 29, 72
 IV. Henrik 72–74
 Heribert 60
 Heribert C 60, 83
 Herman I. Hermány
 Hermány (Herman) 40
 Hétmagyar 21, 125, 132, 141
 Hilduin 85
 Hispánia 12, 14
 Hitvalló Edward 102, 120
 Hódító Vilmos 120
 Hont ispán 40, 63, 67, 83, 96
 – megye 63, 69
 – (Concius) szerzetes 93
 Hont-Pázmány nemzetség 122
 Horatius 92
 Hortobágy 151
 Horvát Királyság I. Horvátország
 Horvátország (Horvát Királyság)
 31, 33, 74, 101
 Hungria 32, 59, I. még Magyaror-
 szág
 Hunor 110

I

Ibériai-félsziget 121
 Ibn Hajján 12, 149
 Ilona 121
 Imre 29, 35, 36, 39–41, 59, 85, 86,
 96, 101–103, 118
 Isidor 98

István 59, I. még Géza nagyfejedele-
 lem
 – 76, I. még Gyula (950 körül)
 I. István. Szent 5, 24, 25, 28–44,
 46–48, 50–60, 63–69, 71, 72,
 76–86, 88–90, 93, 95–105,
 107–110, 113, 114, 116–119, 121,
 122, 125–129, 131–140, 146, 152,
 153, 155, 160, I. még Vajk
 Isztiai-félsziget 100
 Itália 13, 14, 22, 51, 70, 77, 88–90,
 100, 124
 Izjaszláv-Demeter 32
 Izland 120
 Izsák 143

J

Janus 56, 108, 109, 114, 115
 Jeruzsálem 119, 155
 Judit 38, 41, 42

K

Kálmán 32, 35, 39, 44, 49, 50, 53,
 54, 63, 86, 98, 99, 101, 103, 140,
 147, 149, 160
 Kalocsa 81, 84, 120, 155, 156
 Karolingok 55, 56, 91, 94, 96, 138
 Karos 18
 Kárpát-medence 9, 13, 15, 16,
 20–25, 37, 38, 42, 43, 48, 50, 51,
 59, 62, 63, 65, 66, 75–77, 80, 81,
 87, 104, 132, 133, 137, 141–143,
 145, 147, 149, 150, 153, 155,
 157–159, 164
 Kárpátok 7, 67, 69
 Kaukázus 120
 Kazár Kaganátus 22
 Keán 42, 81
 Keled 67
 Kelet-Európa 21, 22, 121, I. még
 Európa
 Kijev 10, 123, 158
 Kisalföld 141, I. még Alföld
 Kis-Balaton 64, I. még Balaton

Kolon (Zala) megye 105

– prédiám 143, 151

– vár 64, 154

– víz 143

Kolozsmonostor 90

Konrád 93

II. Konrád 71

VII. Konstantin I. VII.

Bíborbanszületett Konstantin

IX. Konstantin 30

Konstantinápoly 75, 120

Koppány püspök 117

– vezér 40, 42, 56, 62–64, 67, 83,
116, 117, 155

Kovácsi 155

Kovázd 66

Körös 69, 113, 145, 150

Köveshomok 143

Közép-Európa 31–33, 40, 58, 70,
121, I. még Európa

L

Lampert herceg 39, 45

– főember 122

I. László, Szent 5, 31, 32, 35, 36,

38–40, 45, 48–50, 57, 58, 61, 62,

68, 73, 74, 82, 86, 89, 90,

100–105, 115, 118, 120–122, 126,

128, 131, 134, 135, 140, 147, 149,
154, 160

Lech-mező 132, I. még Augsburg

Lengyelország 38, 41, 47, 48, 74,
77, 84, 100, 101, 121, 159

Leó I. Bölcs Leó

Leodvin 86

Leonhard 93

Levedi 19

Levente 54, 114, 116

Liburia 14

Liège 119

Lobbes 15

Loire 14

Lotaringia 14, 35, 84, 86, 88, 89

Lucanus 92, 94

M

Magdeburg 88

Magnus 34, 49, 129, I. még I.
Géza

Magyar 110

– Fejedelemség I. Magyarország

– Királyság I. Magyarország

Magyarország (Magyar Fejedelm-
ség, Magyar Királyság) 7, 21–25,
27, 28, 30–34, 36–38, 40–52,
55–61, 63, 67, 70–75, 77–81,
83–85, 87–89, 91, 92, 94, 96–100,
102–104, 106, 117–124, 130, 138,
148, 152, 153, 155, 157–160, 163,
164, I. még Fekete Magyarország,
Hungria, Pannónia, Turkia

Mainz 56, 122, 159

Marchia 69

Maros 43, 69, 113, 114, 145, 150

Marosvár 91, 113, I. még Csanád
vár(os)

Márton 117

Merseburg 27

Meseritz 84

Messia I. Moesia

Metz 14

Mezőföld 141

Mihály 32

Miklós 95, 96

Milétosz 97

Miska 117

Modeszt 86

Moesia (Messia) 74, 120

Monte Cassino 14, 84, 89

Mór 85, 86, 92, 98, 100, 106

Morva 69

Morvaország 101, 158, 159

Moson vár 153

Mózcs 123

Mvonas 49, I. még I. Géza

N

Nagyalföld 141, I. még Alföld

Nagy Károly 32, 54, 85

Nagyolaszi 148, 157

Nagy Szent Vlagyimir 123

Nagyvárad (Várad) 81, 86, 145

Nápoly 15

Navarra 88

Német Birodalom l. Németország

Német Királyság l. Németország

Németország (Német Birodalom.

Német Királyság, Német-római

Császárság) 17, 46, 70, 72, 88

Német-római Császárság l. Német-

ország

Nilus 88

Nürnberg 40

Ny

Nyitra megye 69

- vár(os) 45, 60, 82, 100, 101

Nyitraivánka 30

Nyugat-Európa 13-16, 22, 23, 27,
36, 37, 54, 91, 92, 96, 122, 157. l.
még Európa

O

Óbuda (Buda) 156

Odilo 32, 88

Oldřich 159

Orci 67, 83, 96

Orhon 55

Orléans 14

Oroszkó 91

Oroszlámos 91

Oroszország 34, 38, 48, 72, 74,
117, 123, 158

Orseolo Ottó 34

Ostmark 117, l. még Ausztria

Ottó l. Orseolo Ottó

- ispán 46, 61, 90, 106, 117, 161

- királyfi 39

I. Ottó 14, 24, 27, 59, 70, 76

II. Ottó 70, 76

III. Ottó 28, 29, 41, 60, 70, 71, 83

Ottók 56

P

Paloznak 106

Pannonhalma 25, 32, 57, 60-62,
64, 67, 80, 83-85, 89, 90, 92-94,
96, 98, 100, 104, 105, 150, 152

Pannónia 48-50, 59, 101, 103, 148,
l. még Magyarország

Párizs 14

Passau 76

Passau-Niedernburg 41

Pazman l. Pázmány

Pázmány (Pazman) 40, 67, 85, 96

Pécs 28, 32, 45, 60, 61, 81, 85, 86,
90, 92, 98, 106, 156, 159

Pécsvárad 60, 61, 68, 90, 93, 95,
105, 129, 160, 161

Perejaszlavec 122, 158, 159

Pest 101, 159

Péter apát 89

- ispán 61, 90, 106, 116, 129, 151

- király 31, 32, 34-36, 38, 39, 41,
44, 48, 51-53, 57, 58, 67, 70, 72,
86, 117-119, 121

Pezelin (Pezili) 118

Pezili l. Pezelin

Piroska 122

Pisa 122

Platón 97

Póla 100

Poth 67

Pozsony 98

Prága 25, 40, 77, 84, 88, 122, 158,
159

Preslavva civitas 48

Priscianus 85

Pseudo-Isidor 56, 79

Q

Querfurti Bruno (Bonifác) 77, 88

Quintilianus 97

R

Rád 117

- nemzetség 117
Radla-Sebestyén 77, 83, 84
Radó 45, 61, 106
Rajna 11, 13, 61, 159
Rasdi 108
Ravenna 60, 90
Regensburg 27, 47, 84, 160
Regino 11, 12, 132
Reims 14
Róma 7, 12, 18, 23, 28–30, 56, 71,
73, 84, 88, 89, 101, 102, 118, 122,
153, 155, 158, 164
Római Birodalom 70, 71, 118
Rossano 88

S

Saint Gilles 90
Salamon 30–32, 35, 36, 38, 39, 42,
49, 57, 58, 62, 66, 67, 72–74, 104,
115, 118, 126, 129, 130, 140, 160
Sámuel I. Aba Sámuel
Sankt Gallen 75, 76, 107, 124
Sarolt 24, 37, 38, 40, 56, 59, 76
Scheyern 40
Sebestyén I. Radla-Sebestyén
Selmec 47
Sens 14
Skandinávia 48
Slavnikok 33
Sobottin I. Szombat
Solva 155
Somlyóvásárhely 90
Somogy megye 46, 61, 64, 65, 69,
90, 96, 104, 105, 117, 161
Somogyvár 62, 68, 89, 90, 161
Sopron vár 153
Speyeri Walther 92
Svábföld 67

Sz

Szabolcs vár 57, 103, 105, 109,
119, 127, 136, 139, 144, 145, 150,
152, 154, 156, 161
Szada 129

Szántó 51
Szárberény 51
Szászország 14, 48
Száva 67, 69, 148
Szász 61, 90, 106, 116, 129, 151
Székesfehérvár (Fehérvár) 41, 64,
82, 94, 95, 98, 102, 105, 153, 155,
156, 159, 160, I. még Belgrád
Szekszárd 61, 89, 90
Szentbenedek I. Garamszentbenedek
Szent Edmund I. Edmund, Szent
Szentföld 41, 86, 164
Szent Cellért I. Cellért, Szent
Szent István I. I. István, Szent
Szentjobb 90
Szent László I. I. László, Szent
Szentszék I. Apostoli Szék
Szent Vencel I. Vencel, Szent
Szent Vlagyimir I. Nagy Szent Vla-
gyimir
Szent Zoerard-András I.
Zoerard-András, Szent
Szer 90
Szerémség 69, 148, 157
II. Szilveszter 28
Szkülitész 32
Szlavónia 66
Szob 158
Szoboszlóvásár I. Hajdúszoboszló
Szókratész 97
Szolnok megye 155
Szombat 158, 161
– (Sobottin) 161, I. még Eszter-
gom
Sztóizsláv (Ztoizla) 118
Szvjatopolk 123
Szünadéné 42

T

Tacitus 18–21
Taksony 23, 38
Tászló 93
Termacsu 23
Thalész 97

- Thietmar 27, 28, 80
 Tihany 32, 46, 61, 62, 90, 91,
 94-96, 105, 106, 142, 143, 145,
 151, 152, 160, 161
 Tisza 113, 114, 141, 143, 145, 148,
 150, 155, 158
 Tiszántúl 151
 Tolna vár 161
 Trencsén megye 101
 Turkia 31-33, 1. még Magyaror-
 szág
 Türk Kaganátus 22
- U**
 Új-Anglia 120
 Újvár megye 105
 Ungrosz (1050 körül) 124
 (1076/1077-ben) 124
 Úrhida 64, 65, 105
- V**
 Vác 73, 81, 83, 145, 156, 158, 159
 Vajk 25, 28, 35, 37, 71, 76, 77,
 155
 Valter 93, 94
 Várad 1. Nagyvárad
 Vardar 121
 Várhegy 155
 Várkony 30
 Varro 97
 Vata 43, 56, 108, 114, 115, 134
 Vazul 34, 35, 39, 86, 116
 Vecelin 67, 117
 Velence 15, 32, 34, 44, 58, 86, 90,
 117, 121, 122
 Vencel, szent 33, 102
 Verdun 119
 Vereckei-hágó 158, 159
 Vergilius 92
 Veszprém fejedelem 121
 – megye 64, 65, 105
 – vár(os) 25, 32, 40, 41, 59-62, 64,
 80, 90, 105, 106, 144, 150, 153,
 159
 Veszprémvölgy 24, 32, 51, 52, 59,
 76, 90, 104, 129, 133, 150, 152,
 158, 161
 Vid 45, 118
 Vidin 113
 Vilmos 1. Hódító Vilmos
 – 89
 Visegrád megye 105
 – vár(os) 64, 91, 153
 Vitéz Boleszláv 71
 Vlagyimir 1. Nagy Szent Vlagyimir
 Volhínia 122
- W**
 Walther 1. Speyeri Walther
 Wasserburg 117
- Z**
 Zágráb 81
 Zala megye 1. Kolon megye
 Zalavár 60, 89, 90, 93, 105
 Zaránd megye 105
 Zemplén megye 105
 – vár 153, 154
 Zénón 97
 Zéta 32
 Zobor 89, 90, 101
 Zobor-hegy 100
 Zoerard-András, Szent 85, 98, 100
 Ztoizla 1. Sztioiszláv
 Zvonimir 121
- Zs**
 Zselic 105
 Zselicszentjakab 61, 90, 106, 117,
 161

Tartalom

ELŐSZÓ	5	AZ ORSZÁG NÉPE	
AZ ELŐZMÉNY: A 10. SZÁZAD		Hazai nagyurak	113
Életmód	9	Külföldiek Magyarországon.	117
Kalandozások	13	Magyarok külföldön	120
Társadalom	17	Szabadok és szabadság	124
Politikai viszonyok	21	Vétkezők és kóborlók	128
A KIRÁLYSÁG		Szolgák és szolgaság	132
Koronázás	27	A MINDENNAPOK	
Királyok.	31	Magántulajdon	137
Királynék.	37	Életmódváltás	141
Hatalomgyakorlás	42	A nomadizmus	
Pénzverés.	46	visszaszorulása.	145
Adózás	50	Falu, prédiüm	148
Törvénykezés	54	Vár és város.	153
Oklevéladás	58	Kereskedelem	157
Közigazgatás.	62	A SZÁZAD MÉRLEGE	163
Hadügy és határvédelem	66	FÜGGELÉK	
Külkapcsolatok	70	10-11. SZÁZADI URALKODÓK	
A KERESZTIÉNYSÉG		Nagyfejedelmek	167
Térítés.	75	Királyok.	167
Egyházszervezet	79	ÁRPÁDOK: 10-11. SZÁZAD	168
Püspökök.	83	SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Kolostorok	87	Források	169
Iskolázás	91	Összefoglaló munkák	170
Irodalom	95	Monográfiák	171
Szentté avatások	99	Tanulmánykötetek	172
Egyházi bevételek.	103	Tanulmányok	173
Hitélet.	107	SZEMÉLY- ÉS HELYNÉVMUTATÓ	174

A Magyar Századok kötetei:

Kristó Gyula: A 11. század története

Makk Ferenc: A 12. század története

Almási Tibor: A 13. század története

Bertényi Iván: A 14. század története

Draskóczy István: A 15. század története

Pálffy Géza: A 16. század története

Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A 17. század története

ifj. Barta János: A 18. század története

Csorba László: A 19. század története

Gergely Jenő–Izsák Lajos: A 20. század története

A borító Varsányi Érika munkája

**A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával, a Felsőoktatási
Pályázatok Irodája által lebonyolított felsőoktatási tankönyv-támogatási
program keretében jelent meg**

ISBN 963 8469 96 X (összkiadás)

ISBN 963 8469 98 6

Felelős kiadó a Pannonica Holding Rt. vezérigazgatója

Felelős szerkesztő: Hegybíró Éva

Tipográfia, tördelés: Scriptor Bt.

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.

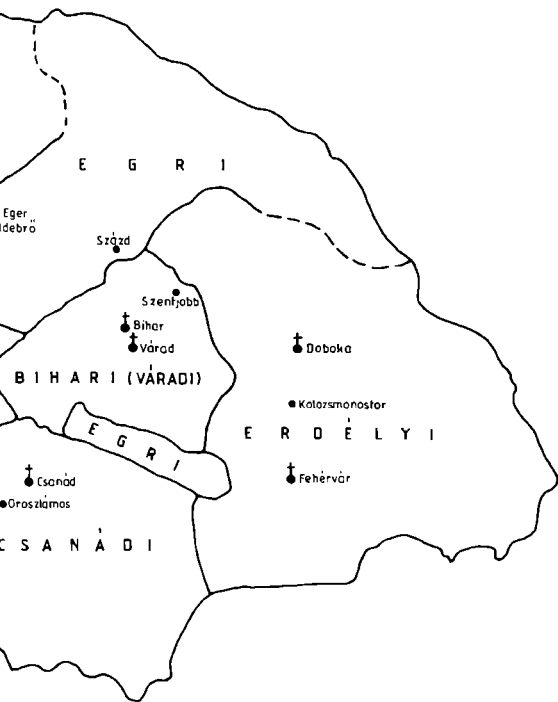
Felelős vezető: Vadász József

- † érseki székhely
- † püspöki székhely
- apátság, prépostság

--- bizonytalan határ

EGYHÁZ

E G R I

Eger
"Eger"

• Szécsény

• Szentjobb

† Bihar

† Váradi

B I H A R I (VÁRADI)

E G R I

† Csanád

• Óraskő

C S Á N Á D I

† Doboka

• Károlyszőlő

E R D É L Y I

† Fehérvár

A 11. század Magyarország történetében új minőséget hozott. Létrejött a királyság, elérjedi a kereszténység, visszaszorulóban volt a nomadizmus. A 10. században ügyszólván még csak keleti értékeket felmutató ország immár a nyugatihoz igyekezett igazodni. A 11. században a hovatartozás kérdése lényegében eldőlt. A királyi hatalom, az egyház és a mögéjük felsorakozó elit halározottan a nyugat felé kormányozta az ország hajóját. A tél nagy volt. Egy népnek kellett feladnia korábban megszokott életmódját, hitét. A többség elvesztette létbiztonságát, félve őrizte szabadságát, a világról alkotott képét. A jövő sikerének útját vér és könny áztatta. Sőt a század folyamán még az sem látszott, hogy ez az út sikerre vezet-e majd. Súlyos belháborúk, áldozatokkal követelő lázadások és véres trónviszályok dúllak az országot. Nemegyszer a frissen megszületett királyság nehezen biztosított függetlensége is veszélybe került.

A királyság azonban mindezek ellenére gazdagodott, erősödött. A népesség gyarapodott, az állami közigazgatás és az egyházi szervezet tovább épült. Oldódott az ország elszigeteltsége. A keresztény világ magához ölelte Magyarországot. Az ország sem maradt adós: a hit befogadásával kiterjesztette Róma befolyását.

A külkapcsolatok tágultak. Magyarországon át vezetett a legfontosabb transzeurópai útvonal. Otthonra talált a latin szó, hódító útjára indult az írás, a szellemi alkotómunka. Ha egy nyugati a 11. században Magyarországra érkezett, nyilván nem érezte igazán otthon magát, de talán már nem kerítette hatalmába a teljes idegenség érzése. Magyarország már kilépett a keleti világból, de még nem érkezett meg nyugatra. Úton volt oda, de ez az út igen hosszúnak bizonyult.